

І.І. Дахно

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

*Навчальний посібник-довідник
для студентів вищих навчальних закладів*

Київ—2006

УДК 340.12(075.8)

ББК 67.0я73

Д 21

Дахно І.І.

Д 21 Історія держави і права. Навчальний посібник-довідник. — К.: Центр навчальної літератури, 2006. — 408 с.

ISBN 966-364-234-3

Навчальний посібник містить матеріали, мало відомі вітчизняному читачеві, що стосуються історії правових систем та їх визначних пам'яток, вчених, державних діячів.

Посібник може бути корисною при вивченні таких дисциплін, як “Історія держави і права зарубіжних країн”, “Історія держави і права України”, “Цивільне право”, “Міжнародне приватне право”, “Правознавство”, “Теорія держави і права” тощо.

Для студентів юридичних вузів і факультетів, а також широкого читачького загалу, який цікавиться юриспруденцією та історією.

ISBN 966-364-234-3

© Дахно І.І., 2006

© Центр навчальної літератури, 2006

ПЕРЕДМОВА

26 лютого 1996 р. у Ворзелі, під Києвом, відбувався семінар “Актуальні питання правової охорони авторської власності в умовах ринкових відносин”. На семінар з Києва їхала мікроавтобусом невелика група лекторів, серед яких були київський представник Американської асоціації юристів (American Bar Association) Дональд Райсіг та автор цих рядків, у якого захоплення правовими аспектами інтелектуальної власності триває вже не одне десятиліття.

На шляху до Ворзеля заїхали у Пущу-Водицю, щоб забрати на семінар і доктора юридичних наук, професора Опанаса Андроновича Підпригору — відомого фахівця з права інтелектуальної власності, римського приватного права, цивільного права.

Якість зимової дороги була кепська, мікроавтобус рухався повільно, пасажири вели між собою ті чи інші розмови. До зустрічі в мікроавтобусі автор цих рядків знав про існування О.А.Підпригори та його творчі здобутки. Опанас Андронович же автора цих рядків в обличчя не знав. Зав’язалася розмова, яка невдовзі перекинулася на римське право. Кілька разів мені вдалося сказати про нього таке, що ґрунтувалося на інформації, почерпнутої з англomовної літератури. Це зацікавило Опанаса Андроновича, і він запитав, який юридичний факультет я закінчив. Я зробив вигляд, що не почув запитання і продовжував наводити “цікавинки”. Мій співрозмовник знову ж таки зацікавився тим юрфаком, який вклав у мої мізки ті знання. Довелося зізнатися, що ніякого юридичного факультету я не закінчував, а інформацію здобув у процесі юридичної самоосвіти, у тому числі завдяки інтенсивному опрацюванню англomовної літератури. (На жаль, О.А. Підпригора помер 1 січня 2005 р. Народився він 19 вересня 1926 р. у с. Лемешиха Черкаської області.)

Із цієї та інших бесід згодом я дійшов висновку, що нашим фахівцям, навіть дуже талановитим, часто бракує знань, викладених іноземними мовами. Прикро, але факт — не можна

вважати задовільним рівень знань з англійської мови у сучасних випускників юридичних факультетів України. Важко зрозуміти, чому французький, данський, німецький студент володіє англійською мовою, а наш — ні.

У правничих книгах, створених автором цих рядків після 1996 р., якомога інтенсивно використовується англійська юридична інформація. У голові автора, очевидно, назавжди засіло переконання — ми не повинні варитися лише у своєму котлі, вітчизняні юристи мусять знати, що ж відбувалося і відбувається в зарубіжній юриспруденції.

Тексти книг автора цих рядків рясніють англійськими еквівалентами використаних понять. Робиться це для того, щоб переконати допитливого читача в тому, що переклад виконано правильно, або ж підказати читачеві, що точного перекладу досягти неможливо з огляду на мовні відмінності. Чимало англійських висловів читач знайде і в цій книзі, що, на думку автора, піде на користь читацькому загалу.

Автор цього навчального посібника бере до уваги те, що наш читач багато чого знає з історії держави і права зарубіжних країн, а також України. З цих дисциплін є багато підручників і навчальних посібників. З ними автор аж ніяк не збирається конкурувати. Мета цього посібника проста — створити у вітчизняного читача уявлення про те, що знають про ті чи інші аспекти історії права широкі кола зарубіжних читачів, які спираються на загальнодоступну англійську літературу. У полі зору цієї книжки знаходиться, передусім, історія права. Історія держави висвітлена менше з огляду на такі чинники:

1. На початку 2004 р. київське видавництво МАПА випустило енциклопедичний довідник І. Дахна “Країни світу”. Кожна стаття для кожної із 194 країн світу містить рубрику “Історія”, у якій читач може знайти інформацію про історію відповідної країни від найдавніших часів до початку третього тисячоліття. Повторювати в цій книжці той матеріал, який уже викладено в іншій, було недоречно.

2. У підручниках з історії держави і права міститься досить цікавий матеріал про історію державотворчих процесів у за-

рубіжних країнах. Кращого, ніж там, матеріалу при створенні цієї книжки автор не мав.

3. Шеститомник “Юридична енциклопедія” містить нотатки про правові системи всіх країн світу (див. додаток 20).

Найчастіше в тексті посібника згадуються такі книги.

“Black’s Law Dictionary” (“Правничий словник Блека”). Це — фундаментальне видання. Започаткував його юрист США Г.К. Блек (Henry Campbell Black). Він жив упродовж 1850–1927 рр. Вперше книга вийшла в світ у 1891 р. При створенні посібника автор цих рядків користувався шостою редакцією тексту книги від 1990 р. Книга має 1657 сторінок тексту, її маса — 2,7 кг. Очевидно, це найпоширеніша серед американських правників книга. Восени 1995 р. під час свого 3-місячного перебування у США мені доводилося бачити цю книгу практично в усіх кабінетах американських юристів. Наприкінці багатьох термінів книги у дужках містяться вказівки на їх джерела, наприклад, рішення судів, статутарне законодавство тощо. Видає книгу “Вест Паблішинг Ко” (West Publishing Co), що знаходиться в місті Сент-Пол (St. Paul) у штаті Мінесота. Назва книги зареєстрована на федеральному рівні як товарний знак.

“Webster’s Ninth New Collegiate Dictionary” (“Дев’ятий новий колегіальний словник Вебстера”). Книга має 1564 сторінки тексту. Опублікувало її в 1983 р. видавництво “Merriott Webster Inc.” (“Мерріот Вебстер Інк.”), що знаходиться у Спрінгфілді (Springfield), штат Массачусетс. Н. Вебстер (Noah Webster, 1758–1843) був американським лексикографом. 1828 р. він опублікував двотомник “American Dictionary of the English Language” (“Американський словник англійської мови”). Це був перший словник, що повністю охоплює (comprehensive coverage) американське використання англійської мови. Прізвище Вебстера збереглося в багатьох словниках названого вище видавництва.

“Oxford Paperback Encyclopedia” (“Оксфордська м’якопалітурна енциклопедія”). Має 1496 сторінок тексту. Автор цих рядків використовував примірник, опублікований видавництвом Оксфордського університету (Велика Британія) у

1998 р. Книга дійсно має м'яку обкладинку, але багата за змістом.

“Oxford Dictionary of Law” (“Оксфордський словник права”). Книга великокишенькових розмірів (194x128 мм). Має 519 сторінок тексту. Книгу опублікувала Е.А. Мартін (Elizabeth A. Martin) у видавництві Оксфордського університету. Книга має м'яку обкладинку. Належить до серії оксфордських довідників, назв яких за станом на кінець ХХ ст. було близько тисячі.

“Collins Dictionary of Law” (“Правничий словник Коллінза”). Книга з м'якою обкладинкою, такого самого розміру, як і попередня. Автори – В. Стюарт (W.J. Stewart) та Р. Баргес (Robert Burgess). Видавництво “Harper-Collins Publishers” (“Видавці Харпер–Коллінз”) знаходиться у м. Глазго (Шотландія, Велика Британія).

“New Webster's Dictionary and Thesaurus of the English Language” (“Новий словник і тезаурус Вебстера з англійської мови”). Має 1248 сторінок тексту, з них 67 сторінок припадає на тезаурус. Це слово означає: джерело відомостей, енциклопедія, словник. У даному випадку тезаурус означає підбірку синонімів та антонімів до наведеного слова. У “Словнику” – 230 тисяч нотаток. Нотатка завжди містить транскрипцію наведеного поняття і дуже часто – його пояснення, тобто ця книга є гібридом власне словника та енциклопедії. Практично про кожен термін сказано, в якому році його вперше почали використовувати у мові.

“Webster New World Dictionary of the American Language” (“Словник Вебстера Нового світу з американської мови”). Книга має 1724 сторінки тексту, є гібридом словника та енциклопедії.

“Encyclopedia Britannica” 1959 edition (“Енциклопедія Британіка” видання 1959 р.). Опублікована у США. Має 24 томи, не рахуючи щорічників.

“The New Encyclopedia Britannica in 30 volumes”. 15th Edition. (“Нова Енциклопедія Британіка” в 30 томах. 15-е видання). Encyclopedia Britannica, Inc., 1977.

“The World Book Encyclopedia” (“Світова книжкова енциклопедія” “Енциклопедія видавництва “World Book”) — Chicago, London, Sydney, Toronto: World Book, Inc., 1994. 22 volumes.

Автор і видавництво “Центр навчальної літератури” висловлюють впевненість, що ця книжка зробить добру справу, ознайомивши вітчизняного читача з інформацією з англomовних джерел про віхи права світової юриспруденції. Багато цікавої довідкової інформації читач знайде в цій книзі і з вітчизняної історії держави. Ця книга є справді навчальним посібником-довідником, який можна використовувати і в навчальній, і в професійній діяльності. Дана книга має бути в кожної людини, яка вважає себе освіченою.

Автор щиро вдячний Любові Михайлівні Романійко за допомогу у комп’ютерному компонуванні першопочаткового тексту книги.

Зауваження

Слід взяти до уваги певну невідповідність між вітчизняними і англomовними термінами. Наприклад, правителя Вавилону наші вчені величають царем, а в англomовній літературі його називають королем (King). Насправді ж він не був ні царем, ні королем, бо його титул мав туземну назву. Шумерів англійська мова називає сумерійцями, а готів — хіттайцями. Одну з найбільших праць Юстиніана I англійська мова називає “Дайджестами”. У нас її традиційно називають “Дігестами”.

Зрозуміло, що автор цих рядків не скасовує усталене вітчизняне вживання історико-державних термінів, але звертає увагу читача на те, що в англійській мові вони можуть мати інші назви. Не завадить знати і їх, бо ще Тарас Шевченко закликав чужого научатись і свого не цуратися.

Розділ 1. ВАВИЛОНСЬКЕ ПРАВО

1.1. Екскурс в історію

У цьому розділі розглянемо дуже цікаву тему за дещо умовною назвою “вавилонське право”, оскільки воно стосується не лише власне Вавилону. Це право старіше, ніж римське. Вивчаючи тему, ми зрозуміємо, що вже 4–5 тис. років тому люди вміли складати право у письмовому вигляді. Отже, нашому законодавцеві нині просто соромно писати невдалі закони.

Наш законодавець, на відміну від вавилонського чи римського, має можливість спиратися (звісно, якщо він цього хоче) на здобутки юриспруденції, накопичені протягом п'яти тисяч років. Ознайомлюючись з вавилонським правом, заглянемо вглиб віків і зможемо уявити спосіб життя людей того часу. При цьому побачимо, що багато стародавніх проблем суспільного життя є актуальним і нині.

Спочатку відзначимо деякі віхи історії Вавилону.

Вавилон — це стародавнє королівство, яке знаходилося в долинах рік Тигру та Євфрату в Південній Месопотамії. Слово “месопотамія” означає “земля між річками”, тобто між Тигром і Євфратом. За 3500 років до н.е. у долинах цих рік почали розвиватися вавилонські міста-держави. За 2200 років до н.е. ці міста були об'єднанні Аморітською династією Аккадів. У XVIII ст. до н.е. королем Вавилону був Хаммурапі (1750–1600 рр. до н.е.). Серією кампаній проти сусідніх народів йому вдалося створити велику, як на той час, імперію. Він запровадив найстаріший, з відомих людству, кодексів законодавства. З цим кодексом ми більш-менш детально ознайомимось.

Древні народи — хетти (Hittites), кассіти (Cassites) і ассирійці (Assyrians) правили Вавилоном до 626 р. до н.е., коли була створена нова Вавилонська імперія, яка пролягала до кордонів Єгипту і включала Палестину. Протягом 558–538 рр. до н.е. Вавилон підкорив євреїв і захопив їх у полон. У ньому

вони перебували впродовж 586–538 рр. до н.е. Це добре відомий факт з єврейської історії. Королем-завойовником був Навуходоносор II.

Власне місто Вавилон було засновано за 4 тис. років до н.е. Король Вавилонської імперії Небучаднезар II (Nebuchadnezzar) (605–562 рр. до н.е.) відбудував Вавилон і перетворив його на велику столицю імперії. Вавилон був відомий своєю розкішшю. Висячі сади вважалися одним із семи чудес світу. У Києві на території Міжрегіональної академії управління персоналом є майданчик, на якому розташовані моделі семи чудес світу. Відвідувачі можуть побачити там і макет висячих садів. Вавилонці були відомі як вмілі купці, славилися своїм законодавством і державним управлінням. Будували чудесні храми своїм численним богам. Мали серйозні досягнення в астрономії, математиці, медицині і музиці. Не будемо забувати, що із соціально-економічної точки зору Вавилонська імперія була рабовласницькою натуральною сільськогосподарською державою.

Ніщо на світі не вічне. Свого часу настав кінець і Вавилону. Вавилонська імперія була підкорена королем Персії Кіром II (Cyrus II) у 539 р. до н.е., а згодом — Олександром Македонським, селеусідами (Seleuside) та парфіянами (Parthians). Руїни міста Вавилон нині знаходяться на відстані 55 миль на південь від столиці Іраку — Багдада.

1.2. Зародження вавилонського законодавства

Найстародавнішим населенням Вавилону вважають шумерів — сумерійців (Sumerians). Вони здавен жили згідно із законодавством, встановленим державою. Про це йдеться в документах, що дійшли до наших часів. Зокрема, в записах короля Лагашу (Lagash) (приблизно 2600 р. до н.е.) йдеться про те, що потрібно дотримуватися давніх звичаїв та загнзудати жадібність священників і державних чиновників, які пригнічували бідний народ неправомірними вимаганнями (illegal extorsions). Є пряма згадка про процесуальне судочинство в

розповіді історика Гудеа (Gudea) (приблизно 2400 р. до н.е.) про визначну подію в історії Лагашу, коли діяльність судів була припинена з огляду на корумпованість та було заборонено описувати майно для виконання судових зобов'язань. Як бачимо, схильність суддів до хабарів — вічна як світ. Знову ж таки історія свідчить, що суддів потрібно тримати в уздечці.

Те, що до нас не дійшло вавилонське законодавство першопочаткового періоду, очевидно, пояснюється навмисним небажанням зафіксувати його в письмовій формі. Як до науки, до права у Вавилоні ревниво ставилися вчені люди того часу і докладали зусиль, щоб знання зберігати лише в усній формі. Не можна достеменно стверджувати, що в найстародавнішому Вавилоні не було достатньо високого розвитку права. Перші записи судочинства, які збереглися, стосуються Третьої династії Ур (приблизно 2200 р. до н.е.). Усі ці записи розпочинаються словами: “Рішення прийнято”. Записи стосуються справ, пов'язаних з продажами (sales), успадкуваннями (inheritance), подарунками (gifts) чи розлученнями (divorces). Голоували в судах двоє чи більше “машкім” (mashkim) — спостерігачів. Серед них часом були правитель міста чи королівський представник (royal delegate). Коли позов подавався “в ім'я короля” і протилежною стороною не визнавався, то для вирішення справи застосовувалася клятва однієї зі сторін чи свідка.

Перші зразки сумерійського (шумерського) права з'явилися раніше, ніж за 2000 р. до н.е. Є в наших сучасників і інформація про стародавні вавилонські кодекси, зокрема, про сім “шумерських сімейних законів”, які стосувалися прийомних батьків і синів, розлучень, наймання рабів. На трьох дощечках (вік їх — приблизно 2000 р. до н.е.) шумерською мовою записано приблизно 25 законів, запозичених з більшої колекції. Щонайменше шість із цих законів відносяться до сімейних стосунків (family relations), три з них тісно пов'язані з положеннями кодексу Хаммурабі. Чотири закони стосуються рабства (slavery). Наприклад, володар раба-втікача мав право вимагати іншого раба або 25 шекелів у того, хто надав утікачеві притулок.

Закони містять також норми, що стосуються усиновлення (adoption), нанесення тілесних ушкоджень вагітним жінкам, обов'язків сусідів (obligations of neighbors), догляду за садами (care of gardens), фальшивого звинувачення (false accusation).

Нинішні західні фахівці вважають, що ці закони послугували вихідною точкою для Кодексу Хаммурапі. На їх думку, Кодекс має селективний, а не творчий характер, тобто Кодекс складався на підставі вже сформульованого права.

1.3. Кодекс Хаммурапі

1.3.1. Вступ

Кодекс Хаммурапі було знайдено в Сусі (Susa), на схід від Вавилону. Трапилося це 1902 р. Розкопки виконувала французька археологічна експедиція. Вона й відкопала базальтову колону, з усіх боків вкриту клинописом. На верхівці колони було зображено царя Хаммурапі. Цар стоїть перед троні. На троні сидить верховний бог Вавилону – Мардук. Хаммурапі тримає в руках жезл – символ судійської влади. Складається Кодекс Хаммурапі з 282 статей. Збереглося на базальтовій колоні 247 статей. Решта їх була стерта. Колона першопочатково стояла у Вавилоні. Зникле місто Суза знаходиться в межах нинішнього міста Елам. Колона сюди потрапила, очевидно, як трофей після поразки Вавилону. Затерті місця на колоні, очевидно, готувалися переможцями Вавилону для їх записів. Втрачений на колоні текст згодом було розшифровано за бібліотечними матеріалами.

На думку фахівців, між Кодексом (Законником) Хаммурапі та Законником царя Білалами з міста Ешнуни є багато спільного. Законник Білалами на дві сотні років старший за Законник Хаммурапі. Про нього Хаммурапі, очевидно, знав. Хаммурапі запозичував і положення ще стародавнішого шумерського законодавства. Кодекс Хаммурапі не можна вважати повним.

Кодекс є найповнішою і найбільш досконалою пам'яткою вавилонського законодавства. Фрагменти примірників, що були знайдені в бібліотеці “Ашур-бані пал” у Найнвесі (Nineveh), а також інші фрагменти неовавилонського періоду, переконливо свідчать про те, що Кодекс знали покоління, які жили протягом наступних після його появи століть. Є дані, що Кодекс вивчався впродовж 1500 років після того, як його було вперше складено. До речі, під впливом Кодексу Хаммурапі згодом створювалося законодавство Ізраїлю.

Джерелом для складання Кодексу було чинне на той час сумерійське законодавство. Згаданим законодавством керувалися протягом століть міста з високим рівнем цивілізації. Є думки, що Кодекс було складено у двох варіантах — сумерійському і семітському. Очі наших сучасників побачили лише семітський варіант.

З огляду на час, що сплинув, нині достеменно важко сказати про те, що ж у Кодексі було нового порівняно з попереднім вавилонським законодавством. Цілком можливо, що нічого нового він не містив. Західні правники вважають, що характерною рисою Кодексу є використання в ньому статей, які раніше широко застосовувалися на практиці. Очевидно, ці статті не лише відображали звичаї окремих міст, а мали характер законодавства, яке поширювалося на всю “Сумерію і Аккад”, — тобто на всю Вавилонську імперію.

У Кодексі можна знайти лише окремі вияви, скажімо, “правничого примітивізму”, що стосувався “сімейної солідарності” (або, говорячи нашою мовою, “сімейної поруки”), територіальної (районної) відповідальності, суду з тортурами тощо. У цілому ж Кодекс був на голову вище від племінного звичаєвого права (tribal custom). Кодекс, зокрема, не визнавав кровної ворожнечі (blood-feud), особистої помсти (private retribution) чи одруження силоміць (marriage by capture). Такі принципи не втратили своєї актуальності й нині.

У Кодексі король є джерелом справедливості. За суддями було встановлено суворий нагляд.

Що відбувається тоді, коли за суддями немає належного нагляду, добре видно на прикладі нинішньої України. У Вавилоні була передбачена можливість подання апеляцій королю.

Уся земля знаходилася у власності феодалів, збирачів податків і поліції. Діяла регулярна поштова система. Жінка посідала вільне і горде становище.

1.3.2. Класи

Відповідно до Кодексу, все населення поділялося на три класи, що мали назви “авелу” (awelu), “маскіну” (muskinu) та “арду” (ardu). Перший з названих класів вважався найпрестижнішим. Можливо, з нього черпалися кадри для судів і храмів, хоч Кодекс не містив кваліфікаційних вимог до названих посадових осіб. Представники першого класу мали аристократичні привілеї та права щодо звільнення від деяких видів відповідальності. Зокрема, їм дозволялося співрозмірно “відплатити” за нанесення ушкоджень їх тілу. Але представники першого класу підлягали більш жорсткій відповідальності за вчинення кримінальних злочинів. За це з них стягувалися більші штрафи. З плином часу назва класу перетворилася не більш, ніж в архаїзм, і представники класу не одержували пільг у сфері контрактного законодавства. Навіть у Кодексі, коли відсутня згадка про статус особи, то назва класу означає не більше, ніж “будь-яка людина”.

Статус середнього, з названих вище, класу визначити ще важче. Ймовірно, що саме цей клас становив більшість звичайного населення. Згодом назва класу перетворилася у слово, що означає “жебрак”. Через арамаїтську та семітську мови згадане слово влилося в сучасні мови. Але в Кодексі слово вживалося не в його пізнішому значенні. Представник цього класу був вільною людиною, але був зобов'язаний приймати грошову компенсацію за свої тілесні ушкодження. Маскіну сплачував штрафи і мита в меншому, ніж представник першого класу, розмірі, і приносив богам менш дорогоцінні пожертвування.

Арду був рабом. Клас арду також був численним. Арду міг ставати власником майна і навіть бути власником рабів. Рабо-

власник годував і одягав рабів, сплачував вартість їх лікування, але забирав собі всю компенсацію, що виплачувалася рабам за спричинення шкоди. Рабовласник, як правило, надавав рабові рабиню як дружину. Народжені від такого шлюбу діти теж були рабами відповідного рабовласника. Рабовласник забезпечував свого раба житлом і роботою, за що стягував річну платню (ренту).

Раб міг одружуватися і на вільній жінці. Народжені в такому шлюбі діти вважалися вільними. На придане дружини раба рабовласник права не мав. У випадку смерті раба, який був у шлюбі з вільною жінкою, рабовласнику діставалася половина майна.

Раби-втікачі, якщо їх схоплювали, поверталися власникам, за що була встановлена відповідна винагорода, — два шекелі, що становило приблизно десяту частину вартості раба. Незаконне одержання чужого раба, надання йому притулку чи крадіжка раба вважалися злочином (*capital offence*). У ті часи кара не змушувала себе довго чекати. Раби позначалися тавром (*indentification mark*) на голові.

1.3.3. Власність

Кодекс визнавав повну приватну власність на землю. Продаватися земля могла за умови виконання певних повинностей (*fixed charges*). На пізніших етапах вавилонської історії король міг дозволяти продажу землі без виконання повинностей. До останніх належали, зокрема, надання людей для армії і виконання державних (*statute*) та спеціальних робіт. Більшість зазначених повинностей забезпечувало населення, яке проживало на території, що належала власне королю. Вавилонські солдати багато в чому нагадували російських козаків недалекого історичного минулого: вони володіли земельними наділами і це вважалося компенсацією за їх військову службу. Помістя переходили в спадщину. Солдатські помістя не могли відчужуватися. Коли солдати призивалися на службу, то вони могли призначати повнолітніх синів бути відповідальними за господарство. Якщо таких синів не було, то король призначав

володільця (*locum tenen*), але третину наділу залишав за дружиною для прогодування її та дітей.

Набір робочої сили для виконання важких робіт було менш детально регламентовано, ніж військову службу. Це питання вирішували місцеві власті. Очевидно, від таких робіт звільнялися господарства, що сплачували ренту та пастухи, які пасли табуни худоби. Якщо солдат потрапляв у полон і не мав достатньо майна для сплати викупу (*ransom*) за своє звільнення з неволі, то викупити його міг купець, якому потім могла сплачуватися компенсація храмом того міста, з якого був військовополонений. Така компенсація могла відшкодовуватися і королівським палацом. Продаж господарства військовополоненого для сплати викупу за нього не дозволявся. Як бачимо, викуп військовополонених має давню історію.

Храми одержували регулярні надходження пожертвувань як у натуральному, так і в іншому вигляді. Багато сімей мали право на виконання функцій священиків у визначені дні року. За це вони стягували матеріальні блага, про які їм вдавалося домовитися з прихожанами. Одержане майно не могло відчуватися. Храми надавали позики. Особливо це стосувалося насіння та грошей для сплати збирачам врожаю.

При храмах жило численне жіноче населення, яке використовувалося для релігійної проституції, доходи від якої передавалися храму. Такі жінки користувалися багатьма привілеями. Але відвідування ними шинку вважалося не гідним їх суспільної ролі вчинком.

Кодекс визнавав багато способів передачі власності: продаж, оренду, дарування, бартер, позичку тощо. Передача мала відбуватися за контрактом. Позов визнавався, якщо підтверджувався документально чи присягами свідків. Покупець зобов'язувався впевнитися в тому, що продавець має право на власність, яку він продає. Якщо покупець купив майно, наприклад, у раба, який не мав довіреності на його продаж, то такого покупця могли стратити як злодія. Якщо покупець купив вкрадені речі, то він міг бути засудженим до страти, коли не міг довести, що не знав про крадіжку цього майна. За такої ситуації

ошуканий покупець зобов'язувався безкоштовно віддати майно його справжньому господареві. З відповідного продавця він мав право вимагати п'ятикратне відшкодування. Коли раба купували за кордоном, то покупець мав упевнитися, що цей раб не був викрадений чи захоплений у Вавилоні. Інакше згаданий раб повертався у Вавилоні його попередньому господареві без компенсації. Продажа вважалася недійсною, коли приховувалися дефекти стосовно права власності та відповідальності (liability). Правда ж, вражає продуманість правостосунків?

Земля могла оброблятися власником, орендарем чи найманим працівником. Земля мала оброблятися не абияк, а належним чином. Абияк землю стали обробляти через 4 тисячі років у колгоспах і радгоспах. У випадку недостатнього врожаю, Кодекс передбачав фіксований розмір розрахунку. Якщо земля здавалася в оренду за фіксовану ренту, то випадкові втрати лягали на плечі орендаря (tenant). Якщо ж здавалася в оренду на основі отримання за її експлуатацію прибутку, то втрати ділилися між землевласником (landlord) і орендарем згідно з досягнутою між ними угодою про пропорційний розподіл прибутку.

Земля, яка пустувала, могла братися без сплати ренти протягом трьох років з метою її рекультивациі. Розумна норма, чи не так? Якщо земля не оброблялася належним чином, то Кодекс передбачав повернення її власникові в доброму стані та сплату за це встановленої ренти. Часткова система оренди (metayer system) була поширеною особливо на храмових землях, — за користування землею віддавалася певна частина врожаю.

Землевласник надавав землю, насіння, робочу худобу, реманент, добрива тощо і домовлявся з орендарем про розмір ренти. Крадіжка чи зловживання наданими землевласником матеріалами каралися штрафом чи каліченням (mutilation). Тригаційна діяльність передбачалася таким чином, щоб уникнути шкоди від повеней. Будинки здавалися в оренду на рік. Їх оренда сплачувалася на півроку наперед. Орендар будинку зобов'язувався виконувати його ремонт і міг використовувати свою власну дерев'яну арматуру.

Земля протягом 8–10 років здавалася в безоплатну оренду для будівництва на ній житла. Збудований будинок переходив потім у власність відповідного землевласника.

Не дивлячись на наявність великої кількості рабів, часто виникала потреба і в найманій праці (*hired labour*) вільних людей, особливо під час збирання врожаю. Батьки часто посилали своїх хлопців на підробітки. За це встановлювалася платня. Період найму міг мати різну протяжність — від кількох днів до року. Домашні тварини за фіксовану плату бралися в оренду для орання землі, приведення в дію іригаційних механізмів, запрягання і молотіння. Воли і вівці здавалися чабану, який видавав відповідну розписку і забирав худобу на пасовище. Чабан мусив належним чином доглядати за худобою, зобов'язувався відповідати за спричинену в разі недбалства втрату. Шкода, спричинена, наприклад, сторожовими псами, що були під його контролем, могла відшкодовуватися у 4–12-кратному розмірі.

У господарському житті Вавилону широко використовувалися як натуральна (*payment in kind*), так і грошова форма розрахунків (*payment in cash*). Було встановлено, що боржник міг сплачувати свій борг у натуральній формі згідно зі встановленою шкалою. Борг покладался на особу боржника. Заборонялася конфіскація врожаю боржника. Захоплення його робочого вола каралося штрафом. Затриманий за несплачений борг боржник міг доручити своїй дружині, дитині чи рабу відпрацювати борг. Дружину і дитину не можна було затримувати на строк, що перевищував три роки. У випадку їх смерті, що сталася з огляду на недбалість кредитора (який, до речі, і тримав боржника чи членів його сім'ї), боржник мав право на повну компенсацію за їх втрату.

У випадку позову, Кодексом було встановлено, що боржник збирає з поля врожай самостійно і розплачується з кредитором. Якщо траплявся неврожай, то боржник звільнявся від відповідальності в тому році. Уся власність боржника могла використовуватися як гарантія платежу. Часто третіми особами надавалися персональні гарантії про те, що гарант буде нести відповідальність у випадку несплати платежу.

Караванне сполучення (caravan traffic) регулювали чіткі правила. Говорячи нашою мовою, експедитор (travelling agent) давав квитанцію про всі одержані для перевезення товари. Не можна було претендувати на ті речі, які не були занесені до інвентаризаційного переліку. Якщо від товарів не одержувався прибуток, то експедитор мав відшкодувати вартість одержаних ним матеріальних цінностей у подвійному розмірі. Якщо ж одержувався невеликий прибуток, то експедитор компенсовував недоодержану суму. Експедитор звільнявся від відповідальності у випадку його пограбування (robbery) чи рекету (extortion).

При поверненні експедитор одержував розписку і між ним і власником вантажу відбувався розподіл прибутку. Як правило прибутки ділилися порівну.

За втрату вантажу передбачалася компенсація у 5-кратному розмірі. Плата за перевезення, як правило, сплачувалася завчасно. Складські витрати становили $\frac{1}{6}$ частину вартості відповідного вантажу. Відповідний комірник брав на себе весь ризик за зберігання і зобов'язувався компенсувати недостачу в подвійному розмірі.

Кораблі наймалися на підставі фіксованого тарифу відповідно до їх вантажомісткості. До уваги бралася і платня членам команди. Фіксувалася ціна на спорудження кораблів. Кораблебудівники гарантували придатність їх використання у морі протягом одного року.

Судна, що рухалися, несли відповідальність за зіткнення з пришвартованими суднами. Шкіпери мусили сплачувати половину вартості вантажу з кораблів, що затонули, у випадку їх підняття.

Продаж отруйних речовин (intoxicants) відбувався за фіксованими цінами. Шинкарка (ale-wife) мала стежити за тим, щоб її приміщення не використовувалося з незаконною метою (disorderly or illegal purposes).

Уже Вавилону був знайомий спосіб оплати платежу через банкіра чи за допомогою письмового документа.

Храми і багаті землевласники зі своїх орендарів рідко стягували відсотки за позички їм насіння. Звичайні ж ділові позики передбачали оплату щорічних у розмірі 30 відсотків.

1.3.4. Сім'я

Укладення шлюбу було поставлено на грошову основу. Батько нареченого сплачував своєму свату калим за свою невістку. Батько нареченої забезпечував свою доньку приданим (dowry). Якщо батько нареченої, після одержання подарунків, відмовлявся видати заміж свою доньку, то був зобов'язаний повернути подарунки в подвійному розмірі. Придане могло бути у вигляді нерухомості (real property), але, як правило, складалося з особистих речей чи домашніх меблів. Придане залишалося у власності дружини протягом її життя. Воно могло переходити як спадщина до її дітей. Якщо ж дружина помирала і в неї не було дітей, то майно переходило до її дівочої сім'ї. З вартості майна, що поверталося, вдівець вираховував сплачений калим.

Кожний законний шлюб укладався на контрактній основі. Подружня пара становила собою у стародавній Вавилонії, як це прийнято нині у нас говорити, “соту” (російською мовою — ячейку) суспільства. Подружжя несло відповідальність за свої борги. Кодекс передбачав, що дружина не могла поневолюватися за дозаміжні борги (pre-nuptial debts) свого чоловіка. У такій самій ситуації чоловіку не міг подаватися позов за дозаміжні борги своєї дружини. Але вже за борги, що виникли під час заміжжя (post-nuptial debts), подружжя несло спільну відповідальність. Чоловік міг письмово чи дарунком (by deed or gift) передати своїй дружині частину своєї власності за умови довічного користування нею та дозволити заповісти цю власність улюбленому сину.

Чоловік міг розлучитися з дружиною, але зобов'язувався відшкодувати її придане. Дружина мала доглядати за своїми дітьми. Чоловік зобов'язувався сплачувати розлученій дружині належні аліменти, які колишня дружина ділила рівними частками між собою й дітьми. Якщо в неї не було дітей, він по-

вертав придане і сплачував дружині суму, що була еквівалентна калиму.

Якщо дружина відзначалася в шлюбі, м'яко кажучи, кепською поведінкою, то чоловік мав право після розлучення тримати дітей та придане із собою, а колишню дружину перевести в своєму господарстві на становище рабині.

Зі свого боку, дружина могла подавати позов своєму чоловіку з приводу його жорстокості (*cruelty*) чи недогляду (*neglect*) і могла отримати юридичне розлучення (*judicial separation*), забравши із собою своє придане. Якщо ж у суді виявлялося, що винною стороною була дружина, то її топили. Якщо дружина залишалася за відсутності чоловіка без засобів до існування (*without maintenance*), то могла співжити (*to cohabit*) з іншим чоловіком, але мусила повернутися до свого чоловіка при його поверненні. Але якщо дружина мала засоби до існування, але, не дивлячись на це, співжила з іншим під час відсутності чоловіка, то це вважалося подружньою зрадою (*adultery*). Вона каралася надзвичайно жорстоко.

Коли дружина ставала вдовою, то вона займала місце чоловіка у сім'ї. Повторно брати шлюб вона могла лише за згодою суду. При цьому велика увага приділялася тому, щоб частка власності її чоловіка дісталася їх спільним дітям.

Бездітна дружина могла надати своєму чоловіку жінку-наложницю (*maid*), яка народжувала дітей, що вважалися (*to geskone*) дітьми дружини. Якщо дружина робила такий вчинок, то чоловіку не дозволялося заводити собі утриманку (*concubine*). Якщо не робила, то чоловік міг взяти одну утриманку. Така жінка була вільною і вважалася його дружиною, хоч і з нижчим становищем, ніж перша. Розлучення з нею могло відбутися лише на тих підставах, що й з першою дружиною. Третім гатунком матері вважалися дівчата-рабині. Їх діти, народжені від батьків-рабовласників, вважалися вільними. Матір-рабиню вже не можна було продавати і вона ставала вільною у випадку смерті батька її дітей.

“Незаконнонароджені” діти рабовласників могли набути статусу “законних”, якщо рабовласники зізнавалися в цьому

при свідках. У такому випадку ці діти на повній підставі брали участь у розподілі майна батька. Але якщо батько-рабовласник їх не визнавав, то маєтність наслідували лише спільні між ним і дружиною діти.

Якщо вільна жінка виходила заміж за раба, то народжені від цього шлюбу діти вважалися вільними. У випадку смерті чоловіка ця вдова забирала своє придане, половину спільного майна ділила між собою і дітьми, а половину віддавала відповідному рабовласникові.

Батько зберігав повну владу над своїми дітьми до їх одруження, міг використовувати їх працю і, навіть, особу для одержання прибутків. Такі самі права мала мати за відсутності батька. Якщо ж помирали батько й мати, то відповідні права мав старший брат дітей. Батько міг за своїм розсудом одружувати дочок чи віддавати їх для церковної служби та для використання як наложниць.

Церковниці мали право розпоряджатися своєю власністю у повному обсязі, але інші дочки мали право на володіння своїм приданим до своєї смерті, яке потім переходило дітям чи назад до їх дівочої сім'ї, якщо під час шлюбу у них не було своїх дітей. Батько мав право дати дочці дозвіл залишити її майно улюбленому брату чи сестрі. Майном дочки, як правило, управляли її брати. Якщо ж вона була незадоволена цим, то призначала опікуна. Коли виходила заміж, то її майном управляв чоловік.

Є підстави вважати, що при одруженні син одержував свою частку майна, але не завжди при одруженні полишав батьківський дім. Часто він приводив до нього свою дружину.

Підкинутих дітей (foundlings) часто всиновлювали. Особливо часто це робили бездітні люди. Коли такий син ставав дорослим, то забирати його назад природні батьки права не мали, якщо проти цього була особа, яка усиновила. Заборонялося дискримінувати прийомного сина порівняно з іншими дітьми. Такий юнак мав право на третину особистого майна, яке дісталася б йому, якби він був спадкоємцем. Прийомний батько не був зобов'язаний дробити свою нерухомість.

Діти, усиновлені євнухами (eunuchs) та храмовими жінками (temple-women) (і ті, й інші фізично не були в змозі мати своїх природних дітей), вважалися пов'язаними з прийомними батьками "абсолютними вузами" (absolute ties). У євнухів і храмових жінок не можна було під жодним приводом відібрати дітей. Відмова дітей від цих прийомних батьків і намір повернутися для своїх природних батьків каралася виколуванням ока чи вириванням язика (mutilation of the eye or tongue). Якщо ремісник (craftsman) мав прийомного сина, то його у нього можна було відібрати за умови, що він не був навчений ремісництву.

Усиновлення часто відбувалося згідно з договорами між усиновителями та природними батьками. У договорах передбачалося покарання сторін у випадку їх спроб порушити умови договорів. Усиновлення відбувалося з огляду на різні обставини економічного змісту обох сторін таких угод. У випадку смерті батька всі законні діти мали право на спадщину в рівних частинах. Коли в сім'ї було дві матері, то на певному етапі вавилонської історії діти в такій сім'ї спадщину ділили порівну. Потім настали часи, коли діти першої матері забирали $\frac{2}{3}$ спадщини померлого батька. Діти мали право на спадщину матері, але не мачухи (step-mother). Якщо сина хотіли позбавити спадщини, то це можна було зробити лише на підставі судового рішення. Підставою для такого рішення могла бути систематична негідна поведінка сина (repeated infilial conduct).

Партнери в подружній зраді підлягали утопленню. Якщо ж чоловік дружини-зрадниці (aggrieved husband) пробачав її, то король міг пробачити і її партнерові (paramour).

Кровозмішування (incest) каралося смертю чи засланням відповідно до свого потворства (heinousness). Розтління (seduction) каралося штрафом. Про педерастію (sodomy) Кодекс не згадує.

1.3.5. Кримінальне право

Примітивна ідея “належного судочинства” (*lex talionis*) передбачала покарання “винного” члена людського тіла. Наприклад, за те, що рука вдарила батька чи вкрала чуже майно, вона підлягала відрубанню. Око, яке проникало у заборонені секрети, підлягало виколюванню. Фальшиве звинувачення в кримінальному злочині каралося смертю. Смертна кара досить легко присуджувалася за різні форми крадіжок (*thefts*), розбій (*brigandage*), безпорядки (*disorder*), ухилення від державної служби (*shirking of state service*) і кримінальне недбальство (*criminal negligence*). Смертна кара виконувалася через повішення (*gibbeting*), утоплення (*drowning*) чи спалювання (*burning*). Щодо певних злочинів передбачався відповідний спосіб смертної кари. Якщо кредитор тримав як заложника сина свого боржника і цей син помирав, то передбачалася смертна кара сина кредитора. Якщо будівельник будував дім, який потім завалився і вбив сина господаря будинку, то смертна кара виконувалася стосовно сина будівельника. Якщо громадянин був винен у смерті чужої доньки, то за це страчувалася його власна донька.

Заслання встановлювалося за кровозмішування.

За негідну поведінку винуватець міг позбавлятися права на спадщину і висилався. Наклеп на одружену жінку чи святенницю карався клеймуванням (*branding*). Корумпований суддя (*corrupt judge*) назавжди позбавлявся посади. Сварливу дружину (*extravagant wife*) та нетямущих дітей (*unfilial children*) можна було перетворити на рабів.

Кодекс не визнавав ув'язнення (*imprisonment*) в державних в'язницях. Найпоширенішим видом кари був штраф. Він накладався за нанесення тілесних ушкоджень представникові класу маскіну чи рабові за спричинення шкоди майну чи порушення контракту. Повернення незаконно одержаних речей чи халатне спричинення шкоди речам, як правило, супроводжувалося стягненням штрафу.

Визнавалася важливість наміру. Якщо підсудний присягався, що він вчинив вбивство ненароком, то з підсудного стягувався штраф, розмір якого залежав від соціального становища вбитого. Хоч у Кодексі прямо не вказується, що за зловмисне вбивство присуджувалася смертна кара, вавилонознавці стверджують про наявність саме такої кари. Власник вола, який на вулиці вдарив рогом людину, ніс відповідальність лише в тому випадку, коли про злий характер (*visious*) тварини було відомо завчасно. Ненавмисні вчинки Кодексом не визнавалися як злочини. Як уже відзначалося, бідність жінки була для неї виправданням бігамії, тобто їй прощалося співжиття з іншим чоловіком за відсутності свого, якщо він залишав її без засобів до існування.

За недбальство (*carelessness*) і безпечність (*neglect*) карали суворо. Зокрема, помилка хірурга могла “коштувати” йому відрубання власних рук чи великих штрафів. Ветеринарний хірург чи будівельник споруд та кораблів, м’яко кажучи, були персонально зацікавлені в якості своєї праці.

На відміну від Країни Рад 30-х років ХХ ст., у Стародавньому Вавилоні просто підозри (*suspicion*) було недостатньо для притягнення до відповідальності. Злочин мав скоюватися і бути фактом — саме це було підставою для кримінальної відповідальності.

1.3.6. Суди

У цивільних справах позивачі рідко залучали професійних адвокатів. Позов розглядав суддя, який викликав у судові засідання сторони і свідків. Цивільний процес, як правило, містив попереднє заслуховування справи одним чи двома суддями, які потім передавали судові у розширеному складі (трибуналу) показання сторін і свідків. Трибунал, як правило, складався з священників чи державних службовців. З плином часу в судах стали переважати названі службовці, а священники почали концентрувати свою діяльність на релігійних справах.

Якщо для вирішення справи не вистачало знань, то застосовувався прийом, який значно пізніше мав поширення і в

славній Україні, а саме: людину кидали у річку і дивилися, потопає вона чи ні. Впливає людина — значить правда на її боці. Якщо лише підсудний мав знання стосовно своєї справи, то клятви підсудного було достатньо. Велика увага надавалася письмовим доказам. Суди практикували ознайомлення зі спірним майном на місці його знаходження. Вердикт суду як такий, на думку вавилознавців, був не обов'язковим до тих пір, поки не складався документ, що втілював порядок вирішення спору. Порушення умов такого документа каралося. Якщо справу розглядав особисто король, то відповідне рішення було остаточним і оскарженню не підлягало.

Від Кодексу Хаммурапі переходимо до законодавства Ассирії.

1.4. Ассирійське право

Щоб краще зрозуміти ассирійське законодавство, коротко ознайомимося з історією цієї держави, яку фахівці вважають типовою східною деспотією.

Ассирія — це стародавнє королівство, що знаходилося в Північній Месопотамії між річками Тигр і Євфрат. Столиця спочатку була в Ассурі (Ashur), а потім у Найнвесі. За культурою Ассирія була пов'язана з Вавилоном. У 1950–1750 рр. до н.е. розрослася в імперію. Потім відбувся період занепаду. Нове піднесення імперії сталося в 1116–1078 рр. за Тиглазпілесера I. За правління Шалмапесера III (858–824 рр. до н.е.), Тиглазпілесера III (746–725 рр. до н.е.) відбулися нові завоювання. Ассирійська імперія розрослася, досягаючи кордонів Вірменії, Аравії і Єгипту, за правління Саргона II (721–705 рр. до н.е.), Сеннечаріба (705–681 рр. до н.е.), Езарбаддона (668–633 рр. до н.е.). За цих королів ассирійське мистецтво і архітектура досягли zenіту. Велика бібліотека клинописної літератури була зосереджена в Найнвесі. Після смерті Ашубаніпала імперія була підкорена медесами і вавилонянами (616–606 рр. до н.е.).

У руїнах стародавнього міста Ашур після Другої світової війни були знайдені три дошки з написами, що містять близько 90 статей з колекції законодавства, яке було чинним у XIII ст. до н.е. За змістом статті стосуються конкретних судових справ, а не загальних законодавчих принципів. Деякі дослідники вважають, що статті є прикладом розвитку законодавства, яке ще не досягло зрілості, властивого Кодексу Хаммурапі, хоч ці статті й молодші за Кодекс на кілька століть (тобто з'явилися пізніше). Слід взяти до уваги, що ассірійці мали інше походження, ніж вавилоняни. Цей та інші фактори вплинули на філософію законодавства.

Середньоассірійським законам XVI–XIV ст. до н.е. бракувало системності та логічної послідовності. Вони вважаються погіршеним варіантом Кодексу Хаммурапі.

Пам'ятки ассірійського законодавства, що дійшли до наших часів, стосуються одруження (marriage), власності (property), безпеки (security) і злочинів (offences). З аналізу цих аспектів можна зробити певні висновки про суть і процедуру судів.

Перед одруженням мала місце церемонія заручення (betrothal ceremony). Наречений помазував наречену, дарував їй різноманітні дарунки, зокрема, сплачував їй калим. Як пам'ятаємо, у Вавилоні калим сплачувався батькові нареченої, а не їй.

У випадку розлучення калим залишався дружині. Чоловік не мав права безпідставно (inconsiderately) розлучатися з дружиною. У ассірійців було дві форми шлюбу — або ж жінка йшла в будинок чоловіка, або ж чоловік приходив у будинок її батька. Кажучи нинішньою мовою, — приставав у прийми.

Якщо жінка йшла в будинок чоловіка, то брала з собою придане і подарунки обох сімей. Майно дружини могло переходити в спадщину її синів і не могло розділятися між братами її чоловіка. Якщо чоловік ішов до дружини у прийми, то вона від нього за це одержувала певну суму грошей, яку він міг забрати у випадку її смерті чи розлучення з нею.

Вдова, у випадку повторного одруження, мала повне право на подарунки свого нового чоловіка, якщо вона продовжувала

жити у своєму будинку. Якщо ж вдова переходила жити в будинок нового чоловіка, то він мав повне право на її подарунки.

До того, як полишити домівку для служби, чоловік мусив потурбуватися про те, щоб залишити дружині засоби для існування. Якщо чоловік цього не робив, то дружина мала право віддавати дітей у підробітки, але не могла повторно виходити заміж протягом п'яти років. Якщо чоловік повертався після вказаного строку і дізнавався, що його колишня дружина вже є чужою дружиною, то не міг нічим собі зарадити, хіба що в окремих випадках (*special circumstances*). У випадку особливих труднощів (*special hardship*) період чекання дружиною на повернення свого чоловіка скорочувався до двох років. Протягом цих двох років їй надавалася допомога, говорячи нинішньою мовою, за рахунок “суспільних фондів споживання” (*at the public expense*). Після повернення чоловік змушений був компенсувати такі витрати.

Син дружини від попереднього шлюбу не мав права на майно нового її чоловіка.

Дружини мусили зберігати абсолютну вірність (*absolute fidelity*) своїм чоловікам. Жінок суворо карали, навіть за нескромну поведінку, продовження відвідування гадальних будинків, компрометацію ділових експедицій (*compromising business expeditions*), появу на вулиці у неприкритому вигляді (*appearing unveiled in the street*). За подружню зраду (*adultery*) карою була смерть, але чоловік міг задовольнятися відрубуванням органу тіла (*multilation*) дружини-зрадниці, чи навіть її пробаченням (*forgiveness*). Партнер (*paramour*) жінки в подружній зраді ділив з нею її долю. Це приблизно, як у радянській пісні: “Если радость на всех одна, на всех и беда одна”. Але партнер міг і уникнути відповідальності, якщо міг довести незнання ним факту одруження партнерші. Звідниця (*baud*) одруженої жінки несла ту саму відповідальність, що й ад'юльтерна пара. Одружена жінка, яку застали у звідницькому будинку, могла уникнути відповідальності, якщо вона негайно розкривала “конспіраторів”. Повинну голову не сік меч і в ті часи.

У ассирійців прямо не було підтверджено законодавство Мойсея (Mosaic law) щодо одруження з братом загиблого чоловіка (levirate marriage), але факти говорять про те, що така практика мала місце. Якщо зникав чи помирав наречений, то наречена (betrothed maiden) мала виходити заміж за його брата. Якщо ж не було брата, придатного для одруження на ній (marriageable brother), то таку жінку чи наречену мав забирати батько чоловіка (нареченого) собі як дружину.

Те законодавство, що дійшло до наших часів, стосується нерухомості (real estate). Кілька статей присвячені повазі до земельних знаків (landmarks) та справедливому розподілу води (equitable division of water for irrigation) для іригації. Людина могла ставати власником городу (orchard), завівши його з дозволу попереднього власника, але зобов'язувалася знайти для нього іншу таку саму за площею ділянку. Підпільне володіння землею заборонялося, а вирощений на такій землі урожай підлягав конфіскації.

Коли помирав батько, то його майно могло розділятися між синами, але інколи це не виконувалося. Земля розділу не підлягала і оброблялася братами сумісними зусиллями. У такому випадку найстарший брат мав право на дві третини врожаю.

За винятком загального помістя, кожен брат міг набувати майно, яке, за звичаєм, "переписувалося" на дружину (affiliated wife). У сім'ї, яка складалася з братів, що володіли таким нерозділеним майном, все ж таки відповідальність за злочини була окремою.

Коли очікувався продаж нерухомості, то важлива роль відводилася тому, щоб до покупця згодом не мали претензії треті особи. Тому потенційний покупець за допомогою міського глашатая (town-crier) тричі протягом місяця, що передував придбанню нерухомості, повідомляв публіці про свої наміри. Після такого кроку претензії про неправомірне придбання ним не приймалися.

Кредитор міг брати в неволю людину боржника або його дітей. У будь-якому випадку боржник мав працювати на кредитора до сплати свого боргу. Кредитору суворо заборонялося

продавати боржника в рабство. Будь-яка особа, яка придбала такого боржника як раба, втрачала затрачені на це гроші. Кредитор мав право віддавати заміж дівчину, яку він тримав як гарантію сплати боргу. За це кредитор одержував узгоджену суму від її нареченого (*suitor*). Згода батька дівчини була необхідною, але вона була майже автоматичною. Якщо батько не був живий, то брати дівчини могли заперечувати проти видання її заміж, але за умови, що вони сплачували борг протягом одного місяця.

Описаний вище механізм заміжжя ускладнювався, коли виявлялося, що до батька дівчини були претензії і інших кредиторів.

Якщо кредитор ставився недобре до своєї заручниці до часу продажу її чоловікові, то втрачав на неї будь-які права, якщо заручниці вдавалося вислизнути з-під його контролю.

Якщо одружена жінка крапа щось із будинку свого померлого чи хворого чоловіка, то вона каралася смертю. Смерть присуджувалася і одержувачеві (*receiver*) такого майна. Крадіжка з чужого будинку одруженою жінкою цінностей на суму понад п'ять мін свинцю тягла за собою її затримання до того часу, поки крадіжка компенсувалася. За інші крадіжки вина окупувалася тим, що злодій віддавав себе на кару потерплого (*private retration*).

Наклеп стосовно аморальної, чи “неприродної”, поведінки чоловіка чи жінки суворо карався каторгою (*cutgelling*), штрафом, кастрацією (*castration*), ударами палицею. Подружня зрада і згвалтування (*gare*) вважалися важкими кримінальними злочинами. Кара виконувалася скривдженою сім'єю. Ця сім'я мала право пом'якшити покарання або ж навіть вибачити злочинця.

Напад на людину карався відрубанням рук чи органів на обличчі, штрафом та биттям. Напад, що спричинив аборт, карався каторгою, биттям та штрафом (*fine*).

Органами судочинства вважалися король та його службові особи. Інколи їм допомагав у виконанні судочинства місцевий начальник. Важливою рисою ассірійського законо-

давства є та, що вона непересічну роль відводила приватній помсті. У рамках сім'ї батькові надавалася свобода рук для вжиття дисциплінарних заходів, які він вважав потрібними. Навіть надзвичайно жорстоких. Публічні вироки (*public sentences*) виконував кат, який був зобов'язаний не перевищувати надані йому письмові інструкції.

Якщо порівняти Кодекс Хаммурапі з ассирійським законодавством, то останнє значно більше “полюбляло” смертну кару і відрубання органів тіла.

Доречно також звернути увагу на ту обставину, що як гроші у той період використовувався свинець, а не срібло. Штрафи завжди “прив'язувалися” до цього металу. У кримінальних справах практикувалося “випробування водою” (*ordeal by water*): якщо підсудний, якого кидали в річку, не потопав, а спливав, то він визнавався невинним. Метод застосовувався за відсутності свідків та інших доказів. Якщо в спорі обидві сторони присягалися стосовно суперечливих аспектів, то застосування методу “випробування водою” для вирішення відповідного спору було досить широким.

1.5. Хеттське право

Англомовна назва права – *the Hittite Laws*. Хетти – це стародавній народ, який проживав у Малій Азії і Сирії в 2000–1200 рр. до н.е. Центром імперії хеттів було місто Богхазкай. Хетти були підкорені ассирійцями наприкінці XII ст до н.е. Мова хеттів була однією з примітивних індоєвропейських мов. Писемність – клинопис та ієрогліфи.

Під час розкопок у 1907 р. біля турецького села Богхазкай, що знаходиться на відстані 90 миль від Анкари (*Angora*), була викопана велика колекція глиняних дощечок, на яких клинописом були записані численні документи історичного, релігійного та політичного змісту. Тексти були написані вавилонською та кількома іншими спорідненими мовами. Вік дощечок сягав на глибину XIV–XIII ст. до н.е. Серед цих дощечок були дві більші та кілька менших, що містили закони, на-

писані основною мовою королівства. Більшість мовних загадок згодом була розв'язана, і тепер наші сучасники знають зміст Хеттського законодавства.

Згадані історичні пам'ятки належать до іншої культури. Але вони створені у суспільстві, яке мало тісні зв'язки з Месопотамією, незадовго перед тим, як Ассірія набула ваги. Саме з огляду на це і варто розглянути ці пам'ятки.

Риса, що найбільше приголомшує у Хеттському законодавстві, полягає в підкресленні факту перегляду (revision) законодавства. Часто згадується, що раніше було ось так, а нині відповідна практика змінена. Інколи модифікувався звичай (custom). У більшості випадків модифікувався раніше чинний закон. У цілому положення переглянутого законодавства були більш м'якими (milder provisions).

Фахівці відзначають, що сфера дії відображеного на дощечках законодавства значно вужча, ніж цього можна було б чекати від Кодексу. У знайденому під час розкопок законодавстві немає посилянь на одруження, продаж, спадкування, контракти. Знайдені пам'ятки свідчать про наявність у них вказівок, спрямованих на уникнення суперечностей між звичаями і писаними правами стосовно зазначених у текстах аспектів. Основну мету пам'яток вбачають у підтриманні порядку (maintenance of order). Значна частина знайдених документів являє собою перелік тарифів щодо штрафів за крадіжки та відшкодувань після них (restorations after thefts). Міститься прейскурант цін на землю, домашніх тварин, метали, продовольство і одяг.

Відомо, що Хеттське правління того часу поширювалося на багато народів різних рас, звичаїв, мов. Саме з огляду на це закон не було сформульовано так, як це можна було б зробити у випадку однорідного населення.

Законодавство в основному стосувалося сільськогосподарського суспільства. Лише в одному місці згадуються купці (merchants), у кількох місцях – ремісники (craftsmen).

Власність була повністю приватною. Щоб визнати нерухомість законною, необхідно було урочисто поставити її під

охорону богів. Нове придбання майна потребувало нових релігійних жертв.

Кілька документів були присвячені наділам, наданим солдатам (soldiers), священикам (priests) та ткачам (weavers). Під час перебування солдата на війні за його господарством наглядала цивільна особа, яка обробляла його господарство та виконувала належні повинності.

У випадку смерті солдата, його господарство переходило цивільній особі. Якщо вона помирала, то солдат міг призначити іншу. Інколи солдат брав собі партнера, з яким обробляв землю і ділив вирощене. У випадку сварки і розпаду партнерства цивільна особа мала право на певну, хоч і меншу, ніж у партнера, частину майна.

Населення розподілялося лише на вільних та рабів. Весілля між двома вільними людьми передувало вручення подарунків дівчині. Якщо вона згодом відмовлялася від весілля, то подарунки поверталися. Якщо ж змінював точку зору наречений, то його подарунки йому не поверталися.

Як і в ассирійському законодавстві, хеттське законодавство визнавало два способи одруження: або ж дівчина йшла в дім нареченого, або він приходив жити в дім батька нареченої.

Коли ж шлюб стосувався рабів чи був змішаний, то заручинських подарунків не було. Але якщо раб давав подарунки вільній жінці, а вона приймала їх, то така жінка ставала рабиною. Становище рабів було кращим, ніж в інших деспотіях.

Згідно з хеттським законодавством широко застосовувалося правило Мойсея: брат чи батько загиблого чоловіка (нареченого) мав одружуватися на його дружині (нареченій). За подружню зраду чоловік мав право скарати дружину на смерть. Батько мав право залишити сина без спадщини у випадку неодноразового порушення ним правил поведінки (son's repeated misconduct). Про позбавлення спадщини (banishment) сигналізувало виставляння матір'ю одягу сина за межі будинку. Якщо сина брали назад у сім'ю, то він виносив з хати надвір деякі меблі, які мати забирала назад у хату і ставила їх на звичне місце.

Якщо кредитор забирав собі боржника, то третя особа могла під Новий рік викупити його.

Стосовно контрактів аналізоване законодавство містить лише обширний перелік тарифів на домашніх тварин (мули були найдорожчими), шкіри, одяг, а також за оренду тварин, домашнього причандалля і за ремісницькі послуги.

Більша частина Хеттського кодексу регламентує кари стосовно вбивства (murder), нападу (assault), кровозмішування (incest), педерастії (sodomy), викрадання дітей (kindnapping), крадіжки (theft) та спричинення шкоди (damage).

Особиста помста (private revenge) дозволялася лише стосовно дружини-зрадниці (adulterous wife). Державними карами були смерть (death), каторга (forced labour), ув'язнення (imprisonment), відсічення (facial mutilation) органів тіла на обличчі, але “закон помсти” (lex talionis) чинним не був. Смертна кара застосовувалася лише стосовно 8 категорій злочинів, каторга — за неправомірне заволодіння майном. Відрубання органів тіла застосовувалося лише стосовно рабів, що вчинили крадіжки чи підпали. У цілому покарання були менш жорстокими, ніж у вавилонському та ассирійському законодавствах.

Основним видом покарання за вбивство і тілесні пошкодження був штраф. Тяжкими злочинами вважалися статеві зносини між близькими родичами. Було встановлене покарання за співжиття з матір'ю за життя батька, з дружиною брата, з власною дочкою, з сином чи близькими кровними родичами. Не каралося співжиття батька і сина з однією і тією ж жінкою, рабиною чи повією.

Ось і наблизилася до кінця наша розповідь про вавилонське законодавство. Нагадаємо, що бесіда велася із залученням того матеріалу, який широко відомий західній юридичній науці і який, з огляду на лінгвістичні бар'єри, був недостатньо відомий нашому читачеві. Тож будемо вважати, що білих плям залишилося менше, і читач нині добре уявляє, як людство започатковувало створення писаного законодавства.

Розділ 2. РИМСЬКЕ ПРАВО

2.1. Довідки про римське право

Леді Ненсі Астор (1879–1964 рр., перша жінка — член Палати громад британського парламенту) якось справедливо відзначила: “Ми, жінки, справді говоримо забагато, але і з огляду на це ми не встигаємо сказати і половину того, що знаємо”. Приблизно ці слова можна вжити і стосовно великої і майже неосяжної теми — римського права. Про нього багато було сказано у світовій літературі, але тема залишається актуальною і невичерпною. Доречно згадати і прислів'я про те, що: “Нове — це добре забуте старе”. У період “соціалістичної законності” про римське право намагалися багато не говорити. Очевидно, було соромно згадувати досягнення правничої думки і практики двотисячолітньої давності. А на якому рівні були наші предки дві тисячі років тому і на що були у юриспруденції здатні? Не було в Римі юридичних академій, правничих науково-дослідних інститутів. Зате були вчені, у яких не було наукових звань, але які вміли створювати закони та інші нормативні акти.

Мета цього розділу полягає в тому, щоб ознайомити широкі кола читачів з поглядами нинішніх західних юристів на римське право. З працями, що вийшли з друку українською чи російською мовами, читач може ознайомитися самостійно. Подання матеріалу вестиметься мовою, зрозумілою для всіх читачів, а не лише тих, хто має диплом правника. Правда, не завжди диплом є свідченням наявності належної освіти. Як казала одна дама: “Якщо вам дали гарну освіту, то це ще не значить, що ви її одержали”. Доречно також зазначити, що наші юридичні факультети римському праву не надавали достатньої уваги. Під час відвідання автором цих рядків восени 1995 р. юридичних факультетів американських університетів виявилось, що нинішні американські студенти-правники латинську мову не знають, але римське право вивчають. І це не

дивлячись на те, що США, де що умовно кажучи, – країна не цивільного (римського), а загального права (common law).

Ознайомимося з довідками про римське право за тими літературними джерелами, про які йшлося у “Передмові”.

Беремо до рук четверте видання “Оксфордського правничого словника” (Oxford Dictionary of Law). На жаль, нотатки про римське право він не містить. Засмучуватися не будемо, пам’ятаючи, що для англо-саксів римське право не є таким рідним, як для нас, правників-континенталістів. Звернемося до інших джерел. “Collin’s Dictionary of Law” на с. 345 має нотатку за назвою “Римське право” (Roman Law). Ось її зміст: “Право стародавнього Риму. Також правнича система (legal system)” і наука, побудовані на ньому і сприйняті різними шляхами (in various ways), в різних місцях (various place), у різні часи (various times) аж до сучасних (up to the present). Класичний період тривав приблизно від 27 р. до н.е. до середини III ст. н.е. Перша фаза права потім завершилася кодифікацією Юстиніаном (527–565 pp. н.е.) усього права у Звіді цивільного права (Corpus Juris Civilis). Римське право вижило у вимитій формі (in watered down form) у Константинополі до його падіння в 1453 р. Його справжнє “друге життя” розпочалося на Заході, коли “Дайджест Юстиніана” (Justinian’s Digest) було відкрито Ірнерієм (Irnerius) (1055–1130) як серцевина (heart) відродженого вчення (revived study) в університеті Болоньї.

У той час як Англія розвивала свою власну систему, інші держави поглядали на римське право для натхнення (inspiration). Наполеонівський кодекс (Napoleonic Code) розпочав процес сприйняття (adoption) римського права і романтичної правничої думки (Romantic legal thought) повсюди в Європі (throughout Europe). Часто поняття цивільне право (civil law), або цивільний (civilian), вживаються для післяюстиніанського періоду (post Justinian period).

Важливість (importance) римської традиції полягає у факті, що право становилося систематичним шляхом зобов’язання (obligation), майно (property) і особи (persons) бу-

ли відокремленими (being separated), але все ж таки поєднаними (yet related).

Це означає, що існує менше небезпеки (less danger) випадкового несумісного органічного розвитку (haphazard incongruous organic development), за якого доповіді про розглянуті справи (reports of decided cases) просто збираються (are simply collected)".

Як бачить читач, тут англійці кидають камінець у свій же власний город, визнаючи недоліки англо-саксонської системи права, одним з джерел якої є прецедент.

"Black's Law Dictionary" ("Правничий словник Блека") містить невелику статтю про римське право такого змісту (с. 1330):

"У загальному плані (general sense) охоплює всі права (laws), які переважали (to prevail) серед римлян, не беручи до уваги час їх виникнення, включаючи підбірку Юстиніана (collections of Justinian). У більш обмеженому плані (more restricted sense) німці під цим терміном розуміють лише право Юстиніана (merely the law of Justinian), яке вони сприйняли.

У Англії та Америці, здається, зазвичай вживати фразу "римське право" як таку, що не має відміни від "цивільне право" (civil law), для того щоб позначити цілу систему римської юриспруденції, включаючи *Corpus Juris Civilis* (Звід цивільного права) або ж, якщо ж і окреслюється якась відміна, то вислів "цивільне право" позначає ту систему юриспруденції, що є в наявності у тих країнах континентальної Європи, які запозичили свої юридичні поняття (juridical notions) та принципи (principles) з юстиніанської підбірки (Justinian collection), у той час як "римське право" резервується як власна назва правового кістяка (proper appellation of the body of law), розвинутого за уряду Риму (under government of Rome) від найдавніших часів до падіння імперії".

Закінчується ця стаття про римське право у "Правничому словнику Блека" рекомендацією поглянути в ньому ж на нотатку "Цивільне право" (Civil Law).

Отже, беремо до уваги цю рекомендацію, знаходимо зазначену нотатку (с. 246) і читаємо, що цивільне право є: “Правничим кістяком (body of law), яке кожна конкретна нація (nation), співдружність (commonweath) або місто (city) запровадило виключно для себе; точніше називається “муніципальним” (municipal) правом, на відміну від “природного права” (law of nature) і від міжнародного права. Галузі права (law), що стосуються цивільних або приватних прав (rights) і відшкодувань, на відміну від кримінальних галузей права (criminal laws).

Система юриспруденції, що трималася і управлялася у Римській імперії, особливо та, яка укладена в компіляції Юстиніана та його спадкоємців (successors), що охоплює Інститути, Кодекс, Дайджест і Новели, має колективну назву “Corpus Juris Civilis”, на відміну від загального права (common law). Цивільного права (Цивільного кодексу) дотримуються у Луїзіані”.

До цитати необхідно зробити коротенькі пояснення. Компіляція — це таке явище у юриспруденції, коли на основі попереднього законодавства створюється нове: застарілі положення усуваються і, якщо потрібно, створюються нові “місточки” між тими нормами, які зберігаються. У процитованій статті згадується штат Луїзіана з огляду на своєрідність його правничої системи. Своєрідність спричинена цивільним законодавством, а не загальним правом, яке є панівним на території США (загальне право по-іншому можна називати “прецедентним правом”, і цю тему ми теж розглянемо у даній книжці).

Стаття “Римське право” у “Оксфордській м’якообкладинковій енциклопедії” (Oxford Paperback Encyclopedia) містить таку інформацію (с. 1163): “Правничий кістяк (body of law), розвинутий у Римі впродовж від близько 150 р. до н.е. і кодифікований імператором Юстиніаном у 529 р. у його “Зводі цивільного права” (Corpus Juris Civilis; кістякові цивільного права,- Body of Civil Law). Римське право сплило знову в XI ст. як популярний предмет вивчення в італійських університе-

тах; пізніше воно еволюціонувало (to evolve) в спільне ядро (common core) цивільної правової сім'ї правничих систем (civil law family of legal system) або романо-германське право (Romano Germanic Law), яка утвердила себе на землях Священної Римської імперії. Ідеї римського права були домінуючими у французькому наполеонівському кодексі (French Code Napoleon), прийнятому в 1804 р. та в пізніших цивільних кодексах, прийнятих у Німеччині, Швейцарії і Австрії. Кодифікаційний рух звертався до сприйнятої вищої раціональності римського права (perceived higher rationality of Roman law), яке надавало логічно послідовний набір принципів (logically consistent set of principles) та правил для розв'язання спорів”.

Далі на читача чекають стисліші нотатки.

Ось у книзі “New Webster’s Dictionary and Thesaurus of the English Language” пояснюється (с. 863), що римське право є системою юрисдикції Стародавнього Риму і Римської та Візантійської імперій, особливо до смерті (565 р. н.е.) Юстиніана I.

“Webster New World Dictionary of the American Language” вказує (с.1263), що римське право є кодексом прав (code of laws) стародавнього Риму; воно дотримує основу сучасної правової системи в багатьох країнах.

Рекомендуємо читачеві поглянути, як вище в дужках позначено “кодекс прав”, щоб зрозуміти, маються на увазі не якісь окремі права, а галузі права.

“Webster’s Ninth New Collegiate Dictionary” (с. 1022) зазначає, що римське право є правовою системою стародавнього Риму, яка охоплює писане і неписане право (written and unwritten law), ґрунтується на звичаєвому праві (traditional law) та законодавстві міста Рим і за формою охоплює законодавство (legislation) асамблей (assemblies), рішення сенату (resolves of the senate), укази імператорів (enactments of emperors), едикти преторів (edicts of the praetors), твори (writing) юрисконсультів (jurisconsults) та кодекси пізніших імператорів.

Отже, поняття “римське право” є занадто широким. У нього відсутні досить чітко визначені межі. Воно поширюється як на законодавство власне міста Рим, так і Римської імперії в цілому. Римське право охоплює період від заснування Риму (за легендою це сталося у 753 р. до н.е.) і до падіння Західної Римської імперії у V ст. н.е. Воно вживається і щодо Східної Римської імперії, яка закінчила своє існування в 1453 р., коли турки захопили Константинополь. Доречно зазначити, що у Візантії (столицею якої було згадане вище місто) законодавство було більш “римським”, ніж будь-яка інша сфера її цивілізації. Згадаймо, що кістяк візантійців був за своїм походженням грецьким.

Із зникненням Римської імперії зі світу не зникло римське право. Його норми продовжували застосовуватися навіть у тих країнах, які не входили до складу Римської імперії. Наприклад, у Німеччині до прийняття нею в 1896 р. кодексу, який 1900 р. поширився на всю імперію, застосовувалися норми римського права, якщо вони прямо не суперечили чинному німецькому законодавству. Необхідно все ж таки застерегти, що ці пізні норми римського права не були власне першопочатковим римським правом. Але вони спиралися на норми “*Corpus iuris civilis*”, що зазнали подальшого розвитку. Про значення римського права для нинішньої цивілізації ще буде сказано. Щоб зрозуміти розвиток римського права, необхідно знати історичне підґрунтя, на якому воно розвивалося.

Тепер після ознайомлення з енциклопедичними довідками, на римське право поглянемо детальніше. Як кажуть, воно того варте.

2.2. Віхи історії Риму

Згідно з легендою, Рим було засновано в 753 р. до н. е. Чистачі, напевно, знають пам’ятник, що відображує вовчицю, яка своїм молоком вигодувала засновників Риму.

Від 753 р. до н. е. і до 509 р. до н. е. Рим був під владою королів. Це найстародавніший період Римської історії. Його ще

називають “королівським” (regal) періодом. У 390 р. до н. е. Рим захопили галли і спалили його. Тому про цей період немає ніяких оригінальних письмових документів. Усе, що людство знає про найстародавніший Рим, — це оповідання й легенди пізніших часів. Документально засвідченої історії стародавнього Риму немає. Можна лише здогадуватися, що закони того часу існували у формі звичаїв. Найнижчою ланкою суспільства вважалася патріархальна сім’я, у якій найвищий (не зростом, а за становищем) старійшина (ascendant) був єдиним власником майна всієї сім’ї. Водночас він був її суддею і священиком. Рідство (kinship) було чоловічим (agnatic), тобто вважалось таким, що охоплювало виключно чоловічу лінію. Сім’я становила групу людей, на яких поширювалася влада старійшини. Останній вважався батьком усієї родини (paterfamilias). Родичі по чоловічій лінії (агнати) охоплювали патерфаміліїв та всіх інших прямих нащадків померлого правопередника (ancestor).

Група сімей становила ген (gen), або клан (clan). Члени клану мали однакове прізвище і спільну релігію (worship). Вони вважали себе родичами, що мали спільного предка. Насправді ж родичання було або ж уявним, або настільки далеким (типу “сьома вода на кисилі”), що його важко було встановити.

Дослідники вважають, що організаційну структуру тодішнього суспільства можна уявити за такою пірамідою: народ — сенат — король. Король правив до кінця своїх днів. Він або ж вибирався народом або ж призначався своїм попередником. Король виконував функції воєначальника, головного судді і головного священика. Тобто він був тим, чим був Генеральний секретар ЦК КПРС протягом періоду існування Радянського Союзу. Сенат був дорадчим органом. Сенатори призначалися королем. Органом “народу” була Ассамблея, або Comitia. Народ поділявся на тридцять частин, які мали назву курій. Кожна курія до Асамблеї делегувала одного представника. Нині важко достеменно твердити про курію. Можливо, курія ґрунтувалася на родстві. Можливо, це була якась тери-

торіальна одиниця — щось на зразок церковного приходу. Можливо, вона була поєднанням і того, й іншого. Орган курії — Комітет висловлював думку стосовно заходів, запропонованих королем. Малоймовірно, щоб курії приймали загальнообов'язкові закони. Дослідники дотримуються думки, що функції курій полягали в тому, щоб надавати дозвіл на певний відступ від установлених звичаїв. Наприклад, дозволити громадянину прийняти кого-небудь до складу своєї сім'ї або ж санкціювати розподіл власності відповідно до заповіту.

Тодішні римські громадяни поділялися на три групи: *патриції, плебеї, клієнти*. Достеменно щось сказати важко про походження кожної з груп. Наявність розподілу на патриціїв і плебеїв сягає в історичну глибину так далеко, настільки туди вдається проникнути. При цьому виявляється, що плебеї завжди мали статус громадян (правда, непривілейованих, можливо, другосортних). Але плебеї не вважалися іноземцями. Запам'ятаємо це. Оскільки плебеї були громадянами, то на них поширювалися як права, так і обов'язки. Раби, зрозуміло, були безправними. Можливо, що плебеями ставали колишні раби та іноземці. Патриції вважалися корінними громадянами Риму. Говорячи мовою нашого недалекого минулого, патриціїв можна було б назвати “кращими людьми Риму”. Клієнтами були особи, що користувалися захистом будинку патриція за рахунок втрати своєї особистої незалежності. У кожного клієнта був свій бос (патрон). Відносини клієнта і патрона вважалися священними. Гріхом вважалася образа патрона клієнта. Були в Римі і раби. Римське право народилося і регулювало відносини рабовласницького натурально-сільськогосподарського суспільства.

У найстародавнішому Римі було сім королів. Передостаннім з них був **Сервій Туллій** (578–533 рр. до н. е.). Це саме за його правління римська армія поділялася на роти (сотні), які так і називалися — “центуріони”. Король створив також Народну Асамблею, або іншими словами — *Comitia Centuriata* (Асамблею центуріонів). Вона становила собою десять центурій кавалерії (з багатих патриціїв), а також центурій піхоти,

які теж формувалися за ознакою майнового багатства. Було п'ять класів. Перший клас складався з 80 центурій, другий — четвертий — з 20 кожний, а п'ятий — з 30. Система голосування була створена таким чином, що віддавалася перевага першому класу. Якщо він мав спільну думку, то в центурій нижчих класів про думку навіть не запитували.

Оскільки *Comitia Centuriata* була армією, то свої засідання вона проводила за межами міста. Така практика була припинена у I ст. н.е. Комітет курій (*Comitia calata*) продовжував збиратися лише з метою надання формального схвалення рішень “високих магістратів”. Засідання *comitia calata* контролювалися колегією понтифів (священиків). Засідання часто нагадували собою фарс. Вони були схожі на засідання радянського парламенту догорбачовських часів.

Королівському правлінню настав кінець 509 р. до н. е. Короля Таркунія Суперба (*Tarquinius Superbus*) було вигнано. На його місце щорічно призначалися два претори, які згодом стали називатися консулами. Маріонеточна посада короля була збережена лише для релігійних церемоній. Зросла роль Сенату. Консули, а згодом цензори стали призначати сенаторів. Спочатку сенат мав патриційний характер, але згодом перетворився на орган плебейства. Магістрати (тобто консули чи цензори) регулярно консультувалися із Сенатом. Під час домінування в Сенаті плебеїв його значення впало.

Протягом 509 — 265 рр. до н. е. Рим був республікою. Саме в цей період були створені славнозвісні “Дванадцять таблиць” — видатний пам'ятник права стародавнього Риму. Час між 265 і 27 роками до н.е. — складний і різноманітний. Тут і численні війни, і тріумвірати, і диктатура Юлія Цезаря. Державний устрій — щось незрозуміле: і не республіка, і не імперія. Якась безформенна “перебудова”.

Римська імперія бере свій початок 27 року до н. е., коли Октавіан (відомий як Август), який у 37 р. до н.е. у морській битві наніс поразку своєму супернику Марку Антонію, заявив про... відновлення республіки. Політики всіх часів і народів, як бачимо, говорять одне, а роблять зовсім інше. Говорячи про ре-

спубліку, Марк Антоній розпочав створювати монархію. Проіснувала імперія в Римі майже п'ятсот років. Римська цивілізація у Візантії після занепаду Риму проіснувала ще тисячу років.

Розподіл Римської імперії на Західну і Східну стався в 364 р. н. е., коли Валентіан поділив її зі своїм братом Валенсом. Згодом імператор Теодосій знову став єдиним імператором для обох імперій, але після його смерті сини Аркадій і Гонорій назавжди розділили її на дві частини. Формально імперія вважалася єдиною. Законодавство видавалося від імені обох імператорів. Але згодом законодавство однієї частини імперії не могло застосовуватися в іншій, якщо про таке застосування прямо не вказувалося.

Під ударами варварів Рим захитався, а в 476 р. н. е. останній імператор Західної Римської імперії **Ромул Аугуст** склав свої повноваження. Західна імперія припинила своє існування. Королем став **варвар Одоакер**, який, до речі, визнав себе васалом Константинополя, за що йому було пожалувано звання патриція. Згодом візантійські імператори Зенон і Юстиніан на певний час поширювали свою імператорську владу у Західній імперії. Але це тривало недовго. Західна імперія розпалася на окремі королівства. Східна імперія (Візантія) продовжувала існувати. Їй настав кінець 1453 р., коли турки захопили Константинополь. Рівно через 500 років після цієї дати помер керівник великої імперії, яка за інерцією існувала ще майже чотири десятиліття, але врешті решт розпалася. Маємо на увазі Й. Сталіна та Радянський Союз.

Отже, найголовніші віхи історії Риму такі:

1. 753 р. до н. е. — заснування Риму.
2. 509 р. до н. е. — вигнання короля і встановлення республіки.
3. 265 р. до н. е. — кінець республіки.
4. 27 р. до н. е. — початок імперії.
5. 364 р. н. е. — поділ імперії на дві частини.
6. 476 р. н. е. — кінець Західної Римської імперії.
7. 1453 р. — кінець Східної Римської імперії.

2.3. Історичні етапи розвитку римського права

Коротко вони можуть бути окреслені таким чином:

1. **Період здогадок** (period of conjecture). Він охоплює королівське правління (753–510 рр. до н.е.) і республіканський період до прийняття славнозвісних “Дванадцяти таблиць”, яке відбулося у 451–450 рр. до н.е. Документально засвідчена інформація стосовно цього періоду відсутня. Вважається, що в королівський період не було того, що можна назвати законодавством у власному значенні цього слова. Правда, юрист Помпоній, діяльність якого припадає на період Хадріана і на якого є посилання у “Дайджесті” Юстиніана, згадував про те, що Ромул та інші королі надсилали куріям проекти своїх законодавчих актів. Помпоній також свідчить про те, що інший юрист — Секст Папірій (який згодом став головним понтіфом, тобто священиком, республіки) здійснив кодифікацію раніше виданих законів. Цей кодекс Помпоній називає “Jus civile Papirianum”. Якщо це дійсно так, то письмово викладене римське право сягає в глибину королівського Риму. Фахівці вважають, що це — або ж вигадки, або ж мова йде про документ релігійного змісту, або ж про такий документ, що знаходиться на межі права і релігії.

2. Період від “Дванадцяти таблиць” до середини II ст. до н.е. Він відомий ще як **“Середньореспубліканський період”**. Збереглися фрагменти “Дванадцяти таблиць”, а також окремі історичні джерела. Можна здогадуватися, що багато цінних матеріалів було знищено в пожежах після захоплення Риму галлами в 387 р. до н.е. Все ж таки людство дещо знає (певно, у загальних рисах, а не детально) про прийняття деяких законів, існування окремих правових інститутів. Дійшли до нас імена окремих визначних юристів того часу. Але жодного тогочасного закону наші сучасники не бачили. Це частково пояснюється згаданою пожежею, а частково — тією обставиною, що тодішні юристи, на відміну від сучасних, менше писали. Зрозуміло, що тоді не було ні паперу, ні кулькових ручок, не кажучи вже про друкарські машинки та персональні комп’ютери.

Можливості для писання були обмеженими: на камені чи на пергаменті багато не напишеш. Очевидно, особливо стомлює писання на камені. Фахівці вважають, що це були часи переважно “*ius civile*” (цивільного права), а не “*ius honorarium*” чи “магістратського права” (*magisterial ius*). (Пояснення термінів буде наведено далі.)

3. Пізньореспубліканський період. Він охоплює останні півтора століття існування республіки. Цитування деяких правників того часу має місце лише у “Дайджесті” Юстиніана. Відомим правником був Цицерон. Певна інформація про правничі аспекти трапляється також в інших літературних джерелах. Збереглися записи небагатьох законів. “Магістратський едикт” стає основним засобом реформування римського права. Цей період можна назвати періодом раннього “*ius honorarium*”. Протягом цього періоду набирає також ваги “*ius gentium*”, тобто право, що стосувалося іноземців. Ці два явища є взаємопов’язаними. Саме завдяки едиктам значна частина “*ius gentium*” знайшла відображення у законодавстві, що регулювало відносини між громадянами.

Поняття “*ius gentium*”, як зазначають фахівці, має два аспекти: практичний і теоретичний. Практичний аспект означає ту частину римського права, яка застосовувалась римлянами як стосовно до них самих, так і стосовно іноземців. “*Ius civile*” — це частина римського права, яка поширювалася лише на римлян. Така дихотомія (роздвоєність) має історичне коріння. Римське право, як і інші стародавньоісторичні правничі системи, керувалося “принципом персональності” (*personality*). Принцип означає застосування законодавства країни лише стосовно її громадян. Іноземці були юридично безправними. Зрозуміло, якщо не було щодо цього угоди між Римом і відповідною державою. Інакше будь-який римлянин міг захопити іноземця просто як річ, що не має свого господаря. Торговельні інтереси Риму потребували надання правової охорони іноземцям, що опинилися на території Римської республіки. Саме тому і з’явилося “*ius gentium*”. Магістрати почали застосовувати “купецьке право” (*merchant law*) середземно-

морських народів у римському його розумінні (щоправда, без зайвих формальностей, до яких римляни були дуже охочими).

Такий підхід зберігся й тоді, коли у Римській імперії з'явилися провінції і їх керівники здійснювали правосуддя щодо іноземців (*peregrini*). Хоч, правда, цей термін означав не іноземців як таких (тобто громадян, що є підданими інших урядів), а осіб, які не були громадянами Риму. Вважалося, що спори між суб'єктами однієї і тієї ж країни має розв'язувати її суд, в той час як, коли спори між провінціалами різних держав чи між провінціалами та римлянами мав розв'язувати суд правителя провінції, застосовуючи при цьому *"ius gentium"*.

Ще раз наголосимо, що концепції *"ius gentium"* та *"ius civile"* були майже ідентичними (особливо це справедливо щодо контрактного права). Застосування концепції *"ius gentium"* було формально простішим. На практиці контракти типу *"ius gentium"* оформлялися таким же чином і мали такі самі юридичні наслідки, як і контракти між римськими громадянами в рамках *"ius civile"*.

На думку Аристотеля, законодавство є двох видів: природне і таке, що створюється людиною. Концепція природного законодавства бере початок в ідеалі стоїцизму про життя *"відповідно до природи"*. Ця концепція була відома римським юристам, які й запозичили її для законодавства стосовно всіх вільних людей (тобто не рабів), незалежно від громадянства.

Теоретичний аспект *"ius gentium"* і полягає саме в тісному його зв'язку з *"природним законодавством"*.

4. Ранньоімперсько-класичний період. Перехід від республіканської до імперської форми правління не мав якихось негайних наслідків стосовно приватного права. До речі, ще римляни право розділяли на приватне і публічне (відповідно: *"ius gentium"* і *"ius publicum"*). Перше регулює відносини між особами, друге — між ними й державою. Після столітнього хаосу в Римі настали сприятливі часи для прогресу у сфері права. Зросла кількість правничої літератури. У *"Дайджесті"* Юстиніана є посилання на правників I ст. н.е. II і III ст. н.е. можна назвати класичним періодом розвитку римського права.

Цей період настав дещо пізніше від періоду розквіту римської літератури.

Ранньоімперсько-класичний період поділяється на дві частини. Перша — це час правління імператорів Хадріана (117–138 р. н.е.) і Антоніна (помер у 193 р. н.е.). Друга — це час правління Северіїв (від прийняття престолу Септімом Севером у 193 р. до смерті Севера Александра у 235 р. н. е.). Протягом першої частини творча правнича активність була жвавішою. Протягом другої частини відбувалося “шліфування” раніше розроблених норм. “Дайджест” Юстиніана зберіг для наших часів посилання на всіх авторів-правників класичного періоду. Особливо видатними серед них були Папініан, Пауль та Ульпіан.

5. Пізньокласичний період. Він настав після вбивства Севера Александра. Імперію охопив хаос. Коли є хаос, то немає особливого інтересу до права. Хаос і право — це поняття, що взаємно виключаються. Діолектіану (284–305 рр. н.е.) вдалося відновити порядок, але спалах правничої творчості не стався. Оскільки життя не стоїть на місці, то не стоїть на місці і право. Римське право продовжувало дещо збагачуватись новими ідеями, особливо за рахунок грецьких джерел (у зв’язку зі створенням Східної імперії, що мала за столицю Константинополь). Занепад Західної Римської імперії надавав певні ідеї розвитку приватного права. Коли держава розвалюється, то люди інтенсивніше шукають шляхи для розв’язання питань, що виникають між ними. Але до прийняття Юстиніаном трону Східної імперії (у 527 р.) не було помітної законодавчої роботи. Вона дрімала. Коли вона почала пробуджуватися, то Юстиніан вдало цим скористався. Юстиніан ще неодноразово буде згадуватися. Він вміло поєднав теорію з практикою. До речі, нагадаємо, що британський вчений Е. Резерфорд говорив: “Немає нічого більш практичнішого, ніж вдала теорія”. Через кілька десятиліть референти вклали ці слова в уста Леоніда Ілліча Брежнєва. Зрозуміло, що посилання на першоджерело не було вказане. Юстиніан вміло керував державою. Він не брав участі у

міжнародному туризмі і не проводив значну частину свого часу у закордонних відрядженнях.

Оскільки правники не уявляють свого життя без такого поняття, як “джерела права”, то й зупинимося далі саме на ньому.

2.4. Джерела римського права

2.4.1. Право писане і неписане

На початку розгляду цього питання відзначимо, що римляни розділяли своє право на дві категорії: “*ius scriptum*” та “*ius non scriptum*”. Як здогадався читач, ці поняття означають відповідно “писане” і “неписане” право. Останнє — це звичаї. Під “писаним” правом римляни розуміли не лише прийняті закони, а й інші джерела в письмовій формі. Перелік писаних джерел охоплює: *leges*, *plebiscita*, *senatus consulta*, *edicta magistratum*, *constitutiones principum*. (Ці поняття далі будуть пояснені.) Названий перелік повторено і в “Інститутах” Юстиніана, незважаючи на те, що після класичного періоду в розвитку римського права його джерелами вважалися лише звичаї та конституції імператорів.

Отже, про звичаї. Їх розглядали римляни не лише як першопочаткові джерела їх писаного права, але і як джерела для нового законодавства. Римські юристи вважали звичаї вказівкою на те, які закони хотіли б мати люди. Це приблизно так, як нині в розумних країнах вирішують питання про пішохідні доріжки в новозбудованих міських районах. Власті дивляться на протоптані стежки і саме там прокладають доріжки. В інших країнах (не будемо при цьому показувати пальцем на Україну) доріжки кладуться там, де їх хотіло б бачити начальство, а не населення. Результатом такої “мудрої політики” є вщерть витоптані газони.

Звичаї узагальнювалися в Римі або ж юристами-теоретиками (вони працювали більш продуктивніше, ніж деякі наші правничі інститути і кафедри), або ж судовою практикою.

Переходимо до писаного права. Для початку розглянемо закони і плебісцити (“leges” і “plebiscita”). Закон вважався актом асамблеї римського народу – Comitia centuriata, Tributa чи Curiata. Як уже було сказано, останній орган згодом втратив реальну владу і виконував, по суті, лише формальні функції.

Плебісцити були рішеннями виключно плебейської асамблеї. Боротьба між патриціями і плебеями закінчилась перемогою останніх у 287 р. до н.е., коли “Закон Гортензія” надав плебісцитам статусу закону.

Римські асамблеї за процедурою прийняття рішень нагадували асамблеї грецьких міст-держав. Громадяни голосували безпосередньо, а не обирали делегатів для прийняття ними рішень. Демократія була прямою. Питання для голосування (rogatio) мав право ставити лише магістрат. Громадяни могли відповідати лише “так” або “ні”. Не допускалася мітингівщина, дебати, доповнення, уточнення тощо. Перед винесенням “rogatio” на розгляд громадян, магістрат мусив радитися з сенатом. У Римській республіці пізнього періоду не було випадків негативного ставлення до “rogatio”. У радянські часи така політика була відома як “одобрям-с”.

2.4.2. Дванадцять таблиць

А тепер — про славнозвісні “Дванадцять таблиць”. Вони були прийняті в 451–450 рр. до н.е., тобто десь через 60 років після вигнання королів. Це — ранній період республіки. Їх прийняття відбулося в контексті боротьби між патриціями і плебеями. Плебеї хотіли мати письмово зафіксований кодекс, щоб забезпечити в магістратах охорону своїх прав у процесі судових спорів з патриціями. Плебеї скаржилися, що судочинство консулами-патриціями було волюнтаристським і тиранічним. Ідея писаного кодексу була запропонована в 462 р. до н.е. Гаєм Терентієм. Як бачимо, час між народженням ідеї і її реалізацією становить 10 років. Спочатку до Греції було послано три делегати для вивчення, як казали у радянські часи, “передового досвіду”, тобто відповідного законодавства грець-

ких міст-держав. Зокрема, кодексу законодавства Салона для Афін. Після повернення делегації була утворена комісія з 10-ти осіб. Вони були патриціями. Члени комісії називалися “decemvirs”. Комісія розробила десять таблиць. Таблиці були схвалені Comitia centuriata. Сталося це в 451 р. до н.е. Плебеї залишилися невдоволеними. Була призначена ще одна комісія, до складу якої ввійшли деякі з плебеїв. Комісія підготувала дві додаткові таблиці, які, на думку Ціцерона, були несправедливими (inequitable). У 450 р. до н.е. Comitia centuriata схвалив їх. Прийняття “Дванадцять таблиць” згодом почало розглядатися римлянами, як початок їх правничої історії. Ліній назвав таблиці “фонтаном публічного і приватного права”.

Ціцерон згадував, що коли він був хлопчиком, то школярі “Дванадцять таблиць” вчили напам’ять, як наші нинішні школярі вчать “Табличку множення”. До речі, табличку вчать і в американських школах. До того ж, у них табличка охоплює ще й “11” та “12”. Люблять американці дюжину.

Уже відзначалося, що “Дванадцять таблиць” у їх повному обсязі очі нинішніх сучасників не бачили. Про їх зміст ми дізнаємося з коментарів юристів пізньореспубліканського періоду, зокрема Лабео і Гая. Таблиці були чинними протягом десятих століть і втратили чинність лише з прийняттям законодавства Юстиніана. Хотілося б звернути увагу читача — 1000 років діяв закон! Очевидно, добротню його було складено. На нинішніх же українських законах не встигає висохнути чорнило, як у них вносяться зміни і доповнення.

“Дванадцять таблиць” нерідко називають Кодексом. Але таке визначення не достатньо точне. “Таблиці” не були кодифікацією всього тогочасного римського законодавства. Важко достеменно твердити і про зворотний вплив “Таблиць” на законодавство. У порівняно недалекі історичні часи були спроби відтворити “Таблиці”, спираючись на фрагменти, що цитувалися різними авторами і в різних джерелах. Наприклад, у XVII ст. Жак Гоудфрой дійшов висновку, що таблиці I, II і III стосувалися цивільно-процесуальних норм. Таблиця IV була присвячена patria potestas (згодом це поняття пояснимо),

а таблиці V, VI, VII — відповідно опіці (tutelage), спадкуванню (inheritance) і власності (property). Восьма таблиця охоплювала злочини, дев'ята — публічне право (відносини між громадянами і державою), десята — релігію (sacred law). Дві останні таблиці Гоудфрой вважав додатками.

Фахівці вважають, що в “Дванадцяти таблицях” спостерігається незначний вплив грецького законодавства. Основним же їх джерелом було римське звичаєве право.

2.4.3. Сенатські закони (Senatus consulta)

Сенат набув законодавчої влади у ранньоімперський період, хоч така влада не була підтверджена жодним імператорським актом. Рішення сенату виносилися на схвалення народом, але фактично це було лише формальним кроком. Сенат втілював у формі закону побажання імператора. У післякласичний період римського права імператори вже ігнорували Сенат як “машину для виробництва законів”. Імператори видавали закони одноосібно і безпосередньо.

2.4.4. Едикти магістратів (Edicta magistratum)

Едикт — це свого роду прокламація. Спочатку (коли люди, в тому числі й римляни, не вміли знищувати ліси, щоб зробити з них папір) прокламації були усними. Потім їх стали складати письмово. Як свідчать історики, едикти писалися на дерев'яних дошках. Колір літер був чорним, фон — білим, заголовки — червоними. У Римі едикти стали важливим джерелом права. Вони проголошувалися службовими особами магістратури.

На початку римської історії правосуддя здійснювалося королем чи від його імені консулами. З огляду на завантаженість консули стали не в змозі здійснювати правосуддя в повному його обсязі. Починаючи з 367 р. до н. е., для виконання функцій правосуддя почали призначати претора. Оскільки Рим не лише нині, але й тоді приваблював іноземців, то претору важко було справлятися зі справами як громадян Риму, так і іноземців. Для

розгляду справ останніх у 242 р. до н. е. було призначено іншого претора (*praetor peregrinus*). Перший претор став називатися *praetor urbanus* (тобто щось на зразок “міського претора”).

Іншими важливими особами римської магістратури були “*curule aediles*” (вони наглядали за ринками, і про важливість такої посади навіть у радянські часи читач може збагнути, згадавши відому кінокомедію “Гараж”) правителі провінцій і провінційні квестори (вони виконували функції, подібні до римських “*curule aediles*”). Законодавство, яке походило від названих вище елементів магістратури, мало назву “*ius honorarium*” або “*ius praetorium*”. Претор не вважався законодавцем. Але оскільки в нинішній армії кажуть, що не треба боятися генерала, а необхідно остерігатися сержанта, то й едикт претора, який він видавав на початку своєї служби, був важливим документом. В едикті проголошувалися наміри претора. Це свого роду нинішній “протокол про наміри”. Едикт був *perpetuum*, тобто постійним. У ньому вказувалися принципи, якими збирався керуватися претор. На думку істориків, претори не були талановитими юристами, але вони були досить освіченими правниками. Як і нинішні політики, тодішні претори не завжди дотримувалися проголошених ними ж принципів. Претори вважалися колегами консулів. Але на практиці становище консулів у суспільстві було значно вищим.

Наступні претори видавали свої нові едикти, але вони значною мірою відображували едикти попередників. Тобто забезпечувалося наступництво. Едикт — це свого роду заява претора про його розуміння закону. А це не так уже й мало, адже через багато століть з’явилося прислів’я про те, що правий той, у кого більше прав. Кількість преторів поступово зростала. Зокрема, під час правління Сулли (останнє століття до нашої ери) їх було вже 8. Претори свої службові обов’язки виконували протягом одного року. Мешкали вони в цей час у Римі. Після закінчення строку своїх повноважень їх, як і екс-консулів, посиляли управляти провінціями чи виконувати інші обов’язки за кордоном. Під час імперії в столиці діяла численна група преторів. Між ними існував своєрідний розподіл праці.

Коли відбувся перехід від республіки до імперії, то це спочатку прямо не позначилося на едиктах преторів. Вони продовжували їх видавати. Є підстави вважати, що претори все ж таки узгоджували свої едикти з імператором і сенатом (через багато століть жодний законопроект у відомій групі країн не надходив до маріонеткового парламенту, не одержавши схвалення відповідного Політбюро). Імператори згодом зрозуміли, що преторські едикти стали досить незалежним джерелом права. Жоден фіюрер, імператор, генсек чи президент не може терпіти чогось незалежного від нього. Тому імператор Хадріан десь у 131 р. н. е. дав вказівку відомому юристу Сальвію Юліану розглянути і узгодити преторські едикти. У переглянути едикти зміни мав право вносити лише імператор.

Відносини між “*ius honorarium*” і “*ius civile*” дещо нагадують відносини між загальним правом (*common law*) і “правом справедливості” (*equity*) у англосаксонській системі права. У згаданій системі “*common law*” є чітко сформульованими правилами, а “*equity*” передбачає застосування в кожному окремому випадку принципу справедливості. Така правнича система надзвичайно складна.

2.4.5. Розсудливі відповіді (*Responsa prudentium*)

Нинішньою мовою це означає думку вченого-юриста щодо того чи іншого правничого аспекту.

На початку правосуддя вважалося сферою діяльності понтіфів (священиків). Ця монополія була ліквідована в 304 р. до н. е. клерком Флавієм, який, за переказами, вкрав у свого господаря-судді “*legis actiones*” (перелік слів, які потрібно точно вимовити під час судочинства). До речі, процедури римляни надавали надзвичайно великого значення. Флавій оприлюднив цей перелік. Перелік втратив свою священність і став відомим як “*ius Flavianum*”.

Відомим тлумаченням закону є праця “*Tripertita*” юриста Помпонія. У ній містився текст “Дванадцяти Таблиць” з (кажучи нинішньою мовою) — “науково-практичним коментарем” до них, що базувався на думках юристів і *legis actiones*.

Коментар відомий як “interpretatio”. Отже, десь приблизно від 300 р. до н. е. розпочала формуватися група людей, які приділяли значну увагу вивченню права. Це не були правники в нинішньому західному значенні цього слова. На Заході під правником розуміють особу, яка надає у встановленому порядку платні юридичні послуги. У Римі це були поважні в суспільстві люди, які свої безплатні юридичні відповіді (*responsa*) розглядали як спосіб здобуття популярності і службової кар’єри. Правники давали свої відповіді всім, хто до них звертався з відповідним проханням. Інколи такі відповіді їх автори публікували у вигляді збірок. У період імперії такий вид правничої літератури був досить поширеним. У республіканський період *responsa prudentium* великої ваги ще не мали, але в епоху імперії ситуація докорінно змінилася.

Імператор Август уповноважив деяких юристів давати відповіді від його імені, а це означало, що судді (*iugex*), які отримали таке роз’яснення, мусили ним керуватися. Юрист Гай згадує, що імператор Хадріан установив, що судді мусили дотримуватися “відповідей”, якщо вони не суперечили одна одній. А якщо суперечили, то судді мали приймати своє рішення.

Практика “*responsa prudentium*” закінчилася десь наприкінці III ст. н.е. — саме тоді, коли закінчився класичний період у розвитку римського права. “Закон про цитування” 426 року у привілейоване становище ставить лише п’ять правників — Папініана, Пауля, Гая, Ульпіана і Модестіана. Не в усіх класиків була щаслива доля. Зокрема, Папініан був страчений імператором Каракалою за те, що відмовився знайти правниче обґрунтування вбивству імператором свого брата Гети. Ульпіана вбила преторська варта. Якщо точки зору цих юристів з якогось питання мали розбіжності, то приймалася точка зору більшості. Якщо точки зору урівноважувалися (наприклад, двоє юристів твердили одне, а двоє — інше), то перевага віддавалася тій, прибічником якої був Папініан. Якщо з якогось питання не збереглася думка Папініана, а думки решти “класиків” розподілялися порівну, то суддя мав право приймати своє рішення. Коментування Папініана Ульпіаном і Паулем

було проголошено недопустимим. Статусу закону набувало коментування п'ятіркою класиків своїх попередників. Доречно відзначити, що думки “класиків” вважалися не лише такими, що стосувалися конкретної справи, а й аналогічних ситуацій у майбутньому. Тобто їх точка зору набувала статусу прецедента.

Виділялися дві школи вчених-правників — школа сабініанців (або кассіанців) і школа прокуліанців. Першу школу створив Капіто. Відомий юрист Лабео був засновником іншої школи, хоч свою назву вона одержала від імені його наступника — Прокуліанса. Невідомо, які саме принципи стали причиною розколу вчених-правників. Але вони досить тривалий час прираховували себе до тієї чи іншої школи. До періоду правління Антоніна розмежування між школами зникло. Гай — останній відомий юрист, який вважав себе сабініанцем.

2.4.6. Конституційні принципи (*Constitutiones Principum*)

Ні імператор Август, ні його найближчі наступники ніколи відверто не говорили, що вони мають законодавчу владу. Вони поводитися приблизно так, як через багато століть керівник однієї країни, який не величав себе генеральним секретарем (хоч насправді ним був), а йменувався просто “секретарем” (ним був товариш Сталін). Юрист Гай у 160 р. до н. е. все ж таки відзначав, що слово імператора має силу закону. Законодавча влада імператорів поступово зростала. Основними формами імператорського законодавства були:

➤ **едикт** (на відміну від едиктів інших осіб, імператорські едикти не обмежувалися якоюсь сферою і були безмежними);

➤ **мандат** (інструкція підлеглим, наприклад, керівникам провінцій);

➤ **рескрипт** (письмові відповіді імператора на запити, що надійшли), вони писалися на тому самому документі, який подавався як запит;

➤ **декрет** (рішення імператора, що виконував функції судді).

Названі форми законодавства в римському праві називаються “конституціями”. У рескриптах і декретах імператори могли запроваджувати нові законодавчі норми.

2.4.7. Ранні кодифікації та законодавство Юстиніана

Як відомо, знаходячись на одному місці, обростає мохом навіть камінь. Правничотворча робота, яка виконувалася впродовж століть, почала потребувати своєї кодифікації, інакше в законодавстві можна було навіть чортові зламати ногу: воно невпинно розросталося і в ньому важко стало орієнтуватися. Очевидно, ще в часи Діюлектіана було складено Грегоріанський кодекс (*codex Gregorianus*). Слідом за ним було складено Гермогеніанський кодекс (*codex Hermogenianus*). Обидва кодекси не вважалися офіційними. Але фахівці відчують у них імператорську схильність. Складачі кодексів, без сумнівів, були допущені до імператорських архівів. Через багато століть у величезній країні до “Особливої теки” в Кремлі були допущені деякі комуністи (які, щоправда, хутенько стали демократами) лише тоді, коли та країна розвалювалася. Грегоріанський кодекс охоплює конституції від Хадріана до Діюлектіана, а Гермогеніанський — лише період Діюлектіана. Останній кодекс вважався додатком до першого. Правда, до останнього кодексу згодом почали “примазувати” інші конституції.

Третій кодекс — Теодізіанський вважався офіційним. Його було складено комісією, призначеною Теодізієм II та Валентіаном III. 1 січня 439 р. кодекс набрав чинності. Розпочинаючи від Константина Великого, конституції не вважалися чинними, якщо їх не було в кодексі. Правда, були невеличкі винятки з цього правила. Стосовно ранішого законодавства вважалися чинними попередні кодекси. До наших часів третій кодекс дійшов майже повністю. Від двох попередніх залишилися лише фрагменти.

Теодізій також планував створити колекцію, яка охоплювала б юридичну літературу та імператорське законодавство. Ця ідея була втілена в життя Юстиніаном.

Щойно зійшовши на трон, Юстиніан приступив до своєрідної чистки правничих “Авгієвих стаєнь”, які недостатньо впорядковувалися впродовж століть. Юстиніан був не лише кодифікатором, а й творцем нового законодавства. Правою рукою в імператора був його головний міністр **Трібоніан**. Робота розгорталася за такою послідовністю.

У лютому 528 р. була створена комісія у складі 10 осіб. Трібоніан формальним головою комісії не був. Комісія приступила до попередніх кодексів (вони охоплювали період до Теодозія). Їй дозволялося усунути всі повторення та суперечності. Дозволялося з цією метою “коригувати” законодавство. Оскільки тоді не було багатопартійної системи і законодавці не займалися підприємницькою діяльністю, то робота, як кажуть, не лише закипіла, а негайно принесла результати. У квітні 529 р. заново сформульоване законодавство було опубліковане і набрало чинності 16 квітня того ж року.

У римському праві відоме таке поняття як “50 рішень” Юстиніана. Маються на увазі його рішення стосовно деяких застарілих положень (що втратили практичне значення) чи таких положень, стосовно яких думки юристів-класиків розбігалися. Юристам нашого часу відомо приблизно 90 таких рішень Юстиніана (їх ще називають конституціями). 50 з них було опубліковано. Точна дата публікації невідома.

15 грудня 530 р. Юстиніан дав указівку Трібоніану про створення комісії, яка розглянула б праці юристів-класиків. Витяги з таких робіт мали бути опублікованими в 50 книгах. Комісія уповноважувалася вилучити застарілий матеріал, оновити положення, усунути суперечності. Успішно була проведена і ця робота. “Дайджест” (Digest) було опубліковано 16 грудня 533 р., а з 30 грудня того ж року він набув чинності. Було проаналізовано 2 тисячі книг, які містили 2 млн рядків. До “Дайджесту” ввійшло лише 150 тис. рядків. “Дайджест” охоплює праці чотирьох десятків юристів. Приблизно його третину становлять праці Ульпіана. Приблизно половину — праці Ульпіана і Пауля. Приблизно дві третини — праці п’ятірки юристів-класиків, імена яких були згадані вище. Домінуючу

частину “Дайджеста” становлять праці юристів класичного періоду. Ввійшли до “Дайджесту” і положення з праць деяких юристів, які не мали права на надання відповідей стосовно тлумачення законів. Фахівці вважають “Дайджест” найважливішим результатом діяльності Юстиніана. “Дайджестом” Юстиніан зберіг положення праць юристів-класиків. Саме їм завдячується велич римського права.

Згадаємо і про “Інститути” Юстиніана. Ревізія права вимагала і реформи у сфері правничої освіти. Юристів готували тоді в університетах Константинополя і Бейрута. Чи вступ до університетів відбувався на основі усного іспиту і чи брали при цьому хабарі — про це історія не згадує. До “Інститутів” Юстиніана підручником для правничої освіти були “Інститути” Гая. Останній підручник, говорячи нинішньою мовою, був стабільним. Він слугував століттями. Юстиніан дав вказівку Трибоніану та двом професорам скласти новий підручник. Як не дивно, але й ця робота була успішно виконана і 21 листопада 529 р. вона набула чинності закону. За основу взято “Інститути” Гая. Підручник має вигляд лекцій, які імператор ніби читає студентам. У цілому це непоганий підхід. Чи в багатьох керівників нинішніх держав вистачило б хисту для створення підручника для студентів?

“Інститути” Юстиніана складаються з 5 книг:

1. Право осіб (the law of persons).
2. Речове право (the law of property).
3. Спадкове право (the law of succession).
4. Зобов’язальне право (the law of obligations).
5. Процесуальне право (the law of actions).

Як бачить читач, структури Цивільного кодексу України від 16 січня 2003 р. і “Інститути” Юстиніана дуже схожі. Щоправда, в “Інститутах” відсутня книга про право інтелектуальної власності.

Тепер про так званий “Новий кодекс” (Codex Repetitae Praelectiones). Невдовзі після публікації “Дайджесту” Юстиніан доручив Трибоніану та чотирьом його колегам скласти нову редакцію кодексу. Ця робота була успішно виконана. Ко-

декс було опубліковано 16 листопада 534 р. і він набрав чинності 29 грудня 534 р. Якби Трібоніан жив у наші часи, то в нього було б медалей і орденів за звитяжну працю більше, ніж у сільського собаки реп'яхів. Безумовно, академії, кількість яких в Україні тепер важко перелічити навіть на персональному комп'ютері, бігли б спотикаючись до Трібоніана, запрошуючи себе до себе в члени.

Нарешті, про Юстиніанські “Новели”. Після 534 р. було опубліковано ще 175 нових законів. Їх зібрання має назву “Novellae Constitutiones”. Майже всі вони складені грецькою мовою. Вона все ширше набувала статусу офіційної і була основною розмовною мовою у Візантійській імперії.

Ці “Новели” Юстиніан офіційно у збірки не зводив, хоч нинішнім юристам відомі три неофіційні зібрання цього законодавства Юстиніана.

Ще раз вкажемо, що “Новели” з “Інститутами”, “Дайджестами” та “Новим кодексом” разом становлять те, що відоме як “Corpus Juris Civilis” (Звід цивільного права). Закінчивши розгляд історичних джерел римського права, коротко ознайомимося з його суттю. У нас уже була розмова про форму, тепер піде розмова про зміст.

2.5. Основні норми римського права

2.5.1. Особове право (The Law of Persons)

2.5.1.1. Рабство (Slavery)

Гай відзначав, що основний критерій в особовому праві — це, є людина вільною чи рабом. Раб вважався річчю, з якою можна було вчиняти все те, що роблять з річчю. Раб був безправним і, за винятком кримінального права, не мав обов'язків. Але оскільки раб, хоч і був річчю, але все ж таки був людиною, то цю обставину римське право змушене було враховувати. Рабу могла бути надана свобода (manumission), і він міг стати не лише вільною людиною, а й громадянином.

2.5.1.2. Громадянство (*Citizenship*)

Загальний принцип був таким. Якщо в батьків був різний статус, то дитина набувала статусу батька, якщо шлюб визнавався римським правом як такий, що є правочинним. Якщо не визнавався, то дитина набувала статусу матері. За республіканських часів було прийнято закон, відповідно до якого у випадку нечинності шлюбу між громадянами та іноземцями дитина набувала статусу батька чи матері, у якого (якої) був нижчий статус. Розширення меж громадянства Каракалою в 212 р. знизило важливість цієї законодавчої норми.

2.5.1.3. Сім'я (*Family*)

Розглянемо насамперед принцип *patria potestas*. Батько мав владу над своїми дітьми, а також більш далекими нащадками по чоловічій лінії, незалежно від їх віку. Мав владу і над тими, кого було прийнято до сім'ї. Батько мав право навіть убити осіб, зазначених вище. Приватне право визнавало лише права батька. Будь-яке придбання майна, зроблене дітьми, переходило у власність батька. Батько міг дозволити дітям (як і рабам) розпоряджатися певною частиною власності (*peculium*), але закон цю частину розглядав як батьківську. Згодом у законодавстві відбулася певна модифікація: вбивство дітей було заборонено (але незначне фізичне покарання збережено), синам обмежено дозволялося накладати на батька контракті зобов'язання стосовно третіх осіб. Синам дозволялося також володіти тим, що вони заробили солдатською службою (*peculium castrense*) і, навіть, заповідати таке майно. Під час правління Юстиніана застосування останнього принципу було поширено і на деякі інші професійні заробітки і придбання (наприклад, на власність, що перейшла у спадщину від матері). *Patria potestas* припинялася лише зі смертю батька. Але батько за життя мав право на відпуск дитини на свободу (право на емансипацію). Якщо дочка належним чином виходила заміж, то на неї поширювалася влада (*manus*) її чоловіка і *patria potestas* її батька припинялася.

2.5.1.4. Шлюб (*Marriage*)

Спочатку були відомі два види шлюбів: з “*manus*” і без нього. Але на період правління Юстиніана залишився один вид — з “*manus*”. Цей вид шлюбу означає автократичну владу чоловіка над дружиною. Ця влада відповідає *patria potestas* батька над сином. Шлюб укладався трьома способами:

1. *Confarreatio* (релігійна церемонія, яка стосувалася лише патриціїв).

2. *Coesemptio* (світська церемонія, за дружину давали “калим”; якимось автор цих рядків ще за радянських часів спробував знайомому узбеку — аспіранту довести небажаність калиму і у відповідь почув досить слушне зауваження: “Вам дружини дістаються безплатно, то ото маєте те, що маєте. Ми дружин собі купуємо, зате надалі не знаємо з ними клопоту”).

3. *Usus* (якщо жінка прожила з чоловіком понад рік, то *manus* над нею міг бути встановлений на підставі “принципу давності” (*prescription*)). Але якщо протягом року жінка була відсутня три ночі і більше (*usurpatio trinoctii*), то втрачала право на визнання шлюбу за статусом *manus*).

Як бачимо, римляни досить цікаво вирішували це питання. Вже у класичні часи такий вид шлюбу вважався досить архаїчним.

Шлюб без *manus* був у певні часи надзвичайно поширеним. Відбувався він так. Припустимо, хлопець і дівчина походять із сімей, які живуть згідно з *patria potestas*. Батьки домовляються про парування їх дітей. Дівчина приходить у будинок хлопця і вони починають жити як чоловік і дружина (ні релігійні, ні язичеські церемонії законом не передбачалися) з наміром згодом взяти шлюб. Очевидно, нинішньою мовою це називається “випробувальний період”. Дівчина продовжувала залишатися під *potestas* свого батька, якщо він був живим. Якщо помирав, то над дівчиною встановлювалася опіка. Для такого шлюбу було необхідно, щоб і хлопець, і дівчина були громадянами. Якщо ж хтось з них не був громадянином, то тому необхідно було мати *conubium*, тобто дозвіл на шлюб за римсь-

кими правилами, який надавався неримлянам. Якщо римлянин брав собі у дружину іноземку, то діти не потрапляли під його *patria potestas*, якщо дружина не мала *conubium*.

У шлюбі без *manus* чоловік і дружина зберігали за собою окрему власність. Не визнавалися навіть подарунки між подружжям. Правда, під час весілля наречена чи її батько міг подарувати нареченому придане (*rowtu*). Воно ставало власністю чоловіка. Але вже в класичні часи дружина могла забрати назад це майно у випадку розірвання шлюбу чи смерті чоловіка. Законодавство Юстиніана передбачало безперечне повернення такого майна у зазначених випадках.

Розлучення було можливим завжди. Якщо шлюб укладався за принципом *manus*, то ініціатива в розірванні шлюбу мала виходити від чоловіка. У шлюбі без *manus* ініціатива могла належати як чоловіку, так і дружині. Звичайним документом для цієї події вважався “розлучний лист” (*repudium*), але будь-який чіткий вияв наміру та реальне виконання розлучення вважалися достатніми. Християнські імператори накладали штрафи на тих, хто розлучався без достатніх підстав. *Concubinatus* визнавався як форма морганатичного (нерівного за соціальним становищем) шлюбу, який від звичайного відрізнявся намірами сторін. Діти від такого шлюбу могли вважатися законними у випадку одруження батьків.

2.5.1.5. *Onika (Guardianship)*

Щодо дітей. Якщо діти знаходилися поза рамками *patria potestas*, то над ними встановлювалася опіка: над хлопцями — до досягнення ними 14 років, а над дівчатами — до 12 років. Опікуни називалися т’юторами. Т’юторство могло встановлюватися за заповітом *pater familias*. Якщо заповіту не було, то т’юторство передавалося найближчим родичам по чоловічій лінії (агнатам). Законодавство Юстиніана передало т’юторство найближчому агнату або найближчому спадкоємцю за кровним рідством (когнату). Якщо не було належної ступені рідства, то т’юторство призначав магістрат.

Щодо жінки. Спочатку опіка поширювалася на всіх жінок, які не були під *patria potestas* чи *manus*. Тьюторство призначалося за такими ж правилами, як і стосовно дітей. Ця інституція почала ставати анахронізмом ще в класичні часи і у законодавстві Юстиніана вже не згадується.

Щодо божевільних і марнотратників. Спочатку нагляд (*cura*) покладался на їх агнатів. Згодом магістрати почали призначати кураторів.

Щодо неповнолітніх. Неповнолітніми особами спочатку визнавалися такі, які не досягли віку статевої зрілості (*puberty*), але згодом магістратами могло встановлюватися кураторство і над особами понад віком *puberty* і до 25-річного віку.

2.6. Власність і володіння

У римському праві відсутні якісь значні відміни між правом на землю і правом на рухомі речі. І земля, і рухомі речі могли знаходитися у власності окремих осіб. Римляни власність розуміли як абсолютну, і цим вони відрізняються, на думку англо-саксів, від німців, які власність розуміють як наявність “кращих прав” на володіння тим чи іншим майном. Тобто римлян умовно можна назвати “абсолютистами”, а німців — “релятивістами”.

2.6.1. Процедури цивільного права “*ius civile*”

2.6.1.1. Формальна передача у власність (*Mancipatio*)

Укладання таких угод відзначалося церемонійністю. Необхідна була присутність того, хто передає, і того, хто приймає на себе володіння річчю. Мали бути також присутніми:

- 5 свідків (повнолітніх римських громадян);
- ваги;
- людина, яка тримає ці ваги;
- брусок (зливок) міді.

Особа, яка вступала у володіння, обіймала відповідну річ і промовляла, що вона купує її за зливком міді. Потім торкалася вагів цим зливком. Це був символічний продаж. Коли ще гро-

шей не було, то дійсно розплачувалися міддю, зважаючи її. Коли ж почали кормитися грішми, то мідний зливоч виконував лише формальну роль. Гроші сплачувалися у взаємоприйнятній формі платежу.

2.6.1.2. Відбирання у незаконного володільця (*In Jure Cessio*)

Позивач подавав позив до магістрату, що річ, яка знаходиться у володінні відповідача, є річчю позивача. Відповідач погоджувався з позовом, і річ переходила позивачеві за рішенням магістрату. Це — віндикаційний позов.

2.6.1.3. Набувальна давність (*Usucapio*)

“Дванадцятьма таблицями” було встановлено, що дволітнє володіння земельною ділянкою породжує права на неї. Стосовно речей достатньо було одного року. Але початок володіння мав відбуватися добросовісно. Тобто річ не повинна бути краденою або захопленою силою (наприклад, земля, бо її вкрасти, зрозуміло, не можна). Правомірний початок володіння річчю мав назву *iustus titulus*. Принцип *usucapio* застосовувався лише стосовно громадян. За Юстиніана принцип було дещо реформовано. Для того щоб виникло право володіння, строк було продовжено: для рухомих речей він становив 3 роки, для нерухомих — 10 або 20 років.

2.6.2. Процедури стосовно “*ius gentium*”

2.6.2.1. Заволодіння (*Occupatio*)

Принцип означав, що безгосподарні речі, на які можлива приватна власність, ставали власністю тієї особи, яка першою вступила у володіння ними.

2.6.2.2. Приналежність (*Accessio*)

Якщо допоміжна річ (*accessory*), яка належала особі “А” приєднувалася до головної речі (*principal*), яка належала особі “Б”, то власність на все в цілому належала “Б”. Цей принцип,

зокрема, означав, що все, що побудоване на земельній ділянці, стає її частиною і не може володітися окремо.

2.6.2.3. Власність на річ, виготовлену з майна іншої особи (*Specificatio*)

Стосовно цього принципу школи прокуліанців і сабініанців мали різні погляди. Перші вважали, що коли особа “А” виготовила річ з матеріалу, який належав особі “Б”, то власником речі має бути особа “А”. Сабініанці вважали навпаки — особі “Б”. Юстиніан розробив так звану “проміжну точку зору”. Особа “Б” зберігала власність, якщо було можливим повернення речі до попереднього стану. Наприклад, бронзовий виріб переплавити у зливочок. Оскільки вино не можна перетворити на виноград, а випечений хліб — на зерно, то особа “А” вважалася власником речей, виготовлених із сировини особи “Б”.

2.6.2.4. Скарб (*Thesauri inventio*)

Якщо хтось знаходив закопаний на своїй ділянці скарб, та скарб ставав власністю господаря відповідної ділянки. Якщо на чужій ділянці, то необхідно було половину знайденого скарбу віддати її господареві.

2.6.2.5. Володіння, що переходить у власність (*Traditio*)

Термін означає передачу майна у володіння з наміром передати власність. Процедура не поширювалася стосовно видів майна *res mancipi* (землі в Італії, рабів, тяглової і в'ючної худоби) і окремих сервітутів *rustic servitudes*, стосовно яких вимагалися процедури *mancipatio* чи *in iure cessio*. Наприклад, якщо особа “А” продала і просто надіслала особі “Б” свого раба, то “А” вважалася власником раба до того часу, поки не відбудеться процедура *usucapio*. Претори намагалися за принципом *traditio* захистити інтереси осіб типу “Б”. Вважалось, що особи “Б” володіють речами “*in bonis*”. На період правління Юстиніана *mancipatio* та *in iure cessio* стали застарілими.

2.7. Суперфіцій та емфітевзис

Спочатку орендар не мав ніякої охорони своїх прав за межами контрактних умов. Орендар не мав права передати землю іншій особі. Претори запровадили дві форми охорони — *superficius* та *emphyteusis*. Цивільний кодекс України передбачає емфітевзис та суперфіцій. За першої форми володілець забудованої ділянки і наданої йому в оренду не вважався її власником, але користувався правами, що практично не відрізнялися від права власника.

2.8. Сервітути (*Servitudes*)

Сервітути — права на користування чужим майном в певних межах. *Praedial servitudes* розділялися на дві категорії *rustic* (сільські) і *urban* (міські). Права на шляхи і воду звичайно вважалися *rustic*, в той час як права на освітлення, огляд і опору вважалися *urban*. *Praedial servitudes* могли бути лише допоміжними (*appurtenant*), тобто вони могли існувати як додаткові переваги, придані до володіння земельною ділянкою.

Стосовно *personal servitudes* законодавство Юстиніана поширило цей принцип і на права *usufructus* та *usus*. *Usufructus* означає право на використання і взяття “фруктів” (наприклад, врожаю), які породжує відповідна річ. *Usus* — право, яке було більш обмеженим. Наприклад, житло наймач мав право жити у будинку, але не мав права здавати його в оренду.

2.9. Володіння (*Possession*)

Цей складний термін можна зрозуміти лише в контексті розуміння римлянами права власності як абсолютного права. Цивільне право римлян було спрямоване насамперед саме на захист власності, а не на захист володіння. Преторами була розроблена норма, згідно з якою особа, яка претендувала на річ, що знаходилася у володіння іншої особи, мала довести претору своє право на неї.

2.10. Зобов'язання (Obligations)

2.10.1. Делікт (Delict)

Римські юристи зобов'язання розділяли на дві групи: деліктні і контрактні. Візантійські юристи пішли дещо далі і ті зобов'язання, які не вписувалися у зазначені вище рамки ділили ще на дві групи: квазі-контрактні і квазі-деліктні.

Юристи вже у “Дванадцяти таблицях” вбачають перехід від системи особистої помсти (типу “кров за кров”, “зуб за зуб”) до ситуації, коли держава змушує потерпілу сторону приймати компенсацію замість помсти. Держава встановлювала відповідну “таксу”. Якщо хтось комусь зламував член тіла (limb), то потерпілий ще зберігав право “відплатити” таким же чином, але стосовно інших випадків передбачалася грошова компенсація, наприклад, 25 асесів за нанесення удару. Штраф за крадіжку речі встановлювався у подвійному розмірі її вартості, якщо ж злодія ловили “на гарячому” (furtum manifestum), то його відводили на суд особи, у якої він вкрав річ. У класичний період преторіанські реформи запровадили штрафи в чотирикратному розмірі за крадіжку, коли злодія ловили “на гарячому”. Були запроваджені штрафи за наклеп і образу (defamation).

Законодавство стосовно майнової шкоди набрало чинності пізніше, ніж “Дванадцять таблиць”. Це — закон Аквілія (lex Aquilia). Закон доповнювався рішеннями преторів.

2.10.2. Контракт (Contract)

Нинішня юридична наука Заходу вважає, що на час набуття чинності “Дванадцятьма таблицями” малоімовірно існування контрактного права. Дещо відомо про *pexum*. Це така зажерлива позика, за якої боржник міг потрапити в особисту залежність від кредитора. Ця норма застаріла ще за класичних часів.

У класичні часи римські юристи виділяли чотири види контрактів: літеральні, вербальні, реальні і концесуальні. Літе-

ральний контракт був фіктивною позикою, яка започатковувалася записом у книзі кредитора. Цей вид контракту відігравав досить незначну роль і застарів уже до часів Юстиніана. Оскільки, як уже з гумором відзначалося раніше, з папером тоді були проблеми, то значного поширення набув вербальний контракт (*stipulation*), тобто усна угода. Предмет контракту мав бути законним. А сам контракт мав вигляд запитання-відповіді. Читач таку ситуацію може прекрасно уявити, згадавши як він купує на ринку, наприклад, сало. Спочатку вимагалось, щоб слова реально промовлялися. В період правління Юстиніана без слів можна вже було обійтися, якщо контракт складався в письмовій формі.

Якщо угода не була у формі *stipulation*, то для того щоб вона вважалася дійсною, необхідно щоб вона відповідала вимогам реального або консенсусного контракту (*real or consensual contract*).

Реальним вважався такий контракт, для укладення якого, окрім згоди сторін, потрібно було передбачати передачу речі від однієї сторони до іншої, і зобов'язання про повернення переданої речі. Реальний контракт поширювався на позики (*mutuum*, наприклад, гроші), запозичення (*commodatum*), здачу в оренду, наприклад, коня, депозит і заставу (*pledge*).

Для укладення концесуальних контрактів потрібна була згода (висловлена словами чи іншим чином). Цей вид контракту відігравав велику роль у повсякденному житті. Було чотири види даного контракту: *emptio venditio* (продаж), *locatio conduction* (оренда речей чи послуг або надання роботи для виконання), *societas* (партнерство) і *mandatum* (агенство). У часи Юстиніана стала відомою і така форма контракту як "*innominate contract*" (це коли угода стосується обміну речей і якщо одна сторона свої зобов'язання за угодою вже виконала, то ця сторона могла у встановленому порядку примусити іншу сторону виконати умови контракту).

2.10.3. Спадкування за заповітом (Testamentary Succession)

Заповіт існував уже на час “Дванадцяти таблиць”. Можливо, що його форма була такою, про яку згадував Гай, — заповіт оголошувався на засіданні курії (*testamentum comitiis calatis*). Як варіант був заповіт, що оголошувався перед народом, зібраним для битви. Можливо, вже був відомим і заповіт типу *mancipatory*. Він застосовувався у надзвичайних ситуаціях, коли використання інших форм заповіту було неможливим (наприклад, коли людина помирала). Процедура полягала в тому, що спадкоємець символічно купував майно у спадкодавця. На кінець існування республіки старі форми заповітів уже не застосовувалися. Даний заповіт став простою формальністю. Справжнім заповітом стали вважатися заповіти в письмовому вигляді. Заповіт набирав чинності лише у випадку смерті. Заповіт можна було і відкликати у будь-який час протягом життя заповідача шляхом складання нового заповіту. У післякласичні часи *mancipation* перестав бути потрібним. Найпоширенішою формою заповіту стало *testamentum tripertitum*. Ця форма вимагала прикладання печаток семи свідків і підписів свідків і спадкодавця.

Римське право передбачало призначення одного чи більшої кількості *heredes*, тобто “універсальних спадкоємців”, які брали як права, так і зобов’язання померлої особи. Тобто спадкоємець міг одночасно стати власником, кредитором і боржником. При цьому одержаного майна могло і не вистачити для сплати боргів. Особа, якій прийняття спадкоємства принесло втрати, а не прибутки, називалася *damnosa*. До Юстиніана в таку пастку можна було не потрапити, лише не взявши на себе спадкоємство. Юстиніан запровадив *beneficium inventarii*. Це означало, що спадкоємець протягом певного часу після прийняття спадщини, сплачував борги померлого на суму, що не перевищувала вартості одержаного майна. Спадкодавець, визначаючи спадкоємця, міг також визначити легати (*legacies*), наприклад особисті подарунки. Свобода заповіту

не була повною. Не можна було залишити без певної частки майна своїх дітей і, в певних випадках, батьків, братів і сестер.

2.10.4. Спадкування без заповіту (Intestate succession)

Спадкування спочатку велося, виключно за чоловічою лінією. Від цього принципу поступово почали відмовлятися на користь когнаційної системи, яка враховує ступінь рідства, а не стать. Спочатку цей принцип почали застосовувати претори, а потім він був підтверджений і імператорським законодавством.

Перша лінія спадкоємців охоплювала тих осіб, які були під *potestas* чи *manus* померлого (коло осіб називалося *sui heredes*). Якщо таких осіб не було, то найближчі агнати приймали спадщину, а якщо не було агнатів, то спадщина переходила до членів клану (*gens* або *clan* померлого). Преторіанські реформи надали емансипованим дітям рівні права з *sui heredes*. Найближчим когнатам (а якщо таких не було, то вдові, яка перебувала у шлюбі без *manus*) було надано право на спадкування за умови, що агнати були відсутніми.

Спадкування типу *gentile* (родове) застаріло ще в першому столітті нашої ери. Але і з огляду на це спадщина померлої жінки не могла дістатися її дітям, якщо був живим брат батька. Аналогічно, спадщина дітей не могла дістатися їх матері, якщо у неї були агнати. Наприкінці класичного періоду за імператора Хадріана ця норма була дещо модифікована, і певні права спадкування були надані матерям, які народили трьох дітей. Пізніше, у II ст. н.е., дітям було надане першочергове право на спадщину їх матері. За Юстиніана когнаційна система одержала перемогу. Першочергове право на спадщину одержали нащадки (*descendants*). Якщо їх не було, то на спадщину могли претендувати старійшини (*ascendants*), однокровні брати та сестри і діти померлих братів і сестер. Далі йшли напівкровні брати і сестри, а потім найближчий когнат чи когнати, якщо їх було кілька того ж ступеня родства.

Чоловік і дружина не згадувалися, але їх стародавні преторіанські права зберігалися за відсутності зазначених вище категорій спадкоємців. Юстиніан установив порядок, за яким

бідна вдова мала право на четвертину спадщини померлого чоловіка. Якщо ж у померлого було понад троє дітей, то спадщина ділилась у рівних частинах між вдовою і дітьми. Якщо ж у вдови діти були спільними з померлим чоловіком, то вдова одержувала лише право на користування до смерті тим майном, до якого вона виявила інтерес.

2.11. Процесуальне право (Procedure)

Процесуальна норма існували вже в *legis actions*. Вони були замінені на “формуляційну систему”, яка, у свою чергу, була замінена на *cognitio extraordinaria*. Характерними рисами перших двох систем є двофазовий процес. Попередня фаза — це магістрат. Друга фаза — суд. Судовий розгляд вели судді (*iudex*). На попередній фазі встановлювався, говорячи нинішньою мовою, предмет позову. Це супроводжувалось проголошенням встановленого набору фраз (приблизно так, як нині на початку судового засідання суддя монотонно промовляє права сторін). У Римі до фраз відносилися серйозно. Якщо позивач у проголошенні фраз чи у виконанні жестів щось робив не так, то йому в позові могли відмовити.

За понад століття до нашої ери від цих порядків відмовилися. Настали часи для нових норм. Позов став складатися у письмовій формі. Він мав назву “формула”. Вона писалася у вигляді альтернативи приблизно таким чином: “Якщо судді здається, що відповідач винен борг, то хай суддя присудить відповідачу цей борг сплатити позивачеві, а якщо не здається, то хай він звільнить його від відповідальності (*to absolve*)”.

Якщо відповідач погоджувався з позовом, то суд не відбувався. Магістрати чинили тиск на відповідачів, які не погоджувалися з тими позовами, які, на думку магістратів, були правомірними. Під тиском магістратів позивач мусив вносити зміни до свого позову, бо магістрати могли не передати справу судді. Ця система в провінціях почала застосовуватися раніше, ніж у столиці. Неважко здогадатися, що за неї магістрати мали великі можливості для розв’язання спорів. Адміністративний

порядок розгляду спорів став застосовуватися ширше, порівняно з судовим. Двофазова система розгляду спорів почала зникати. Правосуддя стало нав'язуватися державою. Воно перестало бути явищем, за яким держава лише наглядає. Між нав'язуванням і нагляданням, як кажуть в Одесі, — “дві великі різниці”.

2.12. Історична доля римського права

На закінчення стисло зупинимося на історичній долі римського права. На початку X ст. була створена так звана “Базиліка”. Вона названа в честь імператора Базиля I. “Базиліка” є свого роду переплавленням “*Corpus Juris Civilis*” у єдину компіляцію, яка нараховує 60 книг. Компіляція написана грецькою мовою. В Італії “Дайджест” Юстиніана протримався на час відновлення його влади над Західною імперією, а потім його було забуто.

Ті племена, яким згодом вдалося розбити імперію, на початку своєї історії мали звичаєве право. Згодом, під впливом Риму, у них стало з'являтися писане право. Варвари також робили компіляції, використовуючи римське право. Нинішній юридичній науці відомо кілька компіляцій. У раннє середньовіччя Європа використовувала римське право у скороченому вигляді. До нього варвари “підмішували” своє законодавство. Згодом римське право стало доповнюватися і феодальним законодавством. Відродження в XI і XII ст. римського права значною мірою стало можливим завдяки правничим школам північної Італії. Відродили римське право так звані “гласатори”. Вони вставляли нотатки (*glosses*) на полях і між рядками римських законів. Першим гласатором був Ірнерій (про нього міститься довідка в розділі “Видатні юристи світу”). Останнім з гласаторів був Аккурсій, який помер у 1260 р. “Неогласатори” (найвідомішим серед них є Бартоло) приділяли більше уваги зазначеним нотаткам, ніж текстам оригіналів і зробили все від них залежне для адаптування римського законодавства відповідно до потреб тогочасної судової практики. Неогласатори відомі ще й як постгласатори. Надання монопольних прав у

XVI ст. спричинило нову хвилю зацікавленості у римському праві. Його стала вивчати “школа гуманістів”. У XVII та XVIII ст. римське право активно вивчалось у Нідерландах. Зокрема, таким дослідником був Джон Вост. Він відомий як автор коментарів до “Дайджесту” Юстиніана. Серед французьких юристів-римників слід назвати Дома і Пот’єра. Роботи останнього були використані при створенні так званого “Кодексу Наполеона”. У XIX ст. німецькі вчені систематизували римське право для використання його в судовій практиці.

Західні фахівці відзначають, що протягом XV та XVI ст. Нідерланди і Німеччина сприйняли римське право. З історії відомо, що німецькі імператори вважали себе правонаступниками Римської імперії. Римське право проникало також різними шляхами у правничі системи Північної Європи. У тогочасній подрібленій Європі, де кожне місто, князівство, герцогство, королівство керувалося своїм звичаєвим правом, римське право манило правознавчу думку і практику до створення загальноживаних законів. Римське право проникало і в норми загального права (common law) і права справедливості (equity) Англії.

Без сумніву, римське право можна вважати великим надбанням людської цивілізації. Зрозуміло, що норми римського права, які відображували відносини рабовласницького сільськогосподарського натурального суспільства, не можуть бути прямо застосовані у наш час, коли, як неодноразово говорилося у компартійних джерелах та відомій кінокомедії “БІ”: “.... космічні кораблі орють простори Всесвіту”. Якщо не глибокі знання, то в крайньому випадку орієнтація у римському праві потрібна всім нинішнім юристам. Інакше такі правники будуть схожими на того громадянина, який під час вступної співбесіди до літературного інституту у відповідь на ряд запитань про прочитані ним книги відомих письменників заявив, що він не читач, а письменник.

Оскільки автор цих рядків не жив за часів стародавнього Риму, то не може гарантувати, що зазначене вище відповідає істині, але запевняє, що відповідну інформацію особисто бачив у англомовних літературних джерелах.

Розділ 3. КАНОНІЧНЕ ПРАВО

3.1. Довідки про канонічне право

Канон — це правило, критерій.

Для початку ознайомимося з тим, як англомова література трактує поняття “канонічне право”. Знаючи сьогодення, нам буде простіше аналізувати історичну еволюцію канонічного права.

Латинською мовою це право називається “*ius canonicum*”. Воно є сумою законів (*sum of laws*), сформульованих церковними органами (*ecclesiastical bodies*) для регулювання своєї діяльності. Право стосується улаштування церкви та її взаємин з іншими організаціями — як релігійними (*religious*), так і цивільними (*civil*). Право поширюється також на питання, пов’язані з підтриманням внутрішньоцерковної дисципліни.

“*Oxford Dictionary of Law*” у нотатці “*Canon Law*” (с. 59) зазначає: “Церковне право, особливо Римський католицький кодекс канонічного права (*Roman Catholic Code of Canon Law*). Також стосується права англіканської церкви (*Church of England*), яке не є частиною права Англії, але якому підпорядковані члени відповідної релігії”. Наприкінці ця нотатка вказує на наявність у словнику ще й нотатки про церковні суди (*ecclesiastical courts*).

Скористаємося цією нагодою і подивимося, що ж каже про ці суди нотатка на с. 156: “Суди, відповідальні за управління (*administration*) церковним правом (*ecclesiastical law*) англіканської церкви. Вони включають суди консисторій (*consistory courts*), тобто суди кожної єпархії (*diocese*), Суд Арок (*Court of Arches*) та Канцлерський суд Йорка (*Chancery Court of York*), який заслуховує апеляції від Судів консисторій у їх провінціях; юридичний комітет Таємної ради (*Privy Council*), який заслуховує апеляції від провінційних судів з питань, що не стосуються доктрини, ритуалу або церемоній, та Суд вио-

кремлених церковних чинників (Ecclesiastical Causes Reserved)”.

Оскільки в нас уже пролунали назви — Court of Arches та Court of Ecclesiastical Causes Reserved, то не залишається нічого іншого, як ознайомитися ще з відповідними нотатками на с. 116 зазначеного словника. Перший є церковним апеляційним судом архієпископа Кентерберійського (Archbishop of Canterbury). Суддя — декан Арок (Dean of Arches) заслуховує апеляції від єпископів або їх канцлерів, деканів, зборів каноніків (chapters) і архідияконів.

Court of Ecclesiastical Causes Reserved було створено 1963 р. Поширюється на провінції Кентербері та Йорк. Слугує як суд початкового розгляду, так і як апеляційний суд (having both original and appellate jurisdiction). Як судовий орган першої інстанції розглядає справи, у яких особу зі Священних Орденів (Holy Orders) звинувачують у порушеннях церковного права, що стосується доктрини, ритуалу, церемоній. Суд також розглядає скарги на єпископів. Цей суд заслуховує і апеляції на рішення судів консисторій із зазначених питань. Складається суд з п'яти суддів та трьох єпархій цих єпископів. Ці єпископи можуть бути відставними або ж діючими.

“Oxford Paperback Encyclopedia” у нотатці “Canon Law” (с. 248) пояснює, що воно є: “Правилами і законами, створеними церковними властями, якими керуються Церква та її члени. Історично канонічне право було універсальним правом західноримської католицької церкви. Воно кодифікувалося і запроваджувалося багато разів в історії церкви. Останній великий перегляд стався 1917 р. Канонічне право англіканської віри (Anglican Communion) є відокремленим з часів Реформації XVI ст. Канонічне право нині є внутрішнім правом церкви (internal law of a Church), що регулює діяльність служителів церкви (clergy) та виконання таїнств, таких, наприклад, як одруження (marriage)”.

А тепер повернемо наш погляд на історичний аспект канонічного права.

3.2. Канонічне право до Граціана

Оскільки читач уже дещо знає про канонічне право, але ще не знає про Граціана і хоче негайно цю прогалину ліквідувати, то йому радимо звернутися до розділу цієї книжки “Видатні юристи світу”. Там є і нотатка про Граціана.

Канонічне право формувалося в рамках релігійної ієрархії авторитарного типу. Особливо інтенсивний розвиток право одержало в римсько-католицькій церкві. Її вплив на суспільне життя був більшим, ніж у православної церкви. Все ж таки, як ми це помітимо далі, канонічне право спочатку інтенсивно розвивалося саме в православній церкві. Римсько-католицька церква довгий час дримала.

Наріжним каменем теорії канонічного права є постулат про те, що джерела цього права мають таке походження, яке не залишає жодних сумнівів щодо їх непогрішності та досконалості. Що ж вважається сферою його дії? Відповідь тут така: весь релігійний кістяк (whole religious body) або ж, щонайменше, певна його частка. Переходимо далі до суб'єктів права.

На вершині канонічної піраміди знаходяться Христос та апостоли. Визначення їх місця в християнській церкві впливає, передусім, з Нового Завіту. За апостолами слідує церковний орган. Главою його є єпископ Риму. Він вважається наступником Святого Петра. Як зрозумів читач, йдеться про папу римського. Законодавчій і дисциплінарній владі папи був притаманний процес централізації і всім відома роль папи в структурі католицької церкви. Наступний щабель на драбині посідає єпископат. Він збирається на єкуменічні (вселенські) ради, які й виконують роль законодавця для всієї Церкви.

Протягом перших століть нашої ери були відсутніми які-небудь помітні спроби створити уніфіковану систему канонічного права, яке поширювалося б на всю Церкву. Християнські общини жили за своїми власними порядками. Недарма ж прислів'я каже, що в кожному монастирі свій статут. Опрацювання канонів вперше розпочалося в грецькій гілці християнської церкви. Історія зберегла для нинішніх поколінь інфор-

мацію про кілька збірників канонів, що були до кінця IV ст. в окремих грецьких провінціях. Серед збірників таких канонів можна назвати “Дідакі” (Didache). Цей документ містить вчення дванадцяти апостолів, інформацію про порядки візантійської церкви та літургію. З’явився документ у I ст. н.е. Віднайдено його було у Константинополі (Стамбулі) 1875 р.

Згадують фахівці і “Канони Іпполіта”. Роки його життя — 160–235 н.е. Вважається теологом і батьком Християнської церкви. Був першим серед антипап (217–235). Його твір “Philosophumena” відкидає ересь гностизму.

У лоні грецької церкви була складена збірка з 85 “Апостольських канонів”. У збірці містяться, на думку фахівців, лише окремі рішення і системності їй бракує.

Апостольськими батьками вважаються християнські письменники II ст., — святий Климентій Римський, святий Ігнатій Антиохський, святий Барнабас, святий Полікарп смірненський. Вони є авторами “Дідакі” та “Чабана Гермасу” (The Shepherd of Hermas).

Кілька різних канонів були сформульовані місцевими асамблеями Візантійської церкви. Вони були додані до канонів Нікейської ради (council of Nicaea). Нагадаємо, що Нікейська рада була першою екуменічною радою. Скликав її 325 р. римський імператор Костянтин I. У збірнику після двадцяти канонів Нікейської ради було поміщено двадцять п’ять канонів анкірської ради (council of Ancusa, 314 р.), п’ятнадцять — неокесаріанської (Neocaesarea, 315–320 рр.). Кількість канонів зростає до 150 на час Халцедонської ради (council of Chalcedon, 451 р.). Халцедонська рада була четвертою і останньою ще нерозділеною християнської церкви. Ця Рада допівтори сотні зазначених вище канонів додала 28 чи 30 своїх. Константинопольська рада (381 р.) до переліку додала ще чотири канони. Деяко пізніше перелік збагатився на три чи сім канонів. Зазначені вище “Апостольські канони” очолили перелік.

Звернемо увагу читача на те, що зазначене вище є надбанням грецької церкви. Воно було перекладено і стало доступним Заходу.

Зібрання канонічного права в грецькій церкві збагатилося протягом VI–VIII століть, зокрема, за рахунок канонічних творів таких видатних єпископів, як Діонісій Олександрійський, Святий Базилій. Є інформація і про інші збірники канонічного права того періоду. В цей час стала відомою збірка Діонісія Малого (*Dyonysius Exiguus*). Рік його народження – невідомий зовсім. Помер приблизно 545 р. Вважається римським біблійським вченим. Це саме він винайшов метод розрахунку біблійської ери. Щоправда, він вважав 1-й рік нової ери як дату втілення (*incarnation*). Збірка церковних канонів Діонісія започаткувала науку про канонічне право (*study of canon law*). Колекція Діонісія була складена на латині. Вона містила і канони грецької церкви. Містила і двадцять сардицьких канонів (*canons of Sardica*, 343 р.), яких не було в грецькій підбірці. Ці канони латинською мовою значно відрізняються від грецькомовних. Містяться у збірці і канони Картазької ради (*council of Carthage*, 419р.; останні мали 105 канонів) та рішення африканських рад.

692 р. відбулася Труловська рада (*council of Trullo*). Вона вважається такою, що доповнила П'яту та Шосту Константинопольські екуменічні ради, які відбулися відповідно 553 р. та 680 р. Труловська рада сформувала 102 канони. Папа Іоан VIII (на престолі – 872–881) запровадив їх у Західній церкві значно пізніше. Труловська рада заборонила додавати нові канони до схваленою нею збірки. Нікейська рада 787 р. додала до збірки ще 22 канони і все це разом вважається як офіційне канонічне право грецької церкви.

Далі перенесемо погляд на римсько-католицьку церкву.

У західній гілці християнської релігії сліди уніфікації канонічного права розпочинають прослідковуватися десь із VIII–IX ст. Місцеві збірки відомі з V ст. Необхідним був певний час для того, щоб різні місцеві збірки подорожували різними регіонами з метою уніфікації канонічної думки.

Найдавнішими є збірки канонічного права так званої “африканської церкви”. Пленарні зібрання африканського єпископату відбувалися практично кожного року. Робота таких

асамблей зазвичай розпочиналася з того, що на ній зачитувалися канони попередніх зібрань.

Африканську збірку наші сучасники безпосередньо не бачили. Про неї інформація збереглася в збірках “Хіспана” (Hispana) та Діонісія Малого. Збірка Діонісія відтворює, як вважають, фахівці практично повністю синоди африканської збірки. Підбірку визнала і грецька церква.

За станом на кінець V ст. римська церква визнавала нікейську та сардицьку групи канонів. Тогочасне канонічне право визначали звичаї та папські декрети (decretals). Папи зверталися до єпископів або ж давали відповіді на питання, з якими до них зверталися представники різних верств суспільства.

На початку VI ст. римська церква схвалила збірку Діонісія Малого. За завданням Стефана — єпископа Салони — монах Діонісій виконував переклад з грецької на латину текстів своєї збірки. Рукопис, який він мав, містив лише перші п’ятдесят “Апостольських канонів”. Вони увійшли до першої частини збірки. Друга містила 39 декретів римських пап, розпочинаючи від Сірікія (Siricus, 384–398) до Анастасія II (496–498). Збірка перевидавалася, оскільки з’явилися нові папські декрети, які необхідно було вмістити. Збірка залишалася єдиним офіційним кодексом римської церкви аж до реформістського руху XI ст. Саме цю збірку 774 р. папа Адріан I вручив майбутньому імператору Карлу Великому (Charlemagne) як канонічну книгу римсько-католицької церкви. Збірка стала відомою як збірка Діонісія–Адріана.

Церква франків визнала збірку на своєму зібранні 802 р. Вона набрала статусу Канонічної книги (liber canonicum). Щоправда, у франків у той час не було чітко визначеного центру, який сприяв би уніфікації, в тому числі і в сфері канонічного права.

Кращою з цієї точки зору була ситуація в Іспанії. Центром релігійного життя вважалося місто Толедо. Іспанська збірка канонічного права відома як “Hispana”. Вона не вважається офіційною. На думку фахівців, збірка складена вдало: містить майже всі важливі документи. У першій частині містяться

рішення рад, які розміщені за регіональним принципом, — грецьких, африканських, галльських, іспанських. До речі, практично всі іспанські ради відбувалися в Толедо, починаючи з великої ради 589 р. Матеріали продовжувалися до 694 р. і були перервані нашествям маврів на Іспанію. Як відомо, воно тривало кілька століть.

Друга частина “Хіспани” містила папські декрети. За цим вона була схожа на збірку Діонісія. Розпочинаючи з IX ст., збірка використовувалася як основа для підбірки фальшивих папських декретів.

Церкви Великої Британії та Ірландії перебували ще довше поза сферою уніфікаційного руху на терені канонічного права. В Ірландії були складені “Penitentials” (“Каяття”). Кажуть, що цей документ має повністю англо-саксонське та ірландське походження. Можливо, якісь елементи і занесли на Британські острови місіонери з континентальної Європи, але аналогічного документа на материк майже ніколи не було. Ця підбірка є настановою для тих, хто сповідується за гріхи. У ній зазначається, що потрібно виконати, щоб зарадити вчиненню гріхів.

Такі “Каяття” часто доповнювалися і модифікувалися залежно від вимог практики. Найвідомішими серед них є праці:

- Вінніана (Vinnianus, помер 589 р.);
- Джільдаса (Gildas, помер 583 р.);
- Теодора Кентерберійського (Theodore Canterbury, помер 690 р.);
- Преподобного Беда (Venerable Bede, помер 735 р.);
- Егберта Йоркського (Egbert of York, 732–767);
- Святого Колумбана (St. Columbanus, помер 615);
- Кумайна Ейлбхи (Cumine Ailbha, аббата Йони).

У королівстві франків автором такої праці вважають Халітгара, який був єпископом Камбраю впродовж 817–831 років.

Дослідники не знаходять якихось важливих документів у ірландській збірці. Там цитуються витяги з “Святого письма” та праць батьків Церкви. Містяться і документи місцевого походження, розпочинаючи із синоду святого Патрика.

У середині IX ст. у Франції розпочала поширюватися значно розширена редакція тексту вищезгаданої “Хіспани”. Руку для збільшення її обсягу приклав севільський єпископ Ісидор (Isidor), який помістив папські листи різних історичних періодів та ряд інших релігійних документів. Папські листи охоплюють період від Климента (Clement) до Сільвестра (Silvester) та Дамаса (Damasus). Не можна достеменно стверджувати, що зазначені папські листи є справжніми. Декрет папи Сіріка (Siricus), який першим міститься у збірці, вважається справжнім. Таким чином, Ісидор заповнив прогалину, яка існувала до декрету Сіріка.

Фахівці вказують, що інші папські листи у збірці Ісидора мало змінені або фальсифіковані. Тексти рад залишилися абсолютно справжніми.

Протягом перших століть першого тисячоліття досить поширеним явищем були фальшиві папські листи. Знавці зазначають, що ці фальшиві документи здійснювали незначний вплив на сутність канонічного права. Фальшивки також не були здатними значною мірою спотворити право. Зазначені фальшивки виконували, все ж таки, і певну конструктивну роль, бо сприяли уніфікації канонічного права завдяки його кодифікації.

З кінця IX і до середини XII ст. історики нараховували існування близько сорока збірників канонічного права. Зрозуміло, що не всі вони рівноцінні.

Зазначена вище праця юристів-каноністів послужила вихідною точкою для діяльності Граціана. Він зробив колосальний вплив на подальший розвиток канонічного права. Знавці зазначають, що в нього є недоліки з точки зору історичного і критичного підходів. Його теоріям часто бракувало послідовності. Все ж таки твори Граціана вважаються настільки завершеними і повними, як це лише можна собі уявити.

В той же час у світі з’явилася і “Книга речень” (“Book of Sentences”). Вона стосувалася теології. Саме від цього періоду і розпочинає чітко відслідковуватися відмінність між теологією і канонічним правом. Канонічне право і теологія — речі різні. Жоден з вітчизняних фахівців, до яких звертався автор цих рядків, нічого не чув про “Book of Sentences”.

Слід читачеві нагадати про Великий розкол, що стався в лоні християнської церкви. Власне їх було два. Другий врешті-решт було подолано. Перший — ще ні. Обидва розколи в англійській мові вживаються в однині — Great Schism. 1054 р. стався розкол на православну і римсько-католицьку гілки християнської церкви. Константинопольський патріарх і римський папа відлучили взаємно один іншого від церкви. Відлучення було скасоване лише 1965 р. Рух до розколу розпочався ще в IV ст., коли Римська імперія розділилася на дві — Західну та Східну. Відмінності в доктрині та ритуалах почали виявлятися і порушуватися з V ст., а в VII ст., як кажуть, сталося те, що сталося.

Розкол 1378–1417 рр. відбувся в рамках римсько-католицької церкви. Папа Клемент V (на престолі — 1305–1314), з огляду на ворожнечу між італійськими кардиналами, переніс папську резиденцію до Франції у місто Авіньйон.

Папи вели розкішний спосіб життя, всіляко підтримували французькі інтереси. Була зроблена спроба повернути резиденцію папи до Риму. Це й спричинило розкол. Римська фракція обрала папою Урбана VI, а французька — Клементу VI. Період пап–антипап тривав до Ради в Константинополі, яка 1417 р. обрала папою Мартіна V, який належав до Римської фракції і скинула з престолу його французького суперника.

Розкол у церкві критикували реформісти, зокрема, англійський професор Джон Вікліф (John Wyclif). Він піддавав нищівній критиці багатство церкви, стверджував, що єдиним вказівником доктрини може бути лише Біблія. Він вперше виконав переклад повного тексту Біблії англійською мовою.

Канонічний Ренесанс (Відродження) дозрівав упродовж кількох століть. Відродження відбулося в XII ст. і справедливо пов'язується з Граціаном. Про нього мова піде далі.

3.3. Діяльність Граціана та її наслідки

Свій твір Граціан опублікував 1148 р. Спочатку твір мав назву “Concordantia Discordantium Canonum”. Невдовзі він став відомим за іншою назвою — “Decretum”. У першому ви-

падку назва перекладається як “Узгодження канонічних неузгодженостей”, у другому — “Декрети”. Успіх діяльності Граціана завдячується діяльності його попередників. Вони підготували ґрунт, на якому розцвів таланти цього класика канонічного права. Діяльність Граціана здійснила величезний вплив на розвиток канонічного права. Результати його діяльності використовувалися як у навчальному процесі, так і на практиці. Кажуть, що і після появи папських декретів з канонічного права праця Граціана продовжувала використовуватися як істина в останній інстанції з канонічного права.

Фахівці зазначають слабкі місця в підґрунті Граціана. Це, передусім, стосується історичних і критичних аспектів. Теоріям часто бракує стрункості. В цілому ж трактат Граціана вважається повним і досконалим, наскільки це під силу людині. Рівень і обсяг роботи Граціана такі, що трактат просто немає з чим порівняти.

Твір Граціана — це не лише підбірка текстів, що існували задовго до нього. Твір є справді трактатом (it is actually a treatise). З багатьох кусочків Граціан ліпив одне ціле, тобто створив узгоджену юридичну систему (coherent juridical system). Це було непросто зробити, бо тексти мали різні періоди свого створення та місця походження. Якщо певний документ не вписувався в текст, Граціан розділяв документ на частини і намагався усунути між ними суперечності. Використовував надбання римського права, праці пап (works of Fathers), церковних письменників, канони рад, папські декрети (decretals) з канонічного права по Лютеранську раду 1139 р. включно.

Трактат Граціана по-іншому можна назвати дисертацією. Вона є не лише колекцією запозичених Граціаном текстів, а й їх дослідженням. Багато канонічних текстів наведено повністю, без розчленування на частини. Використовував Граціан досяжні йому підбірки, особливо багатші з них. Містить праця і посилання на римське право.

Граціан діяв не лише як укладач, але і як автор. Авторство Граціан має на тексти своїх коментарів (Dicta Gratiani), розміщених між запозиченими текстами.

Твір Граціана складався з трьох частин. У першій частині було проаналізовано джерела, що стосуються канонічного права церковних служителів та органів. Друга частина містить проблеми, які потребували розв'язання. Третя частина присвячена власне законодавству, що стосується церковних ритуалів і причасті (таїнств).

У першій частині трактату Граціан використав метод свого учня Паукапалеа (Paucapalea). Ця частина розділена на 101 рубрику, які, у свою чергу, поділяються на канони. Друга частина пропонує вирішення 36 справ. Справи поділяються на питання. З кожним питанням ув'язуються різні канони. Третя частина розділена на п'ять рубрик.

Твір Граціана в рамках канонічного права досить складний і своєрідний. Зазначимо, що офіційно він не вважається канонічним законом. Трактат є результатом діяльності приватної особи. Підкреслимо, що правову силу мають тексти, включені в працю як такі.

Але саме цей твір протягом століть використовувався як підручник з канонічного права. Твір був сприйнятий Церквою і використовувався нею. Століттями твір вивчався в університетах. Його коментували найвідоміші каноністи. Оскільки трактат становив першу частину Зводу канонічного права, то він цитувався, коригувався і видавався не кимось іншим, як римськими папами. Праця Граціана мала за мету створити систематичне канонічне право.

Папські декрети, які з'явилися після Граціана, частково були інформаційними. У ряді з них роз'яснювалися питання, що викликали сумніви.

Діяльність Граціана мала проміжний характер і розчистила шлях для підготовки офіційних збірників з канонічного права. Під керівництвом папи Григорія IX було підготовлено 5 великих збірників (Compilationes). Збірники задумувалися як доповнення до твору Граціана.

У збірники були включені папські декрети. Найважливішим з них вважається декрет, складений приблизно 1190 р. Бернардом Павіа.

Доповнення до праці Граціана були настільки великими за обсягом, що зрівнялися з твором класика. Ці доповнення виявляли тенденцію до відколу від праці Граційна і утворення незалежного цілого, що претендувало на статус найсвіжішого стану права (*latest state of law*).

Згодом Грегорій IX вирішив з 5 збірників створити один, але разом з тим не зачіпати твір Граціана. Перед членом домініканського ордену Раймондом Пеннафортським (*Raymond of Pennaforte*) було поставлено завдання стиснути п'ять збірників у одну підбірку. Це передбачало вилучення непотрібних і багатослівних (*redundant*) документів. Очевидно, Раймонд вирішив не докладати великих зусиль. У підбірку він включив дев'ять декретів папи Інносента III та 196 глав папи Грегорія IX. Таким чином було створено перший офіційний кодекс канонічного права, і він став другою частиною Зводу канонічного права (*Corpus iuris canonici*).

Підбірка Грегорія IX формально вважається головною пам'яткою канонічного права. Фактично на таку високу роль вона претендувати не може, хоча б з огляду на те, що папські декрети не формулювали право. Вони були розв'язкою конкретних справ, тобто своєрідним взірцем. Грегорій IX заборонив надалі створювати приватні підбірки канонічного права. Відпала потреба вставляти нові рішення з конкретних справ у підбірки канонічного права, оскільки існуючих рішень було достатньо для кодифікації абстрактного канонічного права.

За папи Боніфація VIII з'явився новий збірник (1298). Збірник мав назву "*Liber Sextus*". Він розглядався як доповнення до п'яти книг Грегорія IX. Підбірка містила "Конституції пап" до 1234 р. та декрети двох екуменічних рад, які відбулися в Ліоні. Останній розділ містив 88 правничих аксіом. Вони переважно були запозичені з римського права.

Папа Клемент V підготував новий збірник. Його назвали на честь папи, — "*Clementinae*". Збірник було схвалено папою 1314 р. Невдовзі після цього папа помер. Збірник було опубліковано 1317 р. та надіслано до університетів. Містив він конституції Клементя V і декрети віденської ради 1311 р.

На початку XIV ст. публікація офіційних збірників канонічного права була припинена. У подальшому розпочали з'являтися неофіційні збірники, не дивлячись на відповідну заборону на це з боку Священного Престолу.

Відомими є збірники документів папи Іоана X та пап від Боніфація VIII до Сикста IV (1484). Ці дві колекції було включено 1500 р. до видання Жана Шапуї. Згодом вони перевидавалися.

До середини XVI ст. склався Звід канонічного права, відомий як "*Corpus iuris canonici*". Фахівці зазначають, що вперше така назва була застосована в Ліонському виданні "Зводу" 1671 р.

Протягом останніх десятиліть XV ст. та перших десятиліть XVI ст. продовжували з'являтися рішення пап та рад, але не було спроб зібрати їх у збірники. Кантоністи діставали тексти хто як міг. Часи для впорядкування канонічного права були досить несприятливими.

3.4. Канонічне право після Торентської ради

Екуменічна рада римської католицької церкви відбувала свої засідання у місті Торенто, що знаходиться на півночі Італії. Відбулися три сесії. Проведення Ради було реакцією на Реформаторство, що розгорнулося у Церкві.

Рада визначила доктрини церкви, реформувала дисципліну, посилила папську владу. Під час першої сесії (1545–1547) Рада прийняла рішення, яким засудила доктрину Лютера про виправдання лише вірою (*Luther's doctrine of justification by faith alone*). Коротка друга сесія відкинула реформаторські точки зору М. Лютера та У. Цвінглі (*V. Zwingli*, швейцарський реформатор) щодо причастя (*Eucharist*). Третя сесія розвіяла надії на примирення з протестантами.

На період Торентської ради (1545–1563) припадає новий етап розвитку канонічного права. Воно було доповнено і деякі його аспекти були реформовані.

Друга частина Торентської ради розглядається як стартова точка нового канонічного права, яке і нині є чинним у

римсько-католицькій церкві. Торентська рада не скасувала “Зводу канонічного права”. Вона його доповнила, а деякі положення реформувала.

Після Торенту в руках папи централізувалася законодавча влада. Слід зазначити, що від Торентської ради і аж до 1870 р. католицька церква не збирала екуменічні ради. Централізація спряла єдності і уніфікації католицької церкви. Після Торентської ради конституції пап набули статусу загального канонічного права.

Канонічне право не осучаснювалося. У канонічній сфері тривалий час не з’являлися особи на зразок імператора Візантії Юстиніана і його міністра Трібоніана, які свого часу навели порядок у римському законодавстві. У канонічному праві накопичилися численні суперечності і невизначеності — як з точки зору теорії, так із точки зору практики.

Орієнтація в канонічному законодавстві ускладнювалася, а то й просто стала неможливою. Ситуація чимось стала схожою на квартиру, переповнену речами, де кожна річ не знає свого місця.

Серед основних документів канонічного права періоду Торенту та після нього слід вказати:

1. Дисциплінарні декрети Торентської ради (1545–1563).
2. Папські конституції, зібрані у “Bullarium”.
3. Декрети Римських конгрегацій, що мають силу закону.

Папа Пій IV заборонив публікувати зазначені вище Дисциплінарні декрети окремо від догматичних текстів та інших актів. Право їх тлумачити було залишено за папами та конгрегаціями кардинальних тлумачників Торентської ради.

“Bullarium” не є офіційною збіркою, за винятком “Bullarium” Бенедикта XIV, яку він опублікував 1747 р.

Декрети Римських конгрегацій, що мають силу актів законодавства, укладалися в хронологічному порядку. Розміри збірок були настільки великими, що їх важко тримати в руках.

Деякі з конгрегацій публікували офіційні збірки, але в них більше уваги приділялося юриспруденції, а не формулюванню конкретних норм права. Мали місце й збірки приватного по-

рядку. У результаті безсистемності канонічному праву того часу була притаманна невизначеність.

3.5. Кодекс канонічного права папи Бенедикта XV

Поступово католицька церква підходила до розуміння того, що потрібно змінити систему канонічного законодавства. Замість накопичення збірок канонічних текстів доцільнішою здавалася кодифікація права у вигляді коротких статей. Приклад давали французькі кодекси початку XIX ст. З огляду на велику кількість канонів було важко зрозуміти, які з них є чинними, а які — вже ні. Маса канонічного права була такою завеликою, що в ній церковники захлиналися.

Необхідність наведення порядку в канонічному законодавстві стала очевидною і неминучою. 19 березня 1904 р. папа Пій X призначив комісію кардиналів для проведення кодифікації канонічного законодавства. Ставилося завдання створити загальний кодекс канонічного права.

Малося на увазі, що Кодекс буде складено чіткою, стислою і точною мовою. Зазначену комісію кардиналів очолив папа. Комісія мала консультантів, які мешкали в Римі. Якщо була потреба, то консультанти зверталися за допомогою до каноністів університетів та семінарій. Була виконана значна робота і папа Бенедикт XV 1917 р. обнародував Кодекс канонічного права, який став відомим як папська булла “*Providentissima Mater*”.

Папа Павло II 1983 р. затвердив новий канонічний кодекс. Зменшена кількість підстав для відлучення від церкви (з 37 до 7). Доступ жінок до сану священика продовжує бути забороненим. Забороняється новий шлюб після оформлення розлучення у цивільних установах. Дозволена кремація тіла померлих як форма поховання. У цілому ж нинішній кодекс зберігає основний зміст свого попередника.

Загальне право Римської церкви як таке не регулює канонічні правовідносини в усіх католицьких церквах різних

держав. Вважається, що в кожній церкві є своє право. Але воно гармонізоване із загальнокатолицьким правом. Відхилення від загального права допускаються лише з дозволу Ватикану, наприклад, на прохання місцевого єпископату.

3.6. Канонічне право Англії та англіканської общини

3.6.1. Англія

Церква Англії свого часу відокремилася від Риму і стала незалежною національною церквою. Королівські суди з часу Генрі VII дотримувалися позиції, що англіканська церква (Church of England) є незалежною національною церквою, яка підпорядковується загальним принципам спільного церковного права. Церква Англії заявляє, що вона не пов'язана жодним конкретними конституціями ради або папи, якщо вони не сприйняті англійськими радами або не визнані англійськими судами (світськими або духовними). Третім джерелом англіканського канонічного права (окрім загальних канонічних принципів та сприйнятих іноземних конституцій) вважаються конституції і канони англійських синодів.

Англіканська церква 1919 р. прийняла Акт про асамблею Церкви Англії. Його опрацював спеціальний комітет, який призначили архієпископи Кентенбері та Йорка. Акт був відлунням на "Рух свободи і життя", що відбувався в рамках англіканської церкви. Акт уповноважує Асамблею, яка складається з єпископів (bishops), священнослужителів (clergy) та прихожан (laity), приймати будь-які рішення, що стосуються англіканської церкви. За резолюціями обох палат англійського парламенту та Королівської асамблеї, такі рішення набувають статусу законодавчого акту. Інновації, що стосуються доктрини, служб, церемоній, окремо обговорюються і голосуються зазначеними вище трьома палатами (єпископів, священників, прихожан). Свою думку потім висловлює палата єпископів. Нарешті, остаточне рішення приймає асамблея. Асамб-

лея та палати єпископів, священників, прихожан можуть обговорювати і формулювати рішення з будь-яких питань, що зачіпають Церкву, чи становлять релігійний або суспільний інтерес. Але Асамблея не має права виступати із заявами, що окреслюють доктрину Церкви або будь-яке питання теології.

Асамблея також не має права скорочувати чи ліквідовувати права, які мають конгрегації Кентербері та Йорку. Не може Асамблея виконувати і функції, які чітко належать єпископам з огляду на їхнє посадове становище у Церкві.

3.6.2. Ірландія

Канонічне право Протестантської єпископальної церкви (Protestant Episcopal Church) набуло важливої ваги після 1869 р. Того року британський парламент прийняв “Закон про Ірландську церкву” (Irish Church Act). Парламентський акт скасував будь-які акт парламенту, звичай, закон, які забороняли єпископам, священникам або прихожанам мати синоди чи вибирати представників з метою створення правил для добробуту (well-being) та порядку Церкви. Утворилися її нові законодавчі власті у вигляді змішаних синодів зі священників і прихожан. Створилася виборча система представництва. 1870 р. відбулося “Загальне зібрання” (General Convention) Апостольської і Католицької церкви Ірландії, представників духовенства і мирян з метою врегулювання Церкви. Верховною законодавчою владою в Ірландській церкві було наділено Генеральний синод, що складався з архієпископів і єпископів та представників священників і прихожан. У складі Синоду утворювалися дві палати — єпископів і прихожан та представників духовенства. Передбачалося, що рішення могло прийматися, якщо за нього голосувала більшість другої з названих палат. Якщо перша палата виявляла бажання голосувати, то для прийняття рішення потрібна була і більшість її членів.

Генеральний синод мав повну владу на зміну канонів, внесення до них поправок, скасування, прийняття нових канонів. Рішення приймалося більшістю в $2\frac{2}{3}$ голосів кожної з палат. Для зміни або доповнення статей (articles), доктрин (doc-

trines), обрядів (rites) або рубрик (rubrics) вимагалася більшість у $2\frac{1}{3}$ голосів кожної з палат та річна відстрочка для консультації з єпархійними синодами.

Генеральна конвенція запровадила ряд нових канонів, прийняла статuti церковних судів (ecclesiastic tribunals). Передбачалося, що в майбутньому скасування церковного законодавства чи внесення поправок до нього мало відбуватися відповідними Генеральними синодами.

3.6.3. Шотландія

Канонічне право Шотландії до XVI ст. було тим самим, що й канонічне право континентальної Європи. Церковні звичаї були схожими з французькими і відрізнялися від англійських та ірландських. Канонічне право, що регулювало шлюб (marriage), законнонародженість (legitimacy) та спадкування (succession) належало до юрисдикції світських судів (secular courts). Ці правовідносини були складовою загального права Шотландії. На думку фахівців, у Шотландії канонічне право ніколи не було визначальним (authoritative). У щорічних провінційних канонічних радах їх учасники були представниками монарха. Шотландія мала своє канонічне право. Його визнавали парламент і папи. Багато канонічних норм Шотландії було запозичено зі “Зводу канонічного права” (Corpus iuris canonici) та канонів Англії. Загальне канонічне право застосовувалося в Шотландії, якщо про це були парламентські чи судові рішення, або схвалення провінційними радами. До застосування підходили з мірками справедливості (equity) та загальності (expediency).

Законодавство монархів Вільяма та Мері ліквідувало епископат у Шотландії. На професорів могли накладатися цивільні покарання. Канонічному праву впродовж багатьох років не надавалася увага.

3.6.4. США

“Протестантська єпископальна церква у Сполучених Штатах” вважається правонаступником англіканського віросповідання, що існувало в американських колоніях за часів їх за-

лежності від Англії. Віросповідання повністю підпорядковувалося канонам англіканської церкви. Протестантська церква перебрала їх на себе. 1789 р. у США зібрався загальний з'їзд (general convention) депутатів від священників, мирян та єпископів. Конвенція проголосила себе верховним законодавчим органом з канонічного права. Чинність голосування визнавалася за умови участі в ньому як священників, так і мирян. 1853 р. була встановлена вимога про те, щоб депутат від мирян був причасником (communicant). Коли кількість американських єпископів перевищила трьох, то вони утворили окрему палату. Палата єпископів одержала право пропонувати заходи палаті мирян.

Різні єпархії прийняли конституції, що передбачали представництво мирян. Значна маса канонічного законодавства була створена цими органами.

3.6.5. Південна Африка

Після 1870 р. “Церква провінції Південної Африки” виборола собі автономію в рамках англіканської віри. Англіканська церква Південної Африки прийняла 1870 р. свою Конституцію, за якою визнала закони і звичаї англіканської церкви, прийняла “39 статей” (Thirty-Nine Articles), Книгу Спільного Молитовця (Book of Common Prayer), рішення неоспорених загальних рад (undisputed general councils), уповноважену англійську версію “Писання” (Authorized English Version of the Scriptures). Південноафриканська церква взяла зобов'язання не вносити в односторонньому порядку змін до зазначених вище стандартів віри і доктрини (standarts of faith and doctrine). Якщо ж Загальний Синод англіканської Церкви вносив зміни, то відповідні зміни вносила і церква Південної Африки. Щодо тлумачення стандартів віри і доктрини південноафриканська церква визнавала рішення лише своїх церковних судів.

3.7. Канонічне право Східної Церкви

Східним канонічним правом вважається церковне законодавство Східної Церкви (Eastern Church). Це поняття англо-

мовна література поширює як на православні, так і на церкви, що знаходяться в союзі з папою римським.

На Халцедонській раді (451р.) згадувалася підбірка законодавства, яке формулювали ранні церковні ради. Ця підбірка має назву “Syntagma canonum”. Офіційною вона не вважається, але нею грецька церква користувалася до 600 р. Колекція була побудована за хронологічним принципом. У середині VI ст. якийсь невідомий видавець (editor) розмістив цю підбірку під 60 рубриками (titles) та доповнив їх 21 новою рубрикою, запозиченою з кодексу візантійського імператора Юстиніана I. Такий експеримент призвів до того, що згодом розпочали з’являтися змішані підбірки, які склалися як з церковного, так і цивільного права. Ці підбірки одержали назву номоканонів (nomocanons). Їм судилося здійснити великий вплив на розвиток грецької церкви.

Квінісетську (Quiniset) раду було скликано 692 р. Вона ще відома як Рада у Трулло – за назвою зали в палаці, де вона відбувалася. На Раді було прийнято 102 канони, запозичені з попередніх Рад та примітивного (primitive) церковного законодавства. Трулланська колекція вважається офіційною підбіркою канонічного права Східної Церкви.

Католицька церква не визнавала Квінісетську раду. Все ж таки друга Нікейська рада (second Council of Nicaea, 787 р.) прийняла схожу підбірку церковних правопорядків.

Константинопольський патріарх Фотій (Photius) у другій половині IX ст. склав систематизовану підбірку церковного права. Основними джерелами канонічного права також вважаються:

- коментарі XII ст., складені монахом Іоаном Зонарасом (John Zonaras);
- коментарі патріарха Антиохії Теодора Бальзамона (Theodore Balsamone);
- компендіум (тобто конспект) XIV ст. монаха Матвія Бластареца (Mathew Blastares).

Після зазначених джерел впродовж наступних століть канонічне право доповнювалося синодами та радами в різних

патріархатах Східної Церкви. Різні церкви Сходу запозичували одна в іншій певні канонічні норми, але, на думку західних дослідників, Східна Церква не має загального канонічного права (*common canon law*) у тому розумінні, як воно існує у Західній Церкві.

У тих церквах, які уклали союз із Римом, у канонічному праві виокремились ритуальні і культурні тенденції. Папа Пій XI утворив 1929 р. комісію кардиналів з метою наведення порядку в канонічному праві Східної Церкви. Було поставлено завдання створити “Кодекс Східного канонічного права”. 1930 р. було утворено дві комісії. На першу комісію покладалося завдання створити новий кодекс. Друга комісія мала зібрати і опублікувати джерела Східного канонічного права. За станом на початок 1970-х років, було опубліковано 40 томів джерел. Робота з публікування продовжувалася.

Окремі частини новоствореного Кодексу публікувалися в офіційному органі Священного престолу — журналі *Acta Apostolicae Sedis*. Наприклад, розділ про шлюбне законодавство (*matrimonial legislation*) було опубліковано 22 лютого 1949 р., про процесуальне право — 6 січня 1950 р., про релігійну і світську адміністрацію — 9 лютого 1952 р., а про церковнослужителів (*persons in the church*) — 2 січня 1957 р.

На думку фахівців, Східний кодекс за своєю структурою нагадує *Codex Juris Canonici*, який стосується західних католиків.

Офіційний текст Східного кодексу було складено латинською мовою.

Першим головою комісії, яка готувала Східний кодекс, був кардинал П'єтро Гаспаррі. Свого часу він очолював і підготовку *Codex Juris Canonici*.

Роботі над Східним кодексом завадили політичні ускладнення, що виникли після Другої світової війни, а також бажання уніатських церков (*Uniate churches*) мати більшу самостійність (*self-determination*). Тенденція до цього виявилася під час Другої Ватиканської ради і після неї.

Розділ 4. АНГЛО-САКСОНСЬКЕ ПРАВО

У цьому розділі мова піде про дві його складові частини — “common law” та “equity”. Перше — це “загальне право”, друге — “право справедливості”. Точнішим перекладом українською мовою поняття “common law” було б “спільне право”. Зазначимо, що “common market” українською мовою ми перекладаємо як “спільний ринок”, а не як “загальний ринок”. У російськомовній літературі це право називають “обычное право”, що як, на наш погляд, є ще більш невдалим перекладом, ніж обидва україномовні переклади, які зазначені вище.

“Common law” англо-саксів не можна перекласти українською мовою у вигляді вислову, який би подобався всім. Тому застосовуються такі словосполучення: прецедентне право, загальне право, англо-саксонське право, звичаєве право.

4.1. Довідки про загальне право (Common Law)

Перш за все ознайомимося з тим, як авторитетний у США “Black’s Law Dictionary” тлумачить поняття “common law”. Беремо до рук цю книгу, відкриваємо її на 276-й сторінці і читаємо, що таке “common law”: “На відміну від статутарного (statutory) права, створюваного законодавчими актами, common law охоплює зібрання тих принципів і правил дій, що стосуються управління й безпеки людини та власності, які набувають чинності виключно з використання і звичаїв незапам’ятої давнини (immemorial antiquity), або з висновків (judgements) і постанов (decrees) судів, які визнають (to recognize), підтверджують (to affirm) і зобов’язують (to enforce) застосування такого використання (usages) і звичаїв (customs), зокрема, стародавнього неписаного законодавства Англії. У цілому це кістяк законодавства, який розвивається і походить від судових рішень, на відміну від законодавчих актів.” Common law охоплює всю статутну і прецедентну (case law)

основу Англії та американських колоній перед американською революцією. Воно складається з тих принципів, використання і правил дій, що стосується управління і безпеки осіб і власності, які не покладають свою владу на жодну висловлену і позитивну декларацію законодавчої волі. На відміну від релігійного законодавства, це система юриспруденції, яка виконується повністю світськими судами. Стаття 22.2 Цивільного кодексу Каліфорнії передбачає, що *common law* Англії, яке не є несумісним чи таким, що не є невідповідним Конституції Сполучених Штатів, чи Конституції, чи закону штату, є підставою для прийняття рішень всіма судами даного штату. У широкому розумінні “*common law*” може вказувати на всю частину позитивного законодавства, юридичну теорію і стародавні звичаї будь-якої держави чи нації, яка має загальне і універсальне застосування і, таким чином, залишає осторонь спеціальні чи місцеві правила або звичаї. Як складову частину прикметника, “*common law*” розуміють як протилежність “статутарного”, а інколи також “права справедливості” і кримінального законодавства”.

Дещо пояснимо. Як зрозумів читач, статутарне право є правом, відображеним у актах законодавчих і виконавчих органів влади.

Позитивним правом на Заході, передусім у англо-саксів, називають створене і зафіксоване право. Поняття “негативне законодавство” не використовується. Позитивне право створюється цілеспрямованою діяльністю державних органів, на відміну від звичаєвого права, яке спонтанно створюється самим народом.

“*Oxford Dictionary of Law*” на стор. 86 містить нотатку “*Common law*”, у якій зазначається: “Частина англійського права (the part of English law), що базується на правилах, розвинутих (the develop) королівськими судами (by the royal courts) протягом перших трьох століть після завоювання норманнами (1066), як система, що застосовується до цілої країни, на відміну від місцевих звичаїв (local customs). Норманни не вдавалися до спроб створити нове право для країни або нав’язати

їй французьке право; вони переважно турбувалися про встановлення сильної центральної влади (strong central administration) та стягнення королівських податків (royal revenues), і загальне право було розвинуте через механізм, створений для цих цілей. Королівських представників надсилали до цих графств (shires) у відрядження для перевірки стану провадження місцевих справ у цілому, а це охоплювало і участь у роботі місцевих судів (local courts). У той же час відбулося відокремлення від кістяка королівських радників першого постійного королівського суду — “Суду Казначейства” (Court of Exchequer), який знаходився у Вестмінстері, що слухав спори, які стосувалися податкових надходжень. За Генрі II (правив 1154–1189), якому переважно і завдячується розвиток загального права, королівських представників надсилали на постійній основі (regular basis). Їх поїздки були відомі як “об’їзди” (circuits), і їх функції розпочали ставати виключно судовими (exclusively judicial). Вони були відомими як судді-подорожувачі (justiciae errantes, wandering justices), які перебравли на себе роботу місцевих судів. У той же час у Вестмінстері з’явився другий постійний королівський суд — Суд загальних заяв (Court of Common Pleas). Ці два кроки позначають справжні початки загального права (real origins of the common laws). Судді Суду загальних заяв так успішно поклали єдину систему на множинність місцевих звичаїв (multiplicity of local customs), що у судових записах (court records) кінця XII ст. можна знайти посилання на звичай королівства (custom of kingdom). У цьому процесі до них приєднувалися судді Суду казначейства, який розпочав здійснювати юрисдикцію за багатьма справами, що охоплювали переважно спори підданих, а не королівські розпорядження, і завдяки цим справам поступово з’явився третій королівський суд — Суд королівської лави (Court of King’s Bench). У подальшому загальне право було доповнено правом справедливості (equity). Воно залишалося таким, що окремо управлялося трьома судами загального права до того часу, поки вони та Суд права справедливості (Court of Chancery) — всі вони засідали у Вестмінстерській залі до пере-

везення їх до Стренду у 1872 р., – були заміщені Високим судом справедливості (High Court of Justice), відповідно до актів про судоустрій 1873–1875 років”.

Невеличка нотатка “Common law” у “Collins Dictionary of Law” (с.78) містить таке пояснення:

“ 1. Право, що було розвинуте судами загального права, яке було загальне для всіх підданих корони (Crown’s subjects); як відмінне від права справедливості (equity).

2. Загальна назва для англо-американських систем, що базуються на судових справах (Anglo-American case – based systems), на відміну від систем, що базуються на цивільному кодексі (civilian code based systems)”.

Нотатка “Common Law Systems” книги “Oxford Paperlack Encyclopedia” (стор. 338) є значно ширшою і веде мову так: “Сім’я правових систем, що походить від права, розвинутого королівськими суддями Англії та Уельсу після захоплення норманами у 1066 р. Ці системи включають англійське право, ірландське право та більшість правових систем США та країн Співдружності з модифікаціями до місцевого звичаю, де це доречно (наприклад, до права індусів Індії і до африканського звичаєвого права Африки). Загальне право не було таким, що систематично розвивалося від теоретичної бази, як це було із системами цивільного права, а з’явилося як прагматична відповідь на специфічні спори. Воно залишалося переважно в руках малої групи професійних правників (professional practitioners), які одержували освіту в процесі учнівства (apprenticeship), з їх рядів призначалися судді. Їх професійна солідарність була такою, що чинила опір римському праву, хоч його й вивчали в університетах до славнозвісних лекцій з англійського права сера Вільяма Блекстоуна (1723–1780) у Оксфорді протягом 1750-х років. Через обмежений розмах загального права за станом на XVI ст., канцлери Англії розвинули кістяк принципів і правил (body of principles and rules), відомих як право справедливості (equity), яке надавало засоби судового захисту (remedies) у тих справах, де загальне право не могло цього зробити. Насьогодні ці принципи справедли-

вості (equitable principles) та засоби судового захисту є інтегрованими у фарватер (mainstream) загального права. У системах загального права право, створюване розглядом судових справ (case law), все ще розглядається як центральне джерело права (central source of law), хоч воно часто підпорядковується верхній владі статуту. Процедури загального права мають тенденцію до максимізації ролі адвокатів. Суддя вирішує питання на основі матеріалу, представленого в аргументації, а не покладається на абстрактні принципи закону (abstract legal principles). За цим шляхом загальне право розвинулося як відповідь на специфічні справи і було менше формовано теоретизуванням правників-науковців (legal scholars), порівняно з цивільним правом”.

Слід пояснити термін “apprenticeship”, який наведено вище. Як здогадується читач, кілька століть тому не було професійно-технічних училищ у нинішньому розумінні цього поняття. Майстри-ремісники навчали учнів, так би мовити, в індивідуальному порядку (apprentice — означає учня майстра). Схожу систему мали і стародавні англійські правники — їх учні здобували юридичну освіту практичним шляхом.

“Webster’s New World Dictionary of American Language” (с.295) у нотатці “Common law” зазначає:

“Неписане право країни, що базується на звичаї, використанні (usage) і рішеннях правових судів (decisions of law courts) на відміну від статутарного права (statute law); нині воно широко кодифіковане законодавчим визначенням (legislative definition)”.

Нотатка “Common law” на с. 266 “Webster’s Ninth New Collegiate Dictionary” пояснює:

“Кістяк права, який розвинувся в Англії головним чином із судових рішень, що ґрунтувалися на звичаї та прецеденті, не записаних у статуті чи кодексі, і який становить основу англійської правової системи всіх Сполучених Штатів за винятком Луїзіани”.

“New Webster’s Dictionary and Thesaurus of the English Language” у понятті “Common law” на с. 197 вказує, що це:

“Неписане право звичаю, особливо в Англії, що базується на рішеннях суддів протягом періоду років (over a period of years)”.

А тепер перейдемо до права справедливості. Дещо про нього вже було вище згадано.

4.2. Право справедливості (Equity)

“Oxford Dictionary of Law” (с. 167) у нотатці “Equity” каже про право справедливості так:

“ 1. Та частина англійського права, яка першопочатково адмініструвалася лордом-канцлером (Lord Chancellor), а точніше – Судом Канцлера (Court of Chancery), на відміну від того, яка адмініструвалася судами загального права. Загальне право не визнавало деяких понять (concepts), наприклад використання (uses) та трастів (trusts), і його відшкодування були обмеженими за обсягом (scope) і гнучкістю (flexibility), оскільки воно спиралося, передусім, на відшкодування збитків. У Середньовіччі сторони спору (litigants) мали право надсилати клопотання (petitions) королю, який спирався на пораду канцлера (“тримача королівської свідомості”), зазвичай, канонічну для вчинення правосуддя за кожною справою. Вже до XV ст. клопотання подавалися безпосередньо канцлеру, який вирішував справи на гнучкій основі: він був більше зацікавленим у справедливому результаті, ніж у жорстких принципах права (це звідси бере початок усмішка юриста Джона Селдена, що “справедливість змінювалася залежно від довжини ступні канцлерської ноги”). Більш того, якщо відповідач відмовлявся підкорятися (to comply) рішенням канцлера, то його ув’язнювали за неповагу до рішення (contempt of the order), поки він погоджувався підкоритися. У XVII ст. виник конфлікт між судьями загального права і канцлером, щодо того, хто має бути старшим. Джеймс I розв’язав спір на користь канцлера. Розпочали з’являтися загальні принципи (general principles) і на початок XIX ст. Суд Справедливості став організованішим, і його колись гнучка юрис-

дикція розпочала кістяніти (to ossify) у кістяк прецедентних і фіксованих принципів. Суд канцлера мав змінні типи юрисдикції і багато його загальних принципів було оголошено у формі “принципів справедливості” (maxims of equity). Право справедливості мало і ще має певні доктрини — election (вибір), конверсія (conversion), реконверсія (reconversion), performance of contract (виконання контракту), сатисфакція (satisfaction). Відповідно до законів про судоустрій (Judicature Acts) 1873–1875 рр. із заснуванням Високого суду справедливості для адміністрування як загального права, так і права справедливості, Суд канцлера було ліквідовано (хоч багато його роботи все ще виконується канцлерським відділом (Chancery Division). Акти про судоустрій також передбачали, що за справами, де мав місце конфлікт між правилом загального права і правом справедливості, надавалася зверхність праву права справедливості. Головними сферами права справедливості нині є трасти (trusts), інтерес у майні за правом справедливості (equitable interest over property), звільнення від конфіскації і штрафів (relief against forfeiture and penalties) та відшкодування за правом справедливості (equitable remedies). Право справедливості, таким чином, є врегульованою схемою правничих принципів, але новий розвиток все ще можливий [“право справедливості ще не минуло дітородного віку (age of child-bearing): недавні приклади його творчості включають “заборону Марева” (Mareva Injunction) та “Ордер Антона Піллера” (Anton Piller Order)“].

2. Право (right) або позов (claim) за правом справедливості, особливо “інтерес, що ґрунтується на праві справедливості” (equitable interest), або “право справедливості щодо вичупу закладеного майна”, або “просто право справедливості” (mere equity).

3. Акція (пай) у компанії з обмеженою відповідальністю”.

Слід пояснити деякі терміни, що наведені вище.

“Mere equity” означає право на майно, яке є менш значним, ніж “equitable right” або “legal right” (законне право): воно не зачіпає нікого, окрім сторін в операції (transaction), де воно

міститься [наприклад, право на виправлення (to rectify) документа].

Поняття “Mareva Injunction” з’явилося 1975 р. в процесі розгляду справи “Mareva Compania Naviera S.A. vs International Bulkcarriers S.A.”. Судова заборона означає заморожування активів (assets) відповідача (резидента чи нерезидента). Це запобігає переміщенню відповідачем активів за кордон і робить доцільним подання позову до такого відповідача.

Поняття “Anton Piller Order” з’явилося у справі “Anton Piller KGV vs Manufacturing Processes” у 1976 р. Ордер суду забор’язує відповідача дозволяти позивачеві або його представникам відвідувати приміщення відповідача, щоб оглянути або взяти матеріальні докази, які б відповідач хотів усунути або знищити з метою розлаштування позову. Ордер забор’язує відповідача дати відповідь на запитання позивача. Застосовується цей судовий захід переважно у справах про порушення авторського права і суміжних з ним прав.

Наведемо ще одну невелику нотатку про право справедливості, запозичену з “Collins Dictionary of Law” (с.150). Там зазначається, що це: “Система права (system of law), яка була розвинута “судом справедливості” паралельно з “common law”. Право справедливості спрямовувалося на доповнення загального права, встановлюючи відшкодування (remedies) для тих випадків, які не охоплювалися загальним правом, з огляду на негнучкість (rigidity) останнього. Право справедливості додавало гнучкості загальному праву”.

4.3. Основні риси англо-саксонського права

Сподіваємося, що наведені вище довідки допоможуть читачам правильно збагнути те, як на Заході розуміють загальне право та право справедливості. Траплялися окремі випадки, коли наша громадськість неправильно усвідомлювала якесь явище і настільки настирливо помилялася, що й на Заході згодом погоджувалися з нами. Бог, мов, з вами. Хай вам буде і озе-

ро, і риба. Так трапилося, зокрема, з поняттям “конверсія”. Воно означає переведення цивільної економіки на військовий лад. Наприкінці існування колишнього СРСР повсюди стали кричати про переведення радянської мілітаризованої економіки на випуск цивільної продукції і охрестили це як “конверсію”. З чим Захід у кінцевому результаті і погодився. Хоч треба б це за семантичними правилами було назвати “реконверсія”.

Але повернемося знову до “common law” та “equity”. Слово “common” означає, що мова йшла про законодавство, яке стосувалося королівства у цілому, на відміну від законодавства, яке стосувалося окремих категорій населення, наприклад купців. Пам’ятатимемо, що людству відоме і станове право, тобто право, що поширюється на певну категорію населення. Широко вживатися поняття “common law” розпочало за правління англійського короля Едуарда I (кінець XIII ст.). З вище наведеного матеріалу слід дійти висновку, що “common law” можна найкраще зрозуміти методом контрастного порівняння. “Common law” — це не законодавство, яке запроваджується суверенним органом. “Common law” — це не “право справедливості” (equity). Останнє є швидше відхиленням від “common law” і додатком до нього. “Common law” є загальним і цим відрізняється від місцевого традиційного права (local customary law). Загальному праву часто протиставляють цивільне, канонічне чи міжнародне право як правові системи, що мають інше походження і природу. Правда, коли йдеться про протиставлення цивільному, канонічному чи міжнародному праву, то “common law” розуміють вкупі з правом справедливості. Це знайшло своє відображення в “Акті” 1873 р., згідно з яким загальне право і право справедливості сумісно застосовується у Високому суді.

“Common law” вважається природженим правом англійців, яке вони брали з собою, відправляючись для колонізації нових земель. “Common law” — це система, яка полягає в застосуванні до нових комбінацій чи обставин тих правил, які походять від правничих принципів і правових прецедентів. Серед джерел загального права важливе місце займають доповіді (reports) про

розв'язані справи. Один із фахівців справедливо відзначив, що для ліквідації *common law* достатньо ліквідувати названі вище доповіді. Відсутність цього джерела інформації означала б відсутність “*common law*” як такого.

Цивільне законодавство Англії видатний юрист У. Блекстоун поділяв на писане і неписане (або звичаєве). Він вважав, що “звичаєве право”, у свою чергу, поділяється на:

- загальні звичаї (тобто власне “звичаєве право”);
- окремі звичаї, що поширені в окремих місцевостях;
- закони, які застосовуються в певних судах.

Серед загальних звичаїв можна вказати, наприклад, такі:

1. Найстарший син є єдиним спадкоємцем.
2. Документ про передачу власності має бути завірений печаткою.

3. Заповіт має складатися у довільній формі, в той час як угода про передачу власності укладається з більшими формальностями.

За “*common law*” судді вважають депозитаріями законів. Присяга зобов'язує суддів приймати рішення відповідно до чинного у країні законодавства. Рішення судів зберігаються у вигляді доповідей і під час розгляду аналогічної справи у майбутньому суди зобов'язані керуватися прецедентним рішенням. Рішення верховного апеляційного суду, який є нічим іншим як Палатою лордів британського парламенту, є остаточним. Його можна змінити лише актом парламенту.

Отже, найхарактернішою рисою англійського *common law* є надзвичайна увага, яку воно приділяє прецеденту. Він є свого роду “священною книгою” у цій системі права.

Згаданий “Акт” 1873 р. усунув суперечності між “*common law*” і “*equity*”. Було встановлено, що у випадку суперечності між загальним правом і правом справедливості перевага надається принципам останнього. Хоч, починаючи з XVII ст. у Англії не було значних суперечностей між двома гілками права. Наприкінці XIX ст. та початку XX ст. рядом актів британського парламенту значна маса норм “загального права” була кодифікована, що спростило їх застосування на практиці.

На початку XVI ст. більшість країн Європи стала користуватися римським правом. Таке запозичення в англійській літературі має назву “Reception”. Англія цій юридичній епідемії не піддалася. Система common law виявилася сильнішою, ніж вплив відродженого римського права. Римське право — це абсолютистське право. Воно йде зверху. За системи “common law” не король стоїть над законом, а закон — над королем. Король має лише ті переваги, які йому надає закон. Навіть все-сильний англійський парламент тривалий час був безсилим перед “common law” — парламент не мав права змінювати звичаї. Звичай вважався сильнішим за парламент.

У середньовічні часи судді вважали, що звичаєве право не може змінювати ніяка влада, окрім самих суддів. Навіть “Велика Хартія Вольностей” (Magna Carta) є нічим іншим як декларацією принципів звичаєвого права.

До речі, у перекладі з латинської мови “Magna Carta” означає “Велика Хартія”. Вона є документом, який англійські барони за посередництва прелата Стефена Ленгтона змусили короля Джона підписати 15 червня 1215 р. Хартія має 63 статті (це якщо останню вважати як таку, що складається з трьох окремих). Головна ідея Хартії — обмеження влади короля. Король звернувся до папи римського за осудженням Хартії. Папа 18 червня 1215 р. підтримав короля. Через чотири місяці спалахнула перша війна між королем та баронами. Середньовічні королі часто порушували Хартію. Вона розглядається як один з найважливіших конституційних актів Англії, у середньовічні часи не король, не парламент, а саме судді були творцями законодавства, особливо з питань, що стосувалися цивільних прав, кримінальної відповідальності. Та й нині судді продовжують законодавчу діяльність і не лише перенесенням старих правил до нових обставин, але й розробляючи нові норми до тих випадків, які не мають прецеденту.

Слід застерігти, що у системі “common law” прецедент не можна розглядати як абсолютно незмінну догму. Прецедентне рішення може змінюватися (overrule). Нині актом парламенту можна ліквідувати будь-яку норму звичаєвого права, але це

можна здійснити лише чітким формулюванням або справжньою метою закону. Якщо цього немає, то чинною залишається відповідна норма звичаєвого права. Характерною рисою англо-саксонського “загального права” є та, що його розвиток швидше завдячується практиці, ніж теорії. Тобто його й нині в основному продовжують творити судді, а не вчені-професіонали чи державні органи та діячі.

Отже, так би мовити, загальнообов’язковими компонентами загального права є звичай, судовий прецедент, суддя-законотворець і адвокат. Без них неможливо уявити становлення і розвиток англо-саксонського права.

Розділ 5. РИМСЬКО-ГОЛЛАНДСЬКЕ ПРАВО

5.1. Поняття “римсько-голландське право”

Західна юриспруденція цим терміном (Roman – Dutch Law) позначає правову систему, яка існувала у провінції Голландія протягом кінця XV – початку XIX ст.. Голландці запроваджували також цю систему і у своїх колоніях, і вона збереглася там навіть після переходу ряду голландських колоній під владу Британської імперії. Такий перехід мав місце наприкінці XVIII – початку XIX ст. Колонії, про які нині мова, були узбережними районами острова Цейлон (нині – Шрі-Ланка), мисом Доброї Надії (на півдні Африки), а також поселеннями, що пізніше стали називатися Британською Гвіаною (у Південній Америці). Згодом на Цейлоні ця система права була поширена і на деякі інші райони, зокрема на провінцію Кендіана, яку британці захопили 1815 р. Оскільки в Південній Африці розширювалась голландська колонізація, то й римсько-голландське право поширювалось на поселення інших колоністів у південноафриканських республіках і у Наталі. Загалом кажучи, в Африці це право набуло поширення на досить великому регіоні, що розкинувся на південь від ріки Замбезі і охоплював Південно-Західну Африку (нині – Намібія).

Якщо питання сформулювати в найзагальнішому вигляді: “Що ж це таке римсько-голландське право?”, то й найзагальніша відповідь звучала б приблизно так: це звичаєве право зазначених вище територій, яке формувалося під сильним впливом римського права.

Розпочинаючи з XV ст. в ряді державних утворень Західної Європи відбувався процес сприйняття римського права (Receptio, Рецепція). Серед державоутворень була і провінція Голландія. До зазначеного “сприйняття” у її праві панували звичаї германських племен (франків, фризійців, сак-

сонців) у комбінації з наданими привілеями і допоміжними законодавчими актами. Після захоплення варварами Риму і розпаду Західної Римської імперії (V ст. н.е.) у право варварських племен розпочали проникати елементи римського права. Підкорювачі (що були на нижчому рівні розвитку) запозичили правову культуру підкорених.

Ще до XV ст. існував вплив стародавнього римського права на голландське право. Можна лише дискутувати про сутність цієї присутності і, як можна здогадатися, комусь вона здається меншою, а комусь — більшою. Як би там не було, але до початку XV ст. було підготовлено ґрунт для широкого і глибокого запозичення римської юриспруденції. Так воно й трапилось. Коли Голландія вдалася до запозичення, то утворилася певна змішана правова система. Симон ван Ліувен (Simon van Leeuwen) у 1652 р. назвав її “римсько-голландським правом”. Поняття сподобалось і прижилось у колах юристів. С. Ліувен був автором підручника з римсько-голландського права (Het Roomsche Hollandsche Recht).

Названа система продовжувала функціонувати до 1809 р. Чому саме до 1809 року? Та тому, що в цей час у Європі свої порядки наводив Наполеон. Під час його керівництва у Франції з’явився “Наполеонівський кодекс” (1804), з яким ми ще познайомимось. Імператору Кодекс подобався (а Кодекс дійсно був піонером світової юриспруденції майже протягом століття), тому малий на зріст, але великий за історичною роллю корсиканець ніс його на багнетах солдатів імператорської армії куди тільки це вдавалось. Саме Наполеонівський кодекс прийшов на зміну чинному тоді римсько-голландському праву. Кодексом Наполеона керувалися до 1838 р., поки не набрав чинності Голландський цивільний кодекс.

Отже, римсько-голландське право було комбінацією римського права, германських племінних звичаїв, а також законодавчих актів періодів бургундського та іспанського правління. Серед останніх законодавчих актів слід згадати “Велику привілею” Марії Бургундської (Great Privilege of

Mary of Burgundy) 1476 р., “Плакаат” (Placaat) імператора Карла V (Charles V) 1529 р., що встановлював передачу нерухомості через місцевий суд. Карл V також видав у 1540 р. “Перпетуальний едикт” (Perpetual Edict), що стосувався підпільних шлюбів та деяких інших справ.

Були також видані законодавчі акти:

- морські закони (Maritime Laws) Карла V і Філіппа II (відповідно — 1551 і 1563 р.);
- Кримінально-процесуальний і цивільно-процесуальний кодекс (Codes of Criminal and Civil Procedure) Філіппа II (відповідно — 1570 і 1580 р.);
- Політичний ордонанс штатів Голландії 1580 р.
- “Плакаат про спадкування за законом” (Placaat on Intestate Succession 1599 р.).

Протягом XVII та XVIII ст. видавалось немало законів, але, на думку фахівців, вони здійснили невеликий вплив на закладені раніше основи римсько-голландського права. Західна юриспруденція добре обізнана з римсько-голландським правом. Інформацію про нього вона черпає з тогочасних законів, судових архівів, розглянутих справ, науково-практичних коментарів (collections of opinions) та великої маси правничої літератури. З точки зору інформаційної насиченості XV–XIX ст., життя нідерландського суспільства має на порядок вищий рівень, ніж початковий період римської історії, про яку доводиться складати висновки, спираючись на здогадки чи пізніші легенди.

Першу спробу систематизації римсько-голландського права виконав нині всесвітньо відомий юрист Юго (Гуго) де Грут (Hugo De Groot), інакше кажучи — Гроцій (Grotius). У розділі “Видатні юристи світу” про нього міститься довідка. Свою спробу він виконав протягом 1619–1620 рр. Майже три століття опісля відомий російський письменник А.П. Чехов, буди вже заможною людиною, з посмішкою згадував свою бідну молодість і зазначав, що найкраще пишеться на підвіконнику. Паралель з А.П. Чеховим спала на думку у зв’яз-

ку з тим, що Юго де Грут систематизував римсько-голландське право, перебуваючи в ув'язненні. Замок-в'язниця виявився дуже вдалим місцем для шліфування норм права. Свій талановитий твір Юго де Грут опублікував 1631 р. Він був невеликим за обсягом, але талановитим за своїм змістом. Книга називалася “Вступ до голландської юриспруденції” (*Inleiding tot de Hollandsche Rechts-geleertheyd*).

Окрім Юго де Грута, слід згадати Йоганеса Фоета (*Jonannes Voet*) (1647–1713). Він був професором Утрехтського та Лейденського університетів. Протягом 1698–1704 рр. він написав “Коментарі до Дайджесту” Юстиніана (*Commentarius ad Pandectas*). Цю книгу на Заході добре знають правники ще й нині.

Зіркою XVIII ст. вважається Корнелій ван Бенкершоек (*Cornelis van Binkershoek*) (1673–1743). Протягом двадцяти років він очолював Верховний Суд Нідерландів.

Діонісій Годфрід ван дер Кіссел (*Dionysius Godefriedus van der Keessel*) також залишив помітний слід у римсько-голландському праві. Він був професором Лейденського університету. Викладав там сучасне право (*jus hodiernum*). 1800 р. Д.Кіссел опублікував витяги зі своїх лекцій (*Theses Selectae Juris Hollandich et Zelandici*). Самі ж лекції поширювались у рукописному вигляді серед правничої громадськості. Більше того, ці лекції бралися до уваги і судами, зокрема південноафриканським.

Йоанес ван дер Лінден (*Joanes van der Linden*) був автором популярного підручника з римсько-голландського права “*Regtsgeleerd, Practicaal en Koormans Handboek*”. Книга з’явилася 1806 р.

Вище зазначалося, що римсько-голландське право застосовувалося і в голландських колоніях. Зрозуміло, що з урахуванням місцевих звичаїв. Воно доповнювалося, кажучи нинішньою мовою, нормативними актами місцевої адміністрації у Східній Індії. Нині –це Індонезія. Її столиця Джакарта за тих часів називалася Батавією (*Batavia*). Ван

Дімен (van Diemen) та ван ден Парра (van der Parra) склали підбірки зазначених актів – відповідно у 1642 р. та 1766 р.

Верховне керівництво Східно-Індійською та Західно-Індійською компанією здійснювали їх Ради. У першій було 17 членів, у другій – 10. Верховна законодавча влада належала нідерландському парламенту, що мав назву “Генеральні штати”. Це повністю відповідало логіці римського права, в рамках якого норма права народжується вгору, а не вниз.

Коли нідерландські колонії перейшли під владу Британської корони, то в колоніях збереглося римсько-голландське право. Зрозуміло, що життя на місці не стояло, соціально-економічні умови змінювалися. У право колоній проникали норми та інститути англійського права. Особливо сильним був вплив англосаксонської правничої системи в комерційній сфері. Після захоплення британцями південноафриканських республік їх законодавство поступово гармонізувалося із законодавством сусідніх британських колоній. Як результат усього сказаного вище, римсько-голландське право зазнало значної модифікації.

Стаття 135 Акта про Південну Африку (The South Africa Act), прийнятого 1909 р., передбачала, що існуюче на той час законодавство зберігатиме чинність, поки не буде скасоване парламентом Південної Африки. Зазначений Акт набрав чинності 31 травня 1910 р. Верховний Суд Південно-Африканського Союзу відіграв активну роль у консолідації (to consolidate), внесенні змін (to amend) і тлумаченні (to explain) права. Воно рухалося від розмаїття (diversity) до одноманітності (uniformity). З часом багато норм римсько-голландського права виявилися застарілими та вийшли з використання. Все ж таки правові системи Південно-Африканського Союзу та Цейлону зберегли на собі відбитки римського права. Суди продовжували користуватися “Зводом цивільного права” (Corpus Juris Civil) Юстиніана, доступ до якого забезпечувався коментарями, складеними юристами, прізвища яких уже згадувалися.

Західні юристи висловлювали думки про те, що поєднання римського права та англо-саксонського права давало можливість створити гарну систему права, оскільки вона могла спиратися на найсильніші аспекти своїх компонентів.

5.2. Література з римсько-голландського права

У відомому підручнику “История политических и правовых учений” за редакцією доктора юридичних наук, професора В.С. Нерсесянца (М.: ИНФРА-М-НОРМА, 1997) Гуго Гроцій згадується у восьми місцях (с. 5, 87, 125, 234-244, 269, 278, 336, 340), але інформація про римсько-голландське право там зовсім відсутня. На с. 235 лише зазначається, що поміж праць Г. Гроція, у яких викладено його політико-правові погляди, є і “Вступ до вивчення права Голландії” (1631). Параграф 2 глави 10 “Політичні і правові вчення в Голландії в XV ст.” цього підручника має назву “Вчення Гроція про державу і право” (с. 235-244). Про римсько-голландське право там не йдеться.

Гуго Гроцію присвячено окремий параграф і в главі 3 “Філософія права Нового часу” підручника В.С. Нерсесянца “Філософія права” (М.: ИНФРА-М-НОРМА, 1997). Там йде мова про закладені Г. Гроцієм основи нової раціоналістичної філософії права і держави, право війни і миру тощо, але не про римсько-голландське право.

Перший том вітчизняного шеститомника “Юридична енциклопедія” містить нотатку про життя і діяльність Гуго Гроція (с. 648-649). Автор нотатки — Володимир Наумович Денисов, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Академії правових наук України. У нотатці є згадка про те, що під час свого ув’язнення Г. Гроцій написав підручник з римсько-голландського права — “Вступ до голландської юриспруденції”. Інша інформація про римсько-голландське право у нотатці відсутня.

Окремої статті про римсько-голландське право в зазначеному шеститомнику немає. Автор цих рядків пропонував для

“Юридичної енциклопедії” таку нотатку, але місця для неї у шеститомнику не знайшлося. До речі, в “Юридичній енциклопедії” є три нотатки автора цих рядків (с. 652 в т. 3 та с. 165 і 455 в т. 4).

Гуго Гроцій відомий вітчизняному читачеві передусім як автор праці “Три книги про право війни та миру”, написаних у 1623–1624 рр. Його вважають засновником міжнародного публічного права, але вітчизняний читач не знає змісту праці Г. Гроція про римсько-голландське право.

Чому впродовж кількох століть ми не спромоглися бодай один раз перекласти українською або російською мовою працю Г. Гроція про римсько-голландське право? Відповіді на це запитання автор цих рядків не знає.

Ні в публічних бібліотеках Києва, ні в столичних доцентів і професорів автор цієї книги не знайшов на жодній з мов праці Гуго Гроція “Вступ до голландської юриспруденції”. Прикро, що багато поколінь вітчизняних правників не бачили книги, яку у світі вважають шедевром юридичної науки. У бібліотеках України відсутня і інша латература з римсько-голландського права.

Далі зазначимо вже давно відомі за кордоном літературні джерела про римсько-голландське право.

1. *Hugo de Groot. Spleiding tot de Hollandsche Rechtgeerdyeid.* (Гуго Гроцій. Вступ до голландської юриспруденції). Нотатки до книги склали Гроеневерген (Graenewegen) та Шорер (Shorer). Книгу опубліковано 1767 р.

Книга виходила за редакцією С. Фокема Андреа (S.J. Fokema Andrea). 3-є переглянуте видання опубліковано 1926 р. за редакцією Л.Х. ван Апельдурна (L.J. van Apeldoorn), 1926.

Англійською мовою книгу перекладали Герберт (Herbert), 1845; Маасдорп (Maasdorp) та Лі (Lee). 3-є видання книги за редакцією Маасдорпа опубліковано 1903 р. Книга за редакцією Лі публікувалася 1926 р.

2. *Simon van Leeuwen. Het Roomsche Hoolandsch Recht* (Симон ван Ліувен. Римсько-голландське право). Книга опубліко-

вана 1780 р. Англійською мовою її переклав та склав коментарі сер Дж. Котце (Ser J.G. Kotze). 2-ге видання книги публікувалося 1921 р.

3. *Johannes Voet. Commentarius ad Pandectas (Йоганнес Фотет. Коментарі до Пандектів)*. Найкраще видання було опубліковано в Парижі в 4-х томах у 1827–1829 рр. Пандекти відомі вітчизняному читачеві як “Дігести” (“Дайджести”).

4. *D.G. van der Keessel. Teses Selectae Juris Hollandici et Zelandici (Д.Г. ван дер Кіссел. Вибрані голландські і зеландські юридичні твори)*. Опубліковано 1800 р. Англійською мовою книгу переклав Лоренц (Lorenz). 2-ге видання книги публікувалося 1901 р.

5. *Joanes van der Linden. Regtsgeleerd, Practicaal, en Koormans Handboek (Йоаннес ван дер Лінден. Практичне правочення, в довіднику Коорманса)*. Книгу опубліковано 1806 р. Англійською мовою її переклали Генрі (Henry), Моріс (Moris) та сер Г. Жута (Ser H. Juta). Переклад Генрі було опубліковано 1828 р. 4-те видання перекладу Г. Жута опубліковано 1904 р. 2-ге видання книги з перекладом Моріса опубліковано 1922 р.

6. *A.S. Fockema Andreas. Het Oud-Nederlandsch Burgerlyk Recht (А.С. Фокема Андреа. Старонідерландське цивільне право)*. Книга опублікована 1906 р. у Гарлемі (Haarlems). Цей же автор упродовж 1888–1900 рр. опублікував “Bydragen tot de Kederlandsche Rechtsgeschiedenis” (Внесок в нідерландську правову історію).

7. *A.S. Blecourt. Kort Begrip van het Oud-Vaderlandsch Burgerlyk Recht (А.С. Блекур. Короткий курс стародавньовітчизняного цивільного права)*. 2-ге видання книги публікувалося 1924 р.

8. *R.W. Lee. Introduction to Roman-Dutch Law (Р.У. Лі. Вступ до римсько-голландського права)*. 2-ге видання книги опубліковано 1925 р.

9. *Sir A.F.S. Maasdorp. The Institutes of Cape Law (Сер А.Ф.С. Маасдорп. Інститути права Кейпу)*. 3-тє та 4-тє видання книги публікувалися впродовж 1992М1926 рр.

10. *J.W. Wessels*. History of the Roman-Dutch Law (*Дж. У. Уесселс*. Історія римсько-голландського права). Книга опублікована 1908 р.

11. *W.Pereira*. The Laws of Ceylon (*В. Перейра*. Право Цейлону). 2-ге видання книги опубліковано 1913 р.

12. *L.C. Dalton*. The Civil Laws of British Gwiana (*Л. Далтон*. Цивільне право Британської Гвіани). Книгу опубліковано 1921 р. у Джорджтауні (Georgetown).

Цей невеликий розділ нехай буде внеском у ліквідацію в Україні інформаційного вакууму про римсько-голландське право.

Розділ 6. КОДЕКС НАПОЛЕОНА

6.1. Довідки про Кодекс

Ознайомимо читача з кількома довідками про один з мажорів світової юриспруденції, який 2004 р. відсвяткував 200-річчя свого існування.

“Oxford Paperback Encyclopedia” на ст. 328-ій у статті “Code Napoleon or Code Civil” (“Кодекс Наполеона, або Кодекс цивільний”) зазначає:

“Перша новітніх часів кодифікація (first modern codification) французького цивільного права, випущена (to issue) між 1804 і 1810 роками, яка намагалася під керівництвом Ж.Ж.Камбесера (J.J. Cambaceres) реорганізувати французьку правничу систему. Наполеон особисто головував у комісії, що опрацьовувала проекти законів (drafting the laws), яка спиралася на філософську спадщину Просвітництва XVIII століття (18th century Enlightenment), статті галузей права, що були компромісом між революційними принципами та стародавнім римським (тобто цивільним) правом, на якому базувалося багато європейського права (European Law). Кодекс пестить (to enshrine) принцип рівності, відділення цивільної та релігійної юрисдикції і свободу особи. За своїм стислим законодавчим стилем (compressed legislative style) усе деліктне право (entire law of tort) записане у п’яти статтях. Кодекс становить, можливо, вершину кодифікаційного успіху (pinnacle of the codification achievement); його версії були сприйняті різними європейськими країнами і пізніше поширилися завдяки колонізації (through colonization) до Латинської Америки і частини Африки. Його було переглянуто 1904 року і він залишився основою французького приватного права”.

“Collins Dictionary of Law” містить нотатку “Code Napoleon” (“Наполеонівський кодекс”) на с. 765. У ній зазначається:

“Назва, надана Французькому цивільному кодексу. Він зібрав докупи існуючі правила та застосував багато нових ідей

революції. Положення (provisions) є коротким та потребують юридичної інтерпретації відповідно до свого духу (its spirit). Його структура ґрунтується на своїй цивільній спадщині (civilian heritage) і дуже широко наслідує юстиніанівські “Інститути” (Justinian’s Institutes). Вплив цього Кодексу вийшов з його запровадження у сфері впливу Наполеона (Napoleon’s sphere of influence), включаючи частину Італії та Німеччини. Кодекс був щасливим у експорті (Code was a successful export), особливо до Америки (Americas). Його вплив послабився лише коли Німецький цивільний кодекс (BGB) почав копіюватися новішими системами (to be copied by newer systems)”.

“Black’s Law Dictionary” теж не забув про цей Кодекс. На с. 257-й він містить статтю “Code Civil” такого змісту: “Кодекс, що втілює цивільне право Франції. Було запроваджено 1804 року. Коли Наполеон став імператором, назву змінили на “Кодекс Наполеона” (Code Napoleon), яку ще й нині часто застосовують, хоч офіційно він тепер називається за своєю першопочатковою назвою (original name) “Code Civil”. Велика частина Цивільного кодексу Луїзіани походить від Кодексу Наполеона”.

Далі в цій статті міститься рубрика “Code de Commerce” (Комерційний кодекс). Вона повідомляє: “Французький кодекс, набрав чинності у 1807 році як додаток (supplement) до Кодексу Наполеона, що регулює комерційні угоди (commercial transactions), бізнесове та банкрутне права (laws of business, bankruptcies) та юрисдикцію і процедуру судів, що мають справи з такими питаннями (subjects)”.

Завершується стаття рубрикою “Code de Procedure Civil” (Цивільний процесуальний кодекс) – та частина Кодексу Наполеона, яка регулює систему судів (systems of courts), спеціальні і надзвичайні відшкодування (special and extraordinary remedies) та виконання судових рішень (executions of judgements).

“New Webster’s Dictionary and Thesaurus of the English Language” у нотатці “Napoleonic Code” на с. 664-й вказує: “Ко-

декс прав (code of laws) для Франції, обнародований (to promulgate) 1804 року Наполеоном. Він базувався на римському праві (Roman Law) і наслідує “Corpus Juris Civilis” (Звід цивільного права), розділяючи цивільне право на статус особи (personal status), майно (property) і надбання майна (acquisition of property). Він зробив вплив на більшість європейських країн, за винятком Британії, і зі змінами все ще має чинність у Франції”.

У книзі “Webster New World Dictionary of the American Language” (с. 282) у нотатці “Code Napoleon” зазначає: “Кістяк французького цивільного права (body of French civil law), запровадженого під керівництвом Наполеона (enacted under the direction of Napoleon) у 1804 р. Слугував як модель для цивільних кодексів багатьох країн”.

А тепер детальніше про те, як з’явився Кодекс і яку роль він відіграв у історії світової юриспруденції.

6.2. Народження Кодексу

Видатний корсиканець залишив історичний слід і в правничій справі. З його іменем асоціюється важливий крок людства у сфері юриспруденції.

Те, що нашим сучасникам відоме як “Кодекс Наполеона”, спочатку мало назву “Цивільний кодекс французів”. Кодекс набрав чинності 21 березня 1804 р. Офіційно його було названо “Кодексом Наполеона” 3 вересня 1807 р. Імператору тоді ще всміхалася доля. До початку її занепаду залишалося ще 5–6 років.

Необхідно чітко і зрозуміло відзначити негайно ж: Наполеон не брав ніколи скільки-небудь помітної особистої участі у складанні Кодексу і в цьому аспекті діяльність французького імператора аж ніяк не можна порівняти з діяльністю імператора Східної Римської імперії Юстиніана, з якою ми ознайомилися під час екскурсу до римського права. Закон 1818 р. надав Кодексу його першопочаткову назву. Через три з половиною десятиліття декрет від 27 березня 1852 р. повернув Кодек-

су ім'я імператора Наполеона. Починаючи з 4 вересня 1870 р. кодекс має офіційну назву “Цивільний кодекс”. Як бачимо, не лише ми вміємо перейменовувати назви сіл, міст, вулиць тощо. Задовго до нас цю операцію з успіхом проробили французи. Французька курка має пріоритет над нашим яйцем: вона була першою. Китайці ж не схильні до перейменувань. Навіть за часів культу особи Пекін залишався Пекіном, а не перейменовувався у Маоград.

Французи до свого Кодексу йшли століттями. Завдання стосовно створення Кодексу, який поширювався б на всю державу, було поставлене в 1789 р. Конституція 1791 р. запевнила, що такий Кодекс буде. Але якщо пізніше урочиста обіцянка правлячої партії певної країни про те, що “нинішнє покоління радянських людей буде жити при комунізмі” виявилася примітивною фікцією, то обіцянка французам про те, що їм буде подаровано Цивільний кодекс, виявилася таки реальною. Перші дві французькі революційні Асамблеї спромоглися підготувати лише окремі фрагменти Кодексу. Автор цих рядків був би дуже щасливий, якби комусь удалося переконати його, що перші дві Верховні Ради незалежної України прийняли, бодай, один по-людськи сформульований закон. Мається на увазі не закон, суть якого подобалась би всім. Такого не буває. Хоч би тому, що з прислів'я відомо, що комусь подобається піп, комусь — попада, а ще іншому — попова дочка. Мається на увазі бездоганне формулювання норм закону, а також охоплення ним усієї сфери його дії.

Чи створювався Наполеонівський кодекс на голому місці? Зрозуміло, що ні. Ще коли автор цих рядків був студентом, то його університетська доцентша говорила, що лише стародавні греки не списували, бо ні в кого було списувати. Протягом історичних часів, що передували “Кодексу Наполеона”, французи створили значну масу правничої літератури, що стосувалася їх звичаєвого права. Зоною його поширення була північна частина нинішньої Франції, в тому числі місцевість Паризького регіону. Використовувалося у Франції і римське право, що зазнало процесу спрощення (*simplification*).

Найбільшого поширення римське право набуло на півдні Франції. Найголовнішими з праць, що стосувалися римського права, вважалися твори Дома. Деякі французькі законодавчі норми були вже кодифіковані, спираючись на “Grand Ordonnances”. Це виконав д’Агуссо. Починаючи з XVI ст., зростаючу роль як джерела права стали відігравати королівські декрети.

Наприкінці XVIII ст. перед французькими законодавцями постало непросте завдання перекинути місточок між історичними надбаннями і законодавством французької буржуазної революції, зокрема тим, яке стосувалося людини (*individual*), володіння нерухомістю (*tenure of real property*), спадкування (*inheritance*), системи іпотеки (*system of mortgages*).

Камбасер (*Cambaceres*), який був представником комісії Конвенту (*Convention*), почергово запропонував дві схеми Цивільного кодексу. Під час Директорії (*Directory*) він висунув ще й третю схему. Ці схеми поступово наближувалися до того, що згодом стало кінцевим результатом. Інтерес до кодексу не послаблювався, не дивлячись на складний шлях французької революції. Після державного перевороту, що стався 19 березня на VIII році революції, були призначені тимчасові консули і дві комісії для створення схеми Цивільного кодексу. Історія донесла до нас інформацію про те, що найбільшу активність виявив один з членів комісії за прізвищем Жакміно (*Jacqueminot*). Згідно з Конституцією VIII року, була утворена Державна рада, яка й розробила остаточну схему Кодексу. Законодавчий орган (*corps legislatif*) не мав права втручатися у схему, опрацьовану Державною радою. У засіданнях Державної ради Наполеон як її голова участь брав. До того ж активну. Імператор був відсутнім усього на 5 засіданнях із 102, інколи він робив цікаві зауваження. Але на тому його особиста участь і закінчувалася.

У кінцевому результаті вдалося сплавити в одне ціле попереднє французьке законодавство і революційне законодавство Франції.

6.3. Основні норми Кодексу

Наполеонівський кодекс проголосив усіх громадян рівними. Це була справді радикальна норма. Згадаймо, що в Росії кріпацтво було скасоване аж у 1861 р. Кодекс Наполеона ліквідував класові привілеї і вельможність, яка передається в спадщину. Цивільні інституції були звільнені від релігійного контролю. Була проголошена свобода особи і недоторканість приватної власності. Зрозуміло, що коли по недоторканості стріляють з крейсера “Аврора”, то приватна власність перетворюється у політбюровську.

Кодекс Наполеона складався з трьох книг. Перша книга була присвячена “праву особи” (law of persons). Очевидно, по-сучасному, цей розділ можна було б назвати “права людини”. Були сформульовані норми, що стосувалися реалізації цивільних прав, захисту особи і житла, обмеження в правах (guardianship), опіки, відносин між батьками і дітьми, укладання шлюбу, особистих відносин між подружжям. Було передбачено право на розлучення і механізм його реалізації.

Друга книга “Наполеонівського кодексу” стосувалася “law of things” (“Речове право”). Очевидно, це також можна назвати “Майнове право”. Було передбачено регулювання прав власності (property), володіння (ownership), використання майна (usufruct) і сервітут (обмеженого використання чужого майна).

Третя книга містила норми стосовно набуття майнових прав спадщиною, донорством, одруженням і зобов’язаннями. В останніх главах книги йшлося про ряд іменних контрактів (nominate contract), про заставу (mortgage) згідно з законом і традиційну, про обмежувальність дії і надання прав за законом (prescription).

Кодекс Наполеона, як і римське право, виділяв 4 групи зобов’язань:

- контрактні;
- квазі-контрактні;
- деліктні;
- квазі-деліктні.

Свобода контракту прямим чином не була сформульована, але цей принцип був наріжним каменем у відповідних нормах Наполеонівського кодексу.

Слабким місцем виявилися норми, що стосувалися системи іпотеки (*system of hypothec*), і це питання згодом змушений був врегулювати закон від 23 березня 1855 р. Вказують фахівці і на логічні і методичні недоліки Кодексу. Така структура була запозичена з “Інститутів” Юстиніана і стосувалася осіб (*persons*), речей (*things*), спадкування (*inheritance*), контрактів, зобов’язань (*obligations*) тощо. Говорячи в цілому, структура Кодексу нагадує “Коментарі” В. Блекстоуна (*W.Blackstone*) – відомого англійського судді, вченого і політичного діяча XVIII ст.

Згодом стали помітними і інші недоліки Кодексу. Наприклад, особиста власність (*personal property*) не займає у ньому місця, адекватного значенню, яке вона набула протягом XIX ст. Були відсутніми норми, що регулюють взаємовідносини між найманими працівниками (*employees*) і роботодавцями (*employers*). Не було відображено в Кодексі страхування життя (*life insurance*). Правда, слід відзначити, що багатьох із цих речей не існувало в достатньо викристалізованому вигляді на час розроблення і прийняття Кодексу. Кодекс не міг заглянути в майбутнє. Можливо, що це й добре, що в Кодексі майбутнє не було зображене у карикатурному вигляді, як це трапилося, зокрема, із зображенням “світлого комуністичного суспільства” у книжечці, яка називалася “Програма КПРС”.

У Наполеонівський кодекс час від часу вносилися важливі зміни і доповнення. А в 1904 р. після святкування його столітнього ювілею, була утворена надзвичайна парламентська комісія стосовно його перегляду (*revision*).

6.4. Поширення Кодексу

До своєї буржуазної революції Франція вже понад півтора століття підіграла роль глобальної держави. Вона була сильніша за своїх суперників. Її вплив на світову цивілізацію

був величезним майже в усіх галузях літератури, мистецтва, науки. А от щодо юриспруденції дореволюційній Франції нічим було похвалитися — французька правничка думка і практика у іноземців захоплення не викликали. У юриспруденції Франція моди не диктувала. Ситуація радикально змінилася після набрання чинності Кодексом. Дев'яносто два роки “Кодекс Наполеона” не мав конкурента (ним став Німецький цивільний кодекс, опублікований 24 серпня 1896 р.). “Кодекс Наполеона” не зробив помітного впливу лише на законодавство Британської імперії і США, з огляду на їх особливу правничу систему (*common law*). Протягом ХІХ ст. щонайменше 25 країн світу не лише в Європі, а й у Латинській Америці, Азії і Африці складали своє законодавство, спираючись на “Кодекс Наполеона”. Що ж приваблювало іноземців у Кодексі? Те, що він був написаний французькою мовою, яка тоді вважалася інтернаціональною, очевидно, як нині англійська. До того ж, стиль викладу був зрозумілим (*easy to understand*). Кодекс був раціональним (*rational*), універсальним (*universal*), імперським (*imperial*). Він був католицьким за своїм світоглядом і водночас світським (*secular*) за формою. Був досить демократичним, але не революційним.

Реформа вищої школи (в т.ч. правничих факультетів), проведена Наполеоном, спричинила спалах правничої думки, яка, зокрема, була спрямована на коментування Кодексу. Це також сприяло поширенню Кодексу у правничі системи інших країн.

Наполеонівський кодекс із самого початку поширювався на французьку імперію, яка на той час охоплювала Бельгію, Люксембург, Палатину, Рейнську Пруссію, Гессен-Дармштад, Женеву, Савойю, П'ємонт, князівства Парма і П'яченза. Наполеон розширював свою імперію і поширював Кодекс на нові її частини, які йому вдавалося приєднувати.

Поразки, які зазнав Наполеон під Лейпцигом (1813) і Ватерлоо (1815) на короткий час припинили ходу Кодексу по земній кулі. Деякі частини колишньої імперії намагалися повернутися до старого законодавства, але невдовзі змушені бу-

ли визнати, що час на місці втримати не можна, бо, як говориться в українському прислів'ї: “Не буде баба дівкою”. Новорозроблені рядом князівств кодекси мали багато спільного з “Кодексом Наполеона”. Особливо близька схожість спостерігається в тих частинах, що стосуються римського права. Деякі князівства — колишні частини Священної Римської імперії (як, наприклад, Баден) — “Наполеонівським кодексом” продовжували користуватися, взагалі не вносячи до нього суттєвих змін.

Серед особливо помітних тлумачників “Кодексу” слід назвати професора Гейденберга Зачарія (Zachariae). Він опублікував свої “Коментарі” в 1808 р. Ці коментарі згодом витримали багато видань німецькою мовою і послуговували основою для коментарів французькою мовою, складених Обрі (Aubry) і Рау (Rau). Коментарі Пачелта (Puchelt) 1870 р. були вперше опубліковані німецькою мовою у Мангеймі, а потім протягом кількох десятиліть неодноразово виходили у світ.

Цікавим прикладом є Єгипет: арабська країна сприйняла європейське законодавство. Це трапилося в 1874 р., коли були утворені так звані “змішані трибунали” (mixed tribunals). Трибунали використовували адаптований кодекс, з якого було вилучено окремі норми, які не збігалися з мусульманським світоглядом. Наприклад, не було норм щодо особистих прав, подружньої власності і смерті. Єгипет сприйняв Наполеонівський кодекс разом з чотирма іншими французькими кодексами.

У 1882 р. Єгипет окупували британські війська. Але наступного року саме цей Кодекс поширився на всю єгипетську правову систему майже в такому вигляді, як він застосовувався у “змішаних трибуналах”. Хоч домінуючою іноземною державою в Єгипті була Велика Британія, але там домінувала не її правова система. Домінувало не англійське “загальне право” (common law), а французький Цивільний кодекс. Єгиптянам так сподобався Кодекс, що спроби британців його модифікувати зустрічали такий опір, ніби це було втручання в законодавство, встановлене Кораном.

Коротко про Японію. У 1870 р. японський уряд дав указівку про переклад “Кодексу Наполеона”. Були запрошені французькі правники для роботи на посадах радників та викладачів права. “Кодексу Наполеона” не було прямим чином надано статусу закону, але “Кодекс” мав величезний вплив на японську правничу думку та практику. У 1880 р. було опубліковано проект Цивільного кодексу. Його склав член французької правничої місії Буассонад (Voisonade). Цей проєкт Кодексу так і не набрав статусу закону, але фактично використовувався впродовж 16 років. Японські судді розглядали Кодекс як “принципи природної резонності і справедливості” (principles of natural reason and equity). Японці виявили певний прагматизм: поряд з інтересом до цивільного кодексу розпочали в Токійському університеті вивчати і загальне право Англії та США. Японський парламент був близьким до того, щоб надати в 1892 р. “Кодексу Буассонада” статусу закону. В останню мить парламент вирішив надіслати проєкт для подальшого опрацювання: коса натрапила на камінь — зіткнулися інтереси англо-сакського і цивільного права.

Японія таки прийняла Цивільний кодекс. Трапилося це 1896 р. Але за своїм духом він уже не був французьким. Не був він і англо-американським. А яким же він був? Він був німецьким. Чому? А тому, що законодавцями правничих мод стали німці.

Німецький цивільний кодекс було опубліковано в остаточній редакції у 1895 р. Він на 91 рік молодший, ніж “Кодекс Наполеона”. Зрозуміло, що німці могли (і це їм вдалося) врахувати у своєму Кодексі надбання юриспруденції впродовж майже цілого століття. Фахівці зазначають, що німці змогли відшліфувати кращу, ніж у французів, структуру (arrangement). З наукової точки зору німецький кодекс має пріоритет над французьким. Німеччина відібрала у Франції лідерство у світовій правничій думці. Інші країни стали звіряти свої юридичні годинники за німецьким цивільним правом. Наприклад, Швейцарія прийняла в 1907 р. свій кодекс, взявши за основу кодекс німецький. Правда, швейцарський кодекс був корот-

шим і простішим. Туреччина запозичила останній собі без внесення до нього якихось змін.

У зарубіжній правничій літературі “Кодекс Наполеона” досить добре висвітлено. У нас ситуація з ним гірша. В енциклопедіях, що виходили в світ, “Кодекс Наполеона” або ж взагалі не згадується, або ж про нього йде мова короткими загальними фразами, з яких важко щось зрозуміти. 200-річчя Кодексу в Україні пролетіло непоміченим. Цей розділ саме й спрямований на те, щоб дати нашому читачеві те, чого він був позбавлений раніше.

Розділ 7. РИМСЬКО-ГЕРМАНСЬКЕ ПРАВО

7.1. Німецьке цивільне укладення

7.1.1. Підгрунтя Кодексу

Цей підрозділ присвячується одній з найвидатніших віх у правовій історії людства — Німецькому цивільному кодексу 1896 р. Саме цей Кодекс перехопив лідерство у світовій юриспруденції, потіснивши Наполеонівський кодекс, з яким у нас вже відбулося знайомство. Якщо протягом ХІХ ст. значна кількість держав світу за взірць брала Кодекс Наполеона, то в ХХ ст. світовим еталоном було Німецьке цивільне укладення (*Bürgerliches Gesetzbuch*). У правничій літературі Німецьке цивільне укладення також відоме як Німецький цивільний кодекс, або Бісмарківський кодекс. О. Бісмарк був канцлером об'єднаної ним Німеччини впродовж 1871–1890 рр. і суттєво сприяв його створенню. Кодекс остаточно покінчив з партикуляризмом (тобто окремодержавним розмаїттям німецького цивільного права).

Завдяки такому явищу, як “Сприйняття римського права” (явище відоме ще й як Рецепція), в Німеччині стало можливим використання юридичних досягнень Стародавнього Риму в нових історичних умовах. Нагадаємо читачеві, що Стародавній Рим був натуральним сільськогосподарським робовласницьким суспільством. Німеччина в останній чверті ХІХ ст. була демократичною буржуазною державою.

Німецькі пандектисти (тобто коментатори “Дайджестів” Юстиніана), спираючись на вчення їх співвітчизника філософа І. Канта (1724–1804), створили систему, одним з наріжних каменів якої є концепція про автономію людини (особи). Західні правники вважають це одним з найважливіших “козирів” німецького права. Цю родзинку успішно використано в Кодексі.

Німецьке право – не прецедентне. Воно є правом кодифікованим, де використані ідеї “Дайджеста” Юстиніана. Німецьке право ґрунтується на застосуванні норм законодавства до кожної окремої справи. Воно не формулює закон на підставі розгляду справ, як це відбувається за англо-саксонського права. Суди в Німеччині ніколи не відігравали ролі, яку можна було б зіставити з роллю судів у англо-саксонській системі права.

На Заході відзначають, що “Сприйняття” римського права в Німеччині завдячене, не в останню чергу, німецькому національному характеру. Він визнає монополію держави на виконання законодавчих функцій. Вважають, що римське право стало в Німеччині однією з найважливіших рушійних сил національного об’єднання.

Якщо, кажучи дещо умовно, в рамках англо-саксонського загального права корені справедливості вважаються такими, що виростають із взаємовідносин, які встановлюються між людьми на засадах традицій, то відповідно до німецької національної правосвідомості справедливість походить від державної влади. Ця влада, як відомо, була у змозі забезпечувати населення країни мармеладом навіть тоді, коли радянська воєнна машина ставила на коліна Берлін у квітні–травні 1945 р. У той час у Країні Рад мармелад теж був. Але для обранців. Для всіх його не вистачало. Росіяни (та й українці також) з точки зору правосвідомості чимось схожі на німців: люблять доброго “царя-батюшку”, якщо навіть це не цар у прямому значенні цього слова, а Генеральний секретар ЦК КПРС, чи президент країни.

В умовах Німеччини суддя завжди був не просто доброю людиною (наприклад, такою, яка не бере хабарів). Німецький суддя завжди був державним чиновником, який мав університетську освіту.

Німецьке законодавство новітнього історичного періоду є своєрідним сплавом демократичних, ліберальних та соціальних ідей. Воно є конгломератом римського права, християнської етики, філософії просвітництва та досвіду французької

буржуазної революції XVIII ст. Законодавство тісно пов'язане з ідеєю “природного правопорядку” [німці люблять порядок (орднунг) не менше, ніж росіяни чи українці швидко поїздки, зазначені слов'яни ж ”орднунгу” не люблять, що зрозуміло, як аксіома].

У Німеччині союз суверенної держави і римського права сприяв опрацюванню і запровадженню в дію ще на раніших етапах, ніж Кодекс 1896 р., німецького кодифікованого законодавства. У зв'язку з цим слід згадати Баварський Максиміліанівський кодекс 1756 р. (Codex Maximilianeus Bavaricus Civilis; Kurbayerisches Landrecht). Пізніше було створено Пруський кодекс 1794 р. (Prussische Allgemeine Landrecht). На думку західних фахівців, Пруський кодекс є всеосяжним планом державного облаштування. Кодекс містив 17 тисяч параграфів, що стосувалися найрізноманітніших юридичних ситуацій. Творцям Кодексу здавалося, що вони осмислили все і назавжди. Зрозуміло, що цього не може бути, адже справедливо зазначав один громадянин: “От якби я був таким розумним, як моя дружина потім”. Творці Кодексу абсолютно не допускали можливості прецедента в юридичній практиці або коментування закону, або ж певного його наукового причісування (learned hair-splitting). Величезна кількість статей була придумана для того, щоб унеможливити інтерпретацію суддями закону в тих випадках, коли мала місце непевненість тексту (uncertainty in the text) Кодексу. Логіка Пруського кодексу приблизно така: влада все визначила, неухильно виконуйте її вказівки!

Австрійський цивільний кодекс (Allgemeine Burgerliche Gesetzbuch) з'явився 1811 р. Він виклав приватне право значно стисліше, ніж це здійснив Пруський кодекс. Австрійському кодексу вистачило 1502 статті.

Спільним для Австрійського і Пруського кодексів було те, що обидва за свою підмурівку мали право розумності (law of reason).

Цивільний кодекс Саксонії 1863 р. вважається першим німецьким кодексом, що ґрунтується на “Дайджестах” Юс-

тиніана. Подібно тому, як згодом російські більшовики розглядали революцію 1905 р. як генеральну репетицію Жовтневої революції 1917 р., так і німці вважають Саксонський кодекс репетицією (rehearsal) Німецького цивільного кодексу 1896 р.

Саксонський кодекс призначався лише для Саксонії і не претендував на те, щоб вийти за її межі. У другій половині XIX ст. панівною ідеєю була загальнонімецька кодифікація цивільного права. Були й інші погляди. Наприклад, відомий німецький юрист Ф.К. Савіньї вважав кодифікацію передчасною, шкідливою (harmful) і поверхневою (superfluous).

Створення на Віденському конгресі 1813 р. Німецької конфедерації — аморфного об'єднання німецьких держав під зверхністю Австрії — не дало поштовху до загальнонімецької кодифікації цивільного права. Ця конфедерація розпалася внаслідок австро-пруської війни 1866 р. Партитуляризм (тобто розпорошеність) німецького цивільного права продовжував зберігатися.

“Залізний канцлер” О. Бісмарк доклав немало зусиль до того, щоб 1871 р. утворилася Німецька імперія. Зрозуміло, що ідея загального для всієї імперії Кодексу негайно посіла чільне місце в німецькому державобудівництві. У 1874 р. була утворена комісія, перед якою поставили завдання створити уніфікований цивільний кодекс. Робота закипіла. Активну участь (можливо, меншу, ніж свого часу Юстиніан, але більшу, ніж Наполеон) у ній брав канцлер О. Бісмарк. 18 серпня 1896 р. Кодекс було оприлюднено. Набрал він чинності 1 січня 1900 р.

7.1.2. Структура Кодексу

Німецький цивільний кодекс складається з чотирьох частин, або, інакше кажучи, — книг:

1. Зобов'язальне право (law of obligations).
2. Майнове право (law of property).
3. Сімейне право (law of family).
4. Спадкування (succession).

Перед цими чотирма частинами знаходиться “Загальна частина”. Її ще можна було б назвати “Загальні положення”. У цій “Загальній частині” резюмується зміст чотирьох наступних за нею частин. Західні фахівці зазначають, що “Загальну частину” не можна розглядати як підбірку політичних та етичних принципів суспільного буття. Творці Кодексу запозичили прийоми видатного римського юриста Гая (Gaius) про вирізнення “осіб, речей і дій”. Фундаментальними підвалинами німецького цивільного права є суб’єкти (subjects), об’єкти (objects) і угоди (transactions). Наявність загальної частини уможливила уникнення неминучих (якби вона була відсутньою) повторів в інших розділах Кодексу. Завдяки “Загальній частині” Кодекс виявився не таким вже й великим. Для порівняння згадаємо Пруський кодекс.

Третій розділ “Загальної частини” стосується угод і розглядає спільні елементи в кожному виді угод, що стосуються зобов’язального права, сімейного права, права власності і спадкування. Саме запровадження загальних норм для різних видів угод є важливою інновацією в історії світової юриспруденції. На думку фахівців, ця інновація є своєрідним німецьким юридичним винаходом.

Секція, що стосується зобов’язального права, побудована аналогічно конструкції Кодексу в цілому. Загальна частина секції містить норми, які спільні для всіх видів зобов’язань, незалежно від того, з чого вони випливають, — договору (contract), делікту (delict), неправомірного збагачення (unjust enrichment) тощо. Особлива частина зобов’язального права стосується окремих зобов’язань (individual obligations), наприклад, продажу (sale), оренди (tenancy), дарування (gift), уповноваження (mandate), поручительства (suretyship). У такому підході фахівці вбачають чіткість конституювання (clearness of arrangement) та майстерне володіння концепціями (skilful handling of concepts). Зрозуміло, що спеціалісти та широка громадськість на одні і ті ж речі можуть дивитися різними очима. Це зауваження справедливе і щодо Німецького цивільного кодексу. Чітко і зрозуміло треба зазначити: Кодекс — це не “Короткий

курс історії ВКП (б)”, який за сталінських часів міг прочитати кожний, хто закінчив курси з ліквідації безграмотності (лікбез). Німецький цивільний кодекс писали юристи для юристів. Не секрет, що серед юристів та й широкої громадськості у цілому є два погляди на техніку створення правничих актів. Одні стверджують, що нормативно-правові акти мають складатися так, щоб були зрозумілими фахівцям-правникам. Для неспеціалістів, мовляв, є адвокати. Така точка зору має право на існування. Уявімо собі розмаїття коротеньких як мінісукеньки, нормативних актів з безліччю щілин, що створюють можливість або ж ігнорувати їх або ж використовувати на шкоду очікуваним від закону цілям. Краще хай уже закон буде довгим і зрозумілими лише для фахівця, ніж коротким і невдалим.

Інша точка зору наполягає на тому, щоб закони писалися зрозумілим для широкого загалу стилем. Мабуть, якби нормативний акт вдалося викласти просто, кваліфіковано і всеосяжно, то це було б ще краще.

Німецький цивільний кодекс відзначається не лише ретельно продуманими концепціями (concepts), узагальненнями (generalizations) та посиланнями (references). У ньому немає місця для інтуїції. Реальне життя не залишило в Кодексі свого відбитку. Кодекс є сухим і неупередженим. У ньому відсутній індивідуальний почерк складача. Він є справді результатом колективної роботи. У Кодексі немає повчальності. Щоправда, там є положення, які забороняють порушення громадської моралі (customary morals; guten sitten), зловживання правами (abuse of right) та укладання недозволених угод (underhanded legal transactions). Відповідні статті Кодексу фахівці називають “каучуковими”, тобто їх можна тягнути туди, куди заманеться.

На відміну від Програми КПРС, Німецький цивільний кодекс не претендував на видачу рецептів щодо майбутнього суспільства. Необхідно підкреслити, що конструкція Кодексу виявилася настільки вдало продуманою, що дозволила йому вистояти в бурхливому вихорі подій, що звалилися на Німеччину в ХХ ст.: дві світові війни, Веймарська республіка, Гітлер, окупація, поділ Й.Сталіним на дві частини Німеччини,

об'єднаної свого часу О. Бісмарком, об'єднання Михайлом Горбачовим і Гельмутом Колем обох Німеччин. Загальні статті Кодексу дали можливість застосувати його на різних історичних етапах. Він виявився таким, що влаштовує всі історичні періоди і політичні режими.

Під час своєї розмови, яка згадується в “Передмові” до даної книги, автор цих рядків запитав, чи відбере проект Цивільного кодексу України від 25 серпня 1996 р. пальму першості у Німецького цивільного уложення 1896 р. Опанас Андронович Підопригора відповів, що ні. У цьому світі не буває нічого неможливого. Хай цей розділ загострить увагу читача на тому, що в Україні необхідно створити такі юридичні “винаходи”, які перехопили б лідерство у Бісмарківського Кодексу.

7.1.3. Основні норми Кодексу

“Загальна частина” Німецького цивільного кодексу за свою стартову точку бере людину (human personality). Кодекс починається з того, що кожна людина при своєму народженні одержує здатність мати права і обов'язки. У віці 6 років дитина може вступати в юридичні угоди за умови, що вони вигідні для неї. У віці 21 року особа набуває дієздатності (to act in a legal sense). До цього віку інтереси особи представляє її представник. Німецьке цивільне право не визнає рабства (slavery) або “цивільної смерті” (civil death), тобто позбавлення особи цивільних прав. У Кодексі був відсутнім інститут довіреності (trust). Представник діє лише від імені дитини і є постійним, а не таким, що залучається до кожного правочину. У більшості випадків представниками дітей є їх батьки.

Кодекс визнає загальне особисте право (general personal right). Це поняття охоплює багато аспектів особи, - гідність (dignity), фізичну недоторканість (not to be physically injured), право на ім'я (name), право на розвиток здібностей (abilities) у бажаному напрямі (desired direction).

Що ж стосується юридичних осіб, то в Німецькому цивільному кодексі згадувалися лише асоціації (associations) і фонди (foundations). З іншими видами юридичних осіб мають

справу Господарський кодекс та спеціальні закони. Відповідно до Кодексу, асоціації мусять мати статuti, правління та загальні збори членів.

Для укладення добровільних законних угод (*voluntary legal transactions*) між двома сторонами достатньо двох відповідних заяв про наміри. Усі заяви про наміри набирають чинності, коли вони досягають свого адресата і за цього не обов'язково, щоб адресат дійсно знав про них. Достатньо того, що він знаходиться у становищі, за якого відповідно до усталеної ділової практики адресат міг знати про них.

Добровільна законна угода, як правило, не потребує для свого укладення встановленої форми. Передбачено винятки для оформлення угод у письмовій формі, або сертифікації підпису судом чи нотаріусом, або державної аутентифікації (*public authentication*).

Угода визнається недійсною (*is void*), якщо вона суперечить нормам закону, наприклад, є аморальною (*immoral*), фіктивною (*fictitious*) або такою, що не має серйозних намірів (*not seriously intended*).

На відміну від англо-саксонського права, помилка не робить угоду незаконною, хоч у ряді випадків сторона звільняється від виконання зобов'язань, якщо вона прийняла їх помилково.

Якщо сторона уникає (*to avoid*) своїх зобов'язань, то вона підлягає відповідальності перед іншою стороною в обсязі завданої шкоди з огляду на те, що інша сторона покладалася на дійсність наміру (*validity of declaration*). Зобов'язання, спричинені шахрайством (*fraud*) або погрозою (*threat*), вважаються незаконними. У німецькому праві сторона жорстокіше, ніж в англо-саксонському праві, зобов'язана розкривати факти, що є "економічно доречними" (*economically relevant*) щодо відповідної угоди.

Тлумачення (*interpretation*) угод не зводиться лише до формальної інтерпретації слів, а відбувається на засадах добросовісності (*good faith*) та звичайного вживання (*ordinary usage*).

Кодекс вирізняв односторонній акт (unilateral act) від агентського контракту (agency). Останньому присвячені норми зобов'язального права, що мають назви “мандат”, контракт з послуги та партнерства (contract of service and partnership). Агентство являє собою зовнішній аспект, у той час як мандат та трудовий контракт (contract of employment) розглядаються як внутрішні аспекти тієї самої ситуації.

Кодекс зазначає відмінність між контрактом на ім'я іншої особи (another person), який накладає зобов'язання лише на ту особу, і контрактом на ім'я агента, який накладає зобов'язання лише на нього.

Заключний розділ “Загальної частини” стосується обмежень у здійсненні прав. Кодекс вважає обмеження як такими, що належать до матеріального (substance law), а не процесуального права. Як правило, період обмежень має тривалість 30 років, але в цього правила є чимало винятків у напрямі скорочення термінів обмежень. Англо-саксонські правники вважають, що в них тривалість обмежень в аналогічних з німцями ситуаціях довша.

7.1.4. Зобов'язальне право

Розглянемо основні норми зобов'язального права. Важливою його нормою є обов'язок судді не лише тлумачити норми закону стосовно реального життя, а й ліквідувати прогалини шляхом прийняття (зрозуміло, що не хабарів) нормотворчих постанов (norm-creating decisions). Це нагадує швейцарський цивільний кодекс, який вимагає від судді, щоб він, у випадку “прогалини” вважав, що він діє як законодавець (legislator).

За Німецьким цивільним кодексом, суддя може відмовити в позові, який буквально відповідає закону, якщо виконання даного судового рішення буде суперечити добропорядності (“good faith”). З іншого боку, суддя може надати особі права, які законодавством прямим чином не передбачені, але які випливають з добропорядності.

Суди мають значну свободу дій (freedom of courts) у тлумаченні контрактів. Суди нерідко відмовляли в позовах, вимо-

ги яких із суспільної точки зору були несправедливими. У цьому аспекті Німецький цивільний кодекс чимось нагадує право справедливості (equity) англо-саксів.

Кодекс, порівняно з англо-саксонським загальним правом (common law), значно рідше застосовує відшкодування шкоди (damages) у випадку невиконання чи неналежного виконання зобов'язань. У німців сторони мають виконувати взяті ними зобов'язання. Німецький суд стоїть, передусім, на сторожі виконання сторонами зобов'язань, бо німці, сприймаючи римське право, сприйняли і один з його постулатів — “Pacta Sunt Servanda” (“Договори мають виконуватися”).

Кодекс регулює питання часу і місця виконання зобов'язань, а також форм, змісту (content) та типів контрактів, різних видів і наслідків невиконання контрактів (breach of contracts), відкладеного виконання (delayed performance) та неможливості виконання.

Контрактні питання в Німецькому цивільному кодексі опрацьовано ґрунтовно, у тому числі й передача зобов'язань перед одним кредитором до іншого.

Спеціальна частина зобов'язального права присвячена в Кодексі торговельному праву (law of sale). Положення Кодексу стосуються не лише продажу товарів, а й нерухомої власності (immovable property). Правила, що стосуються оренди (tenancy) нерухомої власності (moveable), не відрізняються (no distinction) від правил оренди нерухомості (immovable). Щоправда, Кодекс містить ряд положень, що стосуються виключно оренди нерухомості.

Останні чотири десятки статей спеціальної частини “Зобов'язального права” присвячено безпідставному збагаченню та деліктам.

Оскільки англо-сакси застосовують систему сингулярних деліктів, то вони дивуються тим, що в Німецькому цивільному кодексі деліктам відведено лише три десятки статей. Нагадаємо читачеві, що деліктом вважається шкода (torts), заподіяна поза сферою контрактних зобов'язань.

Слід мати на увазі, що у світі, в тому числі і в Німеччині, вже давно деліктна відповідальність доповнюється системою примусового страхування (compulsory insurance) на користь третіх осіб.

7.1.5. Майнове право

Якщо “Загальну частину” Німецького цивільного кодексу вважати першою книгою, то “Майнове право” (його інакше можна назвати “Речове право”) буде в ньому третьою книгою.

У Кодексі особиста (personal) і нерухома (real) власність розглядаються окремо. Зобов’язальне право і майнове право у Кодексі вирізняються досить різними підходами до майна. Дії сторін відповідно до майнового права вважаються абстрактними, в той час як за зобов’язальним правом — причинними (casual). Передача майна за зобов’язальним правом вважається дійсною, навіть якщо така передача відбувається помилково або є аморальною.

Між майном і зобов’язаннями творці Кодексу провели лінію водорозділу для того, щоб усунути стурбованість третьої сторони підґрунтям контракту (contractual background), що стосується передачі майна. Противагою для можливих зловживань на даній ділянці є норми, що стосуються безпідставного збагачення.

Майнове право в Кодексі розпочинається з урегулювання питань, що стосуються володіння (possession) і власності (ownership).

Першопочатково в Кодексі було зафіксовано, що власність передбачає можливість вчинення власником з майном будь-яких дій. Після історичних катаклізмів, які пережила Німеччина протягом перших двох десятиліть ХХ ст., німецький правничий менталітет зазнав значних змін. Було записано, що власність ув’язана із зобов’язаннями і що майно має слугувати загальному благу. Наведемо загальнозрозумілі приклади: власник земельної ділянки має доглядати її, а не перетворювати у міні-Сахару. Власник заводу може його подарувати, продати за безцінь, але не має права фізично знищувати

ти своє підприємство хоч би з огляду на те, що на ньому працює певна кількість членів суспільства, заробляючи цим свій хліб насущний.

Зазначені десятиліття значно змінили світогляд, а цього не міг проігнорувати Кодекс.

Згадаймо, що й у Конституції України 1996 р. прозвучало: “Власність зобов’язує”.

Загальні принципи права щодо нерухомого майна передбачають, що має бути не лише передача володіння майном, але має відбутися і реєстрація в земельному реєстрі. Такий реєстр веде окружний суд (district court).

Щодо передачі рухомого майна Кодекс використовує принцип – необхідно передати володіння (delivery of possession) набувачу такого майна, а також укласти з ним угоду. Отже, володіння рухомістю і реєстрація нерухомості є наріжними каменями Німецького цивільного укладення.

У Кодексі є норми, що стосуються придбання майна в того, хто його знайшов, або у злодія. Набувач майна може поплатитися за те, що він придбав його в особи, яка не має права на продаж відповідного майна.

Третя книга Бісмаркського кодексу містить норми, які стосуються обмежених прав щодо чужої власності. Розглядається іпотека (hypothecs), земельна плата (land charges), щорічна рента (annuity charges), володіння квартирою (ownership of a flat), земельні сервітути (land servitudes), особисті сервітути (personal servitudes) тощо.

7.1.6. Сімейне право

Сімейному праву, або, як кажуть англо-сакси, “domestic relations”, присвячено четверту книгу Німецького цивільного укладення. На даному етапі Кодекс визнає рівність статей і забороняє дискримінацію як щодо дружини, так і чоловіка. Положення про рівність було зафіксовано у квітні 1953 р. Ще за часів О. Бісмарка церква була позбавлена права реєструвати шлюб. Релігійна церемонія шлюбу (celebration of marriage) може мати місце лише після державної реєстрації шлюбу.

Передбачені підстави для того, щоб вважати шлюб недійсним. Наприклад, подружньої зради (matrimonial offences) або шлюбні взаємовідносини родичів. Розлучення можна отримати і тоді, коли має місце “невідновлюваний розрив шлюбних відносин” (incurable disruption of marital relations).

Слід зазначити, що окрім Цивільного кодексу сімейно-шлюбні питання у Німеччині регулюються і спеціальним законодавством.

Батьківська влада (parental power) покладена на обох батьків дитини (both spouses). Ця влада має три аспекти:

- турбота про дитину (care for the person);
- турбота про майно дитини (care for the property);
- право виступати у якості законного представника дитини (power to act as a legal representative of the child).

Суд має право вживати заходи з метою усунення небезпек (to prevent dangers) від дитини, якщо існує їх загроза з огляду на недбалість (neglect) батьків відповідної дитини.

Законнонароджені (legitimate) та незаконнонароджені (illegitimate) діти мають однаковий статус (equal footing).

7.1.7. Спадкування

П'ята книга Німецького цивільного укладення стосується спадкування. Як відзначають дослідники, німецьке спадкове право за свою основу не використовує ідею сім'ї чи общини (комуни). Воно просто регулює процес розподілу товарів (goods), що їх залишив покійник. Усі права і обов'язки померлого автоматично переходять до його спадкоємців (heirs) у момент смерті. Власник, мовляв, помер. Хай живе новий власник!

Спадкоємець може призначатися за заповітом (will) або за законом (under the rules governing intestate succession).

Кодекс передбачає публічні і приватні заповіти. Приватні заповіти — це такі, які написані рукою і на яких є підпис спадкодавця. Німецькі суди тлумачать приватні заповіти досить ліберально. Оголошуються приватні заповіти на судових засіданнях.

Публічний заповіт оформлюється у вигляді усної заяви (oral declaration) спадкодавця нотаріусу (notary), який записує відповідний заповіт.

Заповідач (testator) має також право передати нотаріусу документ, заявивши, що він є його останньою волею (last will).

У випадку спадкування без заповіту спадкоємці поділяються на кілька груп (parantelen). До першої групи належать спадкоємці заповідача, до другої групи — його батьки і їх спадкоємці, до третьої — прабатьки та їх спадкоємці. Якщо найближчий спадкоємець живий на момент смерті заповідача, то він автоматично відсуває від спадкування всіх інших спадкоємців віддаленішої групи. Окрім спадкування кровними родичами, одне з подружжя має право на частину майна. Ця частка залежить від кількості кровних родичів.

Кожен спадкоємець протягом певного часу має право відмовитися від спадщини, інакше відповідатиме за боргами заповідача.

Спадкодавець може призначити виконавця (executor) заповіту. Його статус відрізняється від статусу виконавця заповіту у англо-саксонській системі права. До німецького представника не переходять ні права, ні обов'язки померлого. Права і обов'язки померлого покладаються на спадкоємців. Виконавець є просто особою, яка уповноважена діяти в інтересах і від імені спадкоємців.

7.1.8. Післямова до підрозділу

Ось і наблизилася до кінця наша розповідь про Німецьке цивільне укладення — дуже талановитий юридичний твір кінця XIX ст., що вже відзначив століття як свого опублікування, так і набрання чинності.

Кодекс здійснив сильний вплив на світову юриспруденцію. Як відомо, ідеї Кодексу були сприйняті багатьма країнами світу. Особливу заповзятість при цьому виявили японці. Японський цивільний кодекс, який було побудовано за зразком Німецького цивільного кодексу, набрав чинності у Країні Сонця, що Сходить, навіть, раніше, ніж його оригіналь-

ний варіант у Німеччині. Японці здавна вміли запозичувати чужі гарні ідеї і винаходи.

Як уже зазначалося, Наполеонівський цивільний кодекс був лідером світової юриспруденції упродовж 92 років, поки пальму першості у нього не відібрав Німецький кодекс. Німецький цивільний кодекс побив рекорд юридичного довголіття свого попередника. Він залишається маяком юриспруденції. Хто ж придумає щось краще, ніж це зробили німці на чолі з О. Бісмарком у XIX столітті?

7.2. Німецькео торговельне уложення

Приватному праву Німеччини притаманне явище, відоме як дуалізм. Воно означає поділ цього права на дві гілки — цивільне і торговельне. Цивільні правовідносини регулюються Німецьким цивільним укладенням (НЦУ — інші назви: Цивільний кодекс, Бісмарківський кодекс), а комерційні — Німецьким торговельним укладенням (НТУ). НТУ розроблялося паралельно з НЦУ.

Ще до завершення політичного об'єднання Німеччини (яке трапилося 1871 р.), у 1869 р. відбулося об'єднання вексельного та торговельного права німецьких земель. Об'єднання базувалося на Вексельному статуті 1847 р. (Allgemeine Deutsche Wechselordnung) та Загальнонімецькому торговельному укладенні 1861 р. (Allgemeine Deutsche Handelsgesetzbuch). Понад два десятиліття тривала робота над створенням НТУ (Handelsgesetzbuch). Воно набрало чинності одночасно з НЦУ, тобто 1 січня 1900 р., і прийшло на зміну зазначеному Укладенню 1861 р.

Німецьке торговельне укладення, зрозуміло, не може охопити всю палітру правовідносин. Воно доповнено багатьма спеціальними законами, що стосуються комерційних питань (commercial matters). НТУ та спеціальні закони застосовуються для комерційних справ. Якщо ж виявляється, що в тій чи іншій сфері комерційне правило відсутнє, то суд застосовує відповідну норму з Німецького цивільного укладення.

НТУ складається з 4 книг: 1 – “Торговельні діячі”, 2 – “Торговельні товариства”, 3 – “Торговельні угоди”, 4 – “Морське право”. Окрім НТУ, комерційне законодавство Німеччини охоплює і безліч спеціальних законів. Якщо при вирішенні того чи іншого питання суд наштовхується на “прогалину” у законодавстві, то залучає “Ввідний закон” до НТУ.

Центральними положеннями Книги першої НТУ є суб’єктивна концепція “торгівця”. Ним НТУ вважає особу, яка комерційною діяльністю займається професійно. Комерційність підприємства впливає з його суті або реєстрації у торговельному реєстрі (Handelregister). До “торгівців” зараховуються відкриті і закриті акціонерні товариства та кооперативи. Окрема фізична особа – підприємець, товариство і компанія мають фірмову назву, під якою вони здійснюють ділову діяльність. До комерційного реєстру заносяться цивільна назва (прізвище торговця), комерційна назва (фірмова найменування) та місце знаходження підприємства.

Комерційні реєстри знаходяться в окружних судах. Реєстри розглядаються як докази правового статусу торговця у зв’язку з банкрутством та призначенням “загальних агентів” (prokuristen).

Книга друга НТУ має справу з комерційними асоціаціями у формі звичайного (повного) комерційного товариства (Offence Handelsgesellschaft), товариства з обмеженою відповідальністю (Kommanditgesellschaft) та асоціації з “партнером, що спить” (Stille Gesellschaft). Комерційне товариство не визнається юридичною особою. НТУ вважає його асоціацією, яка належить усім партнерам загалом (Gesamthand). Усі партнери несуть необмежену відповідальність перед кредиторами товариства. Ця відповідальність поширюється і на особисте майно його партнерів. У командитному ж товаристві відповідальність одного чи кількох його членів обмежується лише майном, внесеним до товариства. Для товариства, яке має “партнера, що спить”, обмежена відповідальність останнього передбачена не перед кредиторами, а перед іншими партнерами.

Функцією Книги третьої вважається узгодження свободи торгівлі з суспільними інтересами. Книга містить спеціальні правила укладення і виконання комерційних угод. Норми Книги базуються переважно на торговельних звичаях (*mercantile custom*), які склалися історично.

Четверта книга стосується морського права (*maritime law*).

Найважливіші положення Книги четвертої стосуються морської страхувальної справи (*marine insurance*) та асоціацій співвласників морських суден (*Reedereien* або *Partenreedereien*).

7.3. Німецький конкурсний статут

Головним джерелом правового регулювання неплатіжоспроможності (банкрутства) і в континентальній, і в англо-саксонській системах права є закон. Для звичаю це надзвичайно складна сфера. Перші закони в цій сфері з'явилися в середині XVI ст. Законодавець тоді намагався створити механізм, який би запобігав би банкрутству. Поступово законодавство про банкрутство трансформувалося з публічно-правового у цивільно-правове, але й нині воно є системою норм як публічного, так і приватного права. Право з банкрутства відоме ще й як конкурсне, очевидно, тому, що за майно боржника змагаються на відкритих аукціонах. Змагання дещо нагадує конкурс.

Кодифікація конкурсного права в Німеччині розпочалася в 1870 р. 2 грудня 1877 р., за часів канцлера О. Бісмарка, було прийнято Німецький конкурсний статут (*Konkursordnung*). Дослівний переклад з німецької означає “конкурсний порядок”. Статут було опубліковано 10 лютого 1879 р. В його основу було покладено відповідний закон Пруссії. 214 параграфів Статуту зосереджувалося в трьох його книгах:

1. “Матеріальне конкурсне право” (§ 1–63).
2. “Конкурсне провадження” (§ 64–208).
3. “Кримінальні постанови” (§ 209–214).

У зв'язку з тим, що 1 січня 1900 р. набрали чинності Німецьке цивільне укладення і Німецьке торговельне укладення (а до їх запровадження Німеччина готувалася чотири роки), то в 1898 р. виникла потреба внести до Статуту певні зміни. Основні положення першопочаткової редакції Статуту були збережені. Внаслідок техніко-юридичного опрацювання тексту кількість параграфів збільшилася до 244.

Книга третя Статуту була відмінена в 1976 р. у зв'язку з прийняттям спеціального закону, спрямованого на боротьбу з економічною злочинністю. Помітна модифікація Статуту відбулася в 1935 р. з огляду на прийняття закону про мирові угоди. Протягом ХХ ст. у Німеччині було прийнято понад два десятки законів про банкрутство. Вони спричинили внесення змін та доповнень до тексту понад півсотні параграфів Статуту.

Суб'єктами конкурсного права в Німеччині можуть бути як фізичні, так і юридичні особи (незалежно від сфери їх діяльності та комерційного статусу), які виявилися неспроможними сплачувати борги (§ 102). Комерсант може бути оголошений банкрутом незалежно від правової форми його підприємницької діяльності. Цікаво, що дія Статуту поширюється і на ті торговельні товариства, які не вважаються правосуб'єктами. Справи про банкрутство підвідомчі усім цивільним судам.

§ 102 передбачає, що конкурсне провадження може розпочинатися лише тоді, коли боржник виявляється нездатним оплачувати борги. Крім мирової угоди, право Німеччини знає одну на всі випадки процедуру конкурсного провадження, спрямовану на ліквідацію майна банкрута. Початок конкурсного провадження означає позбавлення боржника права розпоряджатися його майном (§ 6,106). На майно поширюється конкурсний імунітет. Не визнаються жодні арешти, стягнення, претензії на майно поза процедурою конкурсного провадження. Це провадження передбачає припинення нарахування відсотків за грошовими вимогами кредиторів. Конкурсний управляючий має право опротестовувати угоди боржника, укладені протягом встановленого законом “періоду підозрілості”,

який передує початку конкурсного провадження (§30–33). Конкурсного управляючого призначає суд (§ 78). Суд має право (§ 87) до перших загальних зборів кредиторів призначити комісію з-поміж них чи їх представників.

Чільне місце серед органів конкурсного провадження належить суду. Він, зокрема, має право затвердити чи відхилити мирову угоду між боржником і кредиторами. До конкурсної маси зараховується все майно боржника за станом на дату початку конкурсного провадження.

Право Німеччини передбачає “гласний арешт”. Він означає, що особи, в яких знаходиться будь-яке майно боржника, зобов’язані повідомити про це конкурсному керуючому і не передавати майно боржникові. Якщо до конкурсної маси боржника потрапляє чуже майно, то його власники можуть вимагати на підставі загальних норм цивільного права, вилучення відповідного майна з цієї маси (§ 43). Реалізація майна боржника (перетворення його на гроші) відбувається шляхом публічних торгів (аукціону). Конкурсне провадження припиняється за клопотанням боржника та згоди на це кредиторів (§ 202).

7.4. Німецьке цивільно-процесуальне право

Ще кілька десятиліть тому менталітет німецького цивільного правника (*German civil lawyer*) помітно відрізнявся від менталітету його англо-саксонського колеги. На передньому плані в німця знаходилися такі категорії, як права (*rights*) та обов’язки (*duties*), а в американця — відшкодування (*remedies*). Деяко спрощено кажучи, німець думав так: зобов’язання повинно бути виконано за будь-яку ціну. Американець же вважав, що зобов’язання може бути і не виконаним, але за невиконання має бути сплачена належна компенсація. Німець на чільне місце ставив принцип, а американець — гроші.

Прірва між німецьким і англо-саксонським світоглядом почала звужуватися після утворення в 1871 р. Німецької імперії, але тривалий час залишалася помітною. Зрозуміло, що процеси глобалізації не обминули сферу юриспруденції, тому

не виключено, що нині світогляди правників обох світових систем права зблизилися.

Німецьке цивільно-процесуальне право базується на канолах романтицизму та праві германських племен (Germanic Law). Процесуальні ідеї були запозичені німцями з Північної Італії під час Рецепції і розвинуті на зазначеній вище основі. У XVIII ст. на німецьку процесуальну систему великий вплив здійснили ідеї Просвітництва, а згодом — Французький цивільно-процесуальний кодекс, що набув чинності 1806 р.

Від початку XIX ст. зростала потреба в уніфікованому цивільно-процесуальному праві. Вже після об'єднання Німеччини в єдину імперію, в 1877 р., було прийнято Німецький цивільно-процесуальний кодекс. Того року було прийнято ще й інші три важливі юридичні акти.

Згодом на Німецький цивільно-процесуальний кодекс великий вплив здійснив Австрійський цивільно-процесуальний кодекс, який було прийнято наприкінці XIX ст.

У 1879 р. у Лейпцігу було утворено Верховний Суд імперії. Його попередник припинив свою діяльність 1806 р. після ліквідації Наполеоном Священної Римської імперії (Holy Roman Empire). Існував той суд з 1495 р.

Німецьке цивільне процесуальне право керується наріжним принципом: суд обмежений розглядати ті факти, які сторони виклали йому. Процедура, за якої суддя мусить з огляду на свою посаду (*ex-officio*) виконувати слідчі функції, застосовується лише до справ, що стосуються статусу (*cases relating to status*). Наприклад, у справах про розлучення німецьке процесуальне право потребує публічного усного розгляду справи (*oral hearing in public*). У процесі підготовки судового засідання сторони обмінюються письмовими клопотаннями, тому, на думку англо-саксонських правників, усне слухання є не більше, ніж формальним посиланням на зазначені письмові клопотання.

Німецьке цивільно-процесуальне право дозволяє судам виконувати вільну оцінку доказів (*free assessment of evidence*). Допускається будь-який вид доказів (*kind of evidence*), і суд за

власним розсудом (reasonable discretion) вирішує, яку вагу надати їм.

У деяких випадках звичайні цивільні суди (ordinary civil courts) замінюються спеціальними судами, які керуються не лише цивільно-процесуальним кодексом, а й спеціальним процесуальним правом (special laws of procedure). Наприклад, суди з трудового права (labour courts).

Працює в суді професійний суддя (professional judge), якого вважають державним службовцем (civil servant). Суддя є випускником юридичного факультету університету. Він складає державні іспити (state examinations).

Цивільні суди землі вважаються складовими частинами її правничої системи. У місцевому суді справу одноособово веде суддя. У цивільних судах справу розглядають три судді.

Вищі суди земель засідають у складі 5 членів. Німецький правник поєднує функції англо-саксонського соліситора (solicitor) і баристера (barrister).

Німецький юрист Арвед Дерінгер, який народився 1914 р. в німецькій колонії на півдні України і якого батьки вивезли на історичну батьківщину, коли кайзерівські війська полишали територію України в 1918 р. після поразки Німеччини у Першій світовій війні, розповідав в Антимонопольному комітеті України в 1994 чи 1995 р. автору цих рядків (у той час — начальнику Управління міжнародних зв'язків) своє враження про офіси американських юристів. Його вражало, що офіси були заставлені стелажми з картотеками. Якщо американського юриста цікавило, як суд розглядав і вирішував справу, схожу з тією, над якою юрист нині працював, то він підставляв до стелажу драбинку, відшукував ящикок-аналог, вивчав його інформацію і приймав відповідне рішення. Континентальний юрист не заводив собі ящикків, оскільки прецедент у континентальній системі права не вважається його джерелом. Континентальний правник завжди спирався на кодифіковане (тобто централізовано створене) законодавство.

Можливо, в офісах американських юристів картотеки нині відсутні з огляду на комп'ютеризацію.

Розділ 8. КОДЕКС БУСТАМАНТЕ

8.1. Довідка про Кодекс

20 лютого 1928 р. у кубинській столиці, м. Гавані, на VI Міжнародній конференції американських держав було прийнято Конвенцію про міжнародне приватне право. До неї додавався великий документ, що мав назву Кодекс Бустаманте. Кодекс створив кубинський правник із світовим ім'ям Антоніо Бустаманте. Довідка про нього міститься в розділі 9 “Видатні юристи світу” цієї книжки.

Конвенцію підписали: Аргентина, Болівія, Бразилія, Колумбія, Коста-Рика, Куба, Домініканська Республіка, Еквадор, Сальвадор, Гватемала, Гаїті, Гондурас, Мексика, Нікарагуа, Панама, Парагвай, Перу, Уругвай, Венесуела. Ратифікували її 15 держав.

При підписанні Конвенції деякі країни зробили застереження, а деякі виступили із заявами.

США брали участь у VI Міжнародній конференції американських держав, але Конвенцію не підписували і не ратифікували її. Перешкодою для цього були особливості колізійного регулювання у США з огляду на специфіку розподілу законодавчої компетенції між федерацією і штатами. США здали на зберігання заяву.

Кодексом користуються і ті латиноамериканські країни, для яких він формально не є чинним. Такі країни спираються на принцип “розумності і доцільності” (*imperio rationis*).

Конвенція набрала чинності щодо кожної держави, яка її ратифікувала, на тридцятий день після того, як здали на зберігання відповідну ратифікаційну грамоту. Кодекс Бустаманте в цілому набрав чинності 25 листопада 1928 р.

Оригінал Конвенції зберігався в Міністерстві закордонних справ Куби. Депозитарієм ратифікаційних грамот є Панамериканський союз.

Кодекс Бустаманте складається зі вступу і чотирьох книг:

1. Міжнародне цивільне право
2. Міжнародне торговельне право.
3. Міжнародне кримінальне право
4. Міжнародний процес

У першій книзі регулюються правовідносини з міжнародного приватного права, розглядаються питання статусу осіб, сімейного права, майна, спадщини, зобов'язань та інших підстав набуття майнових та пов'язаних з ними прав.

Друга книга переважно стосується колізійних питань торговельного права. Там йдеться про торгівців, торгівлю, торговельну комісію, страхування, позики, перевезення сухопутним, морським і повітряним видами транспорту, позовну давність, векселі та інші цінні папери.

Третя книга — це система правил про правову взаємодопомогу держав у боротьбі зі злочинністю.

Четверта книга присвячена загальним принципам судочинства, правилам визначення підсудності цивільних, торговельних і кримінальних справ, механізму видачі правопорушників, банкрутствам, мировим угодам, виконанню рішень іноземних судів.

Кодекс містить 437 статей, тобто є досить великим документом. Він переважно стосується міжнародного приватного права, але в ньому є й положення з галузі кримінального права та процесу. Фахівці зазначають, що Кодекс є першою і успішною спробою уніфікації міжнародного приватного права, причому в масштабі цілої частини світу — Америки.

Як відомо, міжнародне приватне право складається з колізійних і матеріально-правових норм. Як помітить далі читач, Кодекс Бустаманте — це документ, який оперує переважно колізійними нормами. Кодекс є унікальною пам'яткою колізійного права ХХ ст.

У світі є низка приватних кодифікацій міжнародного приватного права. Широко відомим прикладом таких є “ІНКО-ТЕРМС” (“Правила тлумачення міжнародних комерційних термінів”). Оригінальність Кодексу Бустаманте полягає ще і в тому, що він є публічною кодифікацією, тобто це не громадсь-

кий, а міждержавний документ. Це не просто міжнародний акт, а міжнародно-публічний акт. Між цими двома статусами, як кажуть в Одесі, є дві великі різниці.

Слід мати на увазі, що Кодекс створив кубинський юрист і виконав це він майже 80 років тому. Кодекс було написано іспанською мовою. Читач, без сумніву, помітить незвичність стилю тексту Кодексу. Оскільки, як відомо, кожний кулик хвалить своє болото, то можна зазначити, що наш кваліфікований вітчизняний правник міг би положення Кодексу Бустаманте викласти краще, ніж це зробив видатний кубинець. Межі для вдосконалення, як відомо, немає. Наш юрист спирався б при цьому на текст кубинського правника. Антоніо Бустаманте було значно важче — він спирався лише сам на себе.

Радянський професор В.Н.Дурденевський опублікував 1941 р. свій переклад російською мовою текст Кодексу Бустаманте. Повні тексти Кодексу після того публікувалися російською мовою в кількох виданнях. Ще в ряді видань містилися неповні тексти.

Автор цих рядків не має інформації про існування раніших, ніж пропонувані в цій книжці, текстів перекладу Кодексу Бустаманте українською мовою. Слід зазначити, що наведений текст має навчальний характер. Для вирішення якихось важливих проблем не завадить, доклавши певних зусиль, дістати найсучасніший чинний текст Кодексу. Очевидно, його пошуки слід було б розпочати з посольства Куби в Києві.

Текст Гаванської конвенції 1928 р. та інформацію про неї кількома мовами можна знайти на сервері Організації американських держав [http: //](http://) . Текст Кодексу, ніби, там відсутній. Текст Кодексу публікувався у “League of Nations Treaty Series”, №87.

Кодекс Бустаманте — це одна з перлин світової юриспруденції. На жаль, наша широка юридична громадськість про неї або ж не знає зовсім нічого, або ж знає дуже мало.

Автор цих рядків сподівається, що після публікації цієї книжки наша громадськість про Кодекс Бустаманте знатиме більше і краще.

8.2. Текст Кодексу

Вступний розділ – Загальні правила

Стаття 1. Іноземці, які належать до громадянства однієї з Договірних держав, на території решти користуються тими самими цивільними правами, які надані місцевим громадянам.

Кожна Договірна держава може за мотивами публічного порядку відмовити громадянам інших Договірних держав у здійсненні деяких цивільних прав або підпорядкувати їх здійснення особливим умовам. У такому випадку ці держави також можуть відмовити у здійсненні тих же прав громадянам першої держави або підпорядкувати таке здійснення особливим умовам.

Стаття 2. Іноземці, які належать до громадянства однієї з Договірних держав, на території решти будуть рівним чином користуватися тими ж гарантіями особистості, що й місцеві громадяни, з обмеженнями, встановленими конституцією і законодавством кожної держави.

Однаковість гарантій особистості не поширюється на здійснення публічних функцій, виборче право та інші політичні права, окрім випадків, коли внутрішнім законодавством спеціально встановлене інше.

Стаття 3. Щодо здійснення цивільних прав і користування однаковими гарантіями особистості закони і правила, що діють у кожній із Договірних держав, розглядаються як такі, що належать до однієї з наступних трьох категорій:

1) такі, що стосуються осіб у силу їх доміциля або громадянства та слідує за особами, навіть за переміни країни; вони називаються нормами особистими або внутрішнього публічного порядку;

2) такі, що зобов'язують однаково всіх осіб, які знаходяться на території, чи то громадян чи ні; вони називаються нормами територіальними, місцевими або міжнародного публічного порядку;

3) такі, що застосовуються лише за волевиявленням, тлумаченням або презумпції волі сторін або однієї зі сторін; вони називаються нормами автономними або приватного порядку.

Стаття 4. Конституційні постанови стосуються міжнародного публічного порядку.

Стаття 5. Всі норми про охорону особистості або колективу, що встановлені державним і адміністративним правом, стосуються також міжнародного публічного порядку, окрім випадків, коли є постанови про зворотне.

Стаття 6. У всіх випадках, що не передбачені цим Кодексом, кожна з Договірних держав буде застосовувати свої власні кваліфікації до правових інститутів і відносин, що відповідають групам законів, вказаним у статті 3.

Стаття 7. Кожна Договірна держава буде застосовувати як особисті закони (закон доміциля або закон громадянства) або ті, які вже прийняті її внутрішнім законодавством.

Стаття 8. Права, надані згідно з правилами цього закону, мають повну екстериторіальну дію у Договірних державах, окрім випадків, коли будь-який з їх результатів або наслідків суперечить нормі міжнародного публічного порядку.

Книга I. Міжнародне цивільне право

Частина I. Про особи

Глава I. Громадянство і натуралізація

Стаття 9. Кожна Договірна держава застосовуватиме своє власне право до визначення громадянства будь-якої фізичної і юридичної особи до набуття, втрати і відновлення згодом цього громадянства, незалежно від того, чи мали місце відповідні обставини на території даної держави чи поза нею, якщо одне з громадянств, що зіштовхується, є громадянством цієї держави. В інших випадках будуть застосовуватися положення інших статей цього розділу.

Стаття 10. До питань, що стосуються громадянства за народженням, у яких не зацікавлена держава, де вони обговорю-

ються, застосовуватиметься той закон про громадянство, у країні дії якого має свій доміциль особа, про яку йде мова.

Стаття 11. Якщо такого доміциля немає, то до випадку, передбаченого попередньою статтею, застосовуватимуться правила, встановлені у законі суду.

Стаття 12. Питання щодо індивідуального набуття нового громадянства вирішуються за законом про громадянство, набуття якого передбачається.

Стаття 13. До колективних натуралізацій з огляду на проголошення незалежності якоїсь держави застосовуватиметься закон новоствореної держави, якщо вона визнана державою, де розглядається спір [про громадянство]; в іншому випадку застосовуватиметься закон попередньої держави, без шкоди в усіх випадках для договірних умов між обома зацікавленими державами, які завжди матимуть вирішальне значення.

Стаття 14. До втрати громадянства має застосовуватися закон [країни] втраченого громадянства.

Стаття 15. Відновлення громадянства регулюється законом країни, що відновлюється.

Стаття 16. Національність корпорацій і приватних установ з правами юридичної особи визначається законом держави, яка їх дозволяє або схвалює.

Стаття 17. Національністю товариств є національність країни, де вони створені і в яких вони мають бути зареєстровані і заявлені, якщо це вимагає місцеве законодавство.

Стаття 18. Цивільні, торговельні і промислові товариства — не акціонерні — мають національність, визначену їх засновницькими договорами, у випадку потреби, таку, що визначається за місцем звичайного перебування їх адміністрації або головного правління.

Стаття 19. Національність акціонерних товариств визначається стосунками або, у випадку необхідності, законом місця, де зазвичай збираються загальні збори акціонерів або ж, якщо таких немає, законом місця знаходження головного або адміністративного органу.

Стаття 20. Зміна національності корпорацій, установ, товариств і партнерств, окрім випадків зміни територіального суверенітету, має збігатися з умовами, що вимагаються законом їх попередньої або нової національності.

У випадку зміни територіального суверенітету з огляду на проголошення незалежності застосовуватиметься правило статті 13 про колективні натуралізації.

Стаття 21. Положення статті 9, оскільки вони не стосуються юридичних осіб, і положення статей 16–20 не застосовуються в тих Договірних державах, які не надають національності юридичним особам.

Глава II. Доміцилій

Стаття 22. Поняття, набуття, втрата і відновлення загального або спеціального доміциля фізичних або юридичних осіб визначається територіальним законом.

Стаття 23. Доміцилем дипломатичних агентів і осіб, які тимчасово проживають за кордоном з огляду на посаду, яку вони посідають, або на мету виконання доручення їх уряду, або з науковими чи художніми заняттями, буде останній доміциль, який вони мали на їх національній території.

Стаття 24. Законний доміциль глави сім'ї поширюється також на його дружину та неемансипованих дітей, а доміциль опікуна або піклувальника — на довірених їм неповнолітніх або недієздатних, окрім випадків наявності положень, що суперечать цьому в особистому законі тих, кому присвоєно доміциль іншої особи.

Стаття 25. Питання, що стосуються зміни доміцилю фізичних або юридичних осіб, вирішуються згідно із законом суду, якщо це закон однієї із зацікавлених держав, а якщо ні, то згідно із законом місця, де цими особами, за їх твердженням, було набуто останній доміциль.

Стаття 26. За відсутності у будь-яких осіб доміцилю їх перебування або знаходження розглядається як їх доміциль.

Глава III. Виникнення, припинення і значення цивільної особи

Розділ I. Фізичні особи

Стаття 27. Правоздатність і дієздатність фізичних осіб визначається їх особистим законом, окрім випадків обмеження його застосування, встановлених цим Кодексом або місцевим правом.

Стаття 28. Особистий закон застосовується до роз'язання питань про те, чи створює факт народження особистість та чи слід розглядати зачатку дитину як таку, що народилася, до всього, що відповідає її інтересам, також до життєздатності та до наслідків першості народження за подвійними та багатоплідними родами.

Стаття 29. Презумпція переживання [однієї особи іншою] або презумпція одночасної смерті осіб за відсутності доказів встановлюються щодо відповідних спадщин законом кожного з померлих.

Стаття 30. Кожна держава застосовує своє власне законодавство для оголошення юридичної особи такою, що припинилася, у випадку природної смерті фізичних осіб та зникнення або офіційного розпуску юридичних осіб, а також до розв'язання питань, чи є неповноліття, божевільність або ідіотизм, глухонімота, марнотратство та накладення цивільної заборони лише обмеженнями цивільної особи, що дозволяє мати права і деякі обов'язки.

Розділ II. Юридичні особи

Стаття 31. Кожна Договірна держава у якості юридичної особи має здатність набувати і здійснювати цивільні права та набувати зобов'язання того ж характеру на території інших держав з тими ж обмеженнями, які встановлені місцевим правом.

Стаття 32. Поняття і визнання юридичних осіб визначаються територіальним законом.

Стаття 33. Із встановленими в попередніх статтях обмеженнями цивільна правоздатність корпорацій визначається

законом, яким вони створені або визнані: правоздатність приватних установ з правом юридичної особи визначається актами їх створення, схваленими, якщо національне право того вимагає, відповідною владою, а правоздатність товариств — статутами під тією ж умовою.

Стаття 34. З тими ж обмеженнями правоздатність цивільних, торговельних або промислових товариств визначається положеннями, що стосуються договору товариства.

Стаття 35. Місцевий закон застосовується за розділу майна юридичних осіб, які припинили існування, якщо інше не передбачено їх статутами, засновницькими грамотами чи чинним правом про товариства.

Глава IV. Про шлюб і розлучення

Розділ I. Юридичні умови, які мають бути наявними для укладення шлюбу

Стаття 36. Особи, що беруть шлюб, підпорядковуються їх особистому закону в усьому, що стосується їх здатності до вступу в шлюб, згоди або поради батьків, перепон до шлюбу і їх усунення спеціальним дозволом.

Стаття 37. Іноземці до вступу в шлюб мають довести, що ними виконані умови, передбачені їх особистими законами відповідно до положень попередньої статті. Вони можуть зробити це шляхом пред'явлення посвідчення, виданого їх дипломатичними або консульськими агентами або іншим способом, який знайде достатнім місцева влада, яка зберігає повну свободу оцінки в усіх випадках.

Стаття 38. Місцеве законодавство застосовується до іноземців щодо перепон, які встановлюються ним та не усуваються щодо форми згоди, обов'язковості або не обов'язковості або необхідності заручення, перепон до шлюбу, зобов'язуваності заяви про перепони і цивільні наслідки неправдивих заяв, форми попередньої процедури і органу влади, компетентного реєструвати шлюб.

Стаття 39. Особистий загальний закон, а якщо його немає, — місцеве право, — регулюють питання про сплату чи не-

сплату відшкодування за порушення обіцянки одружитися і за публікацію об'яв у цьому випадку.

Стаття 40. Договори держави не зобов'язані визнавати шлюб, укладений в одній з них їх громадянами або іноземцями, якщо цей шлюб суперечить їх узаконенням щодо необхідності розірвання попереднього шлюбу, щодо ступенів спорідненості або властивості, що становлять абсолютну перепону до шлюбу, щодо заборони шлюбу для винних у прелюбодійстві, яке викликало розірвання шлюбу, щодо заборони особі, винній у замаху на життя одного з подружжів, брати шлюб з іншим з подружжя, яке пережило, та щодо будь-якої іншої причини недійсності шлюбу, що не усувається спеціальним дозволом.

Розділ II. Форма шлюбу

Стаття 41. Шлюб буде скрізь вважатися дійсним щодо його форми, якщо його було укладено в тій формі, яка визнається дійсною законами країни, де він укладений. Але держави, законодавство яких вимагає виконання релігійного обряду, можуть відмовити у визнанні дійсності шлюбів, укладених їх громадянами за кордоном без дотримання цієї форми.

Стаття 42. У країнах, де це дозволено законом, шлюби, що укладаються перед дипломатичними або консульськими агентами обох з подружжя, виконуються згідно з їх особистим законом із збереженням можливості застосування до цих шлюбів положень статті 40.

Розділ III. Наслідки шлюбу для особистості подружжя

Стаття 43. Особистий закон подружжя, а якщо в нього різні особисті закони — особистий закон чоловіка застосовується до всіх питань щодо обов'язків заступництва і покори, обов'язку дружини слідувати чи можливості не слідувати за чоловіком за зміни ним місця перебування, щодо розпорядження і управління спільним майном та інших спеціальних наслідків шлюбу.

Стаття 44. Особистий закон дружини застосування до розпорядження і управління її власним майном і до права її подавати позов та бути відповідачем у суді.

Стаття 45. Обов'язок подружжя жити разом, берегти вірність і надавати допомогу один одному регулюється місцевим правом.

Стаття 46. Місцеве право, що відкидає цивільні наслідки шлюбу з двома жінками, застосовується безумовно.

Розділ IV. Недійсність шлюбу та її наслідки

Стаття 47. Недійсність шлюбу визначається за тим же законом, внутрішні або зовнішні умови якого викликають цю появу.

Стаття 48. Насильство, залякування або викрадення як причини недійсності шлюбу визначаються місцем його вчинення.

Стаття 49. Щодо правил залишення за собою дітей від недійсного шлюбу у випадках, коли батьки не змогли або не захотіли якимось про це домовитися, застосовується особистий закон подружжя, якщо він є для них спільним; якщо його немає, то закон того з них, хто діяв добросовісно; якщо ж обоє діяли не добросовісно — закон чоловіка.

Стаття 50. Той же особистий закон має застосовуватися до інших цивільних наслідків недійсного шлюбу, за винятком наслідків щодо майна подружжя, до якого застосовується закон про шлюбний майновий режим.

Стаття 51. Норми що визначають судову значимість клопотання про визнання шлюбу недійсним, стосуються міжнародного публічного порядку.

Розділ V. Розставання і розлучення

Стаття 52. Право на розставання подружжя або на розлучення регулюється законом подружнього доміцилю, але воно не може бути обґрунтоване причинами, що виникли до набуття доміцилю, якщо особистий закон обох з подружжя не визначає за цими причинами тих же наслідків.

Стаття 53. Кожна договірна держава має право підтвердити або визнати, або ж відкинути розлучення чи новий шлюб осіб, що розлучилися за кордоном, з наслідками і за причинами, які не допускаються особистим їх правом.

Стаття 54. Причини розлучення і розставання подружжя визначаються законом заяви клопотання про це від моменту доміцилювання подружжя у цьому місці.

Стаття 55. Закон суду, в якому порушено процес, визначає судові наслідки клопотання і постанову суду щодо подружжя та його дітей.

Стаття 56. Розставання подружжя і розлучення, одержані відповідно до попередніх статей, тягнуть в інших Договірних державах цивільні наслідки відповідно до закону суду, який прийняв постанову про них, із збереженням значення положення статті 53.

Глава V. Батьківство і встановлення батьківства

Стаття 57. Норми, що стосуються презумпції законного походження і його умов, а також такі, що надають право на прізвище, встановлюють закони батьківства і спадкові права дитини, є норми внутрішнього публічного порядку, причому підлягає застосуванню особистий закон дитини, якщо цей закон відмінний від закону батька.

Стаття 58. Норми, що надають узаконеним дітям права спадкування, мають той же характер, але в цьому випадку застосовується особистий закон батька.

Стаття 59. Норма, що надає дитині право на аліменти, належить до міжнародного публічного порядку.

Стаття 60. Здатність узаконити визначається особистим законом батька, а здатність бути узаконеною — особистим законом дитини; але узаконення вимагає суміщення умов, передбачених обома законами.

Стаття 61. Заборона на узаконення інших дітей, окрім протих позашлюбних, належить до міжнародного публічного порядку.

Стаття 62. Наслідки узаконення та позов про оспорування визначаються за особистим законом дитини.

Стаття 63. Відшукування батьків або походження від матері і заборона на таке відшукування регулюються місцевим правом.

Стаття 64. Норми, які встановлюють умови визнання і зобов'язують до нього у певних випадках, регулюють відповідні позови, надають право на прізвище або відкидають таке право, дають перелік умов недійсності [визнання дитини] визначаються особистим законом дитини.

Стаття 65. Спадкові права позашлюбної дитини підпорядковані особистому закону батька, а такі ж права батьків тієї дитини, — її особистому закону.

Стаття 66. Форма і оточення визнання позашлюбної дитини підпорядковані місцевому праву.

Глава VI. Аліментні зобов'язання родичів

Стаття 67. Правове поняття обов'язку оплачувати аліменти, порядок їх вимоги, спосіб виплати аліментів і погашення аліментних прав визначаються за особистим законом особи, яка правоуповноважена вимагати сплату аліментів.

Стаття 68. Належать до міжнародного публічного порядку положення, що регламентують обов'язок давати аліменти, їх розмір, збільшення та зменшення, обставини, за якими слідує аліменти, форму їх видачі, а також обставин, що перешкоджають відмові від права на аліменти чи переуступка цього права.

Глава VII. Батьківська влада

Стаття 69. За особистим законом дитини визначається існування і обсяг батьківської влади щодо особистості і майна дитини, причини припинення і відновлення цієї влади і обмеження права покарання у випадку повторного шлюбу.

Стаття 70. Таким же чином визначаються за особистим законом дитини існування права користування і нормування різних видів виділеного дитині особистого майна (пекулію), у чому б майно не полягало і де б воно не знаходилося.

Стаття 71. Правило попередньої статті застосовується і на іноземній території без шкоди для наданих місцевим законом

прав третіх осіб і для місцевих положень про особливий характер і публічність іпотечних забезпечень.

Стаття.72. Належать до міжнародного публічного порядку положення, що визначають природу і межі батьківського права на виправні заходи і покарання і надають право на звернення до властей, а також положення про втрату батьківської влади у випадку нездатності до її здійснення, відсутності безвісті або засудження.

Глава VIII. Усиновлення

Стаття 73. Здатність усиновлювати і бути усиновленим, умови і обмеження усиновлення визначаються за особистим законом кожної із зацікавлених осіб.

Стаття 74. Наслідки усиновлення регулюються особистим законом усиновлювача щодо його майна, а особистим законом усиновлюваного — щодо прізвища, прав і зобов'язань, які він зберігає щодо своєї рідної сім'ї, а також щодо майна, яке він передає усиновителю.

Стаття 75. Кожна із зацікавлених осіб може оспорювати усиновлення відповідно до положень свого особистого закону.

Стаття 76. Належать до міжнародного публічного порядку положення, які регулюють права на аліменти у взаємних відносинах усиновлених і усиновителів та встановлюють для усиновлення урочисті форми.

Стаття 77. Положення чотирьох попередніх статей не застосовуватимуться до держав, законодавство яких не визнає усиновлення.

Глава IX. Відсутність без вісті

Стаття 78. Попередні заходи, що використовуються у випадку відсутності без вісті належать до міжнародного публічного порядку.

Стаття 79. Як виняток з правила попередньої статті представництво особи, відсутність якої призумується, організується відповідно до особистого закону цієї особи.

Стаття 80. Особистий закон відсутнього визначає, кому належить право на позов з метою досягти оголошення особи

відсутньою і визначення порядку і умов призначення адміністраторів майна.

Стаття 81. До вирішення питання про те, коли здійснюється і набуває сили оголошення особи відсутньою та коли і як має припинитися управління майном відсутнього, а також до питання про зобов'язання і спосіб звіту має застосовуватися місцеве право.

Стаття 82. Все, що стосується презумпції смерті відсутнього і його прав, які можуть виникнути, врегульовуються його особистим законом.

Стаття 83. Оголошення особи відсутньою або оголошення презумпції про її відсутність, припинення такого стану, а також оголошення презумпції смерті відсутнього мають екстериторіальну дію, включаючи все, що стосується призначення і повноважень адміністраторів [майна].

Глава X. Опіка

Стаття 84. Особистий закон неповнолітньої або недієздатної особи застосовується до всього, що стосується опіки або піклування, їх організації та їх різних видів.

Стаття 85. Той же закон застосовується до призначення опікуна-спостерігача.

Стаття 86. Нездатність до прийняття або поважні причини відхилення обов'язку опіки, піклування або опікунського нагляду (пеотуторства) мають визначатися як за особистим законом опікуна, піклувальника або опікуна-наглядача, так і за законом неповнолітнього або недієздатного.

Стаття 87. Гарантії, що вимагаються від опікуна або піклувальника, і правила опіки або піклування визначаються за особистим законом неповнолітнього або недієздатного. Якщо гарантією є іпотека або заставне право на майно, то вони мають бути установлені у формі, передбаченій місцевим законом.

Стаття 88. Таким же чином особистим законом неповнолітнього або недієздатного визначаються зобов'язання (опікуна або піклувальника) щодо надання звіту; але

відповідальність за кримінальним порядком має територіальний характер.

Стаття 89. До реєстрації опіки застосовується як особистий закон, так і особисті закони опікуна або піклувальника і неповнолітнього або недієздатного.

Стаття 90. Норми, що зобов'язують прокурора або іншу місцеву посадову особу вимагати оголошення недієздатними божевільних і глухонімих і встановлюють формальності такого оголошення, належать до міжнародного публічного порядку.

Стаття 91. До міжнародного публічного порядку також належать норми, що визначають наслідки заборони у цивільних правах.

Стаття 92. Оголошення недієздатним є заборона у цивільних правах мають екстериторіальне значення.

Стаття 93. Місцевий закон застосовується до питань про обов'язки опікуна або піклувальника давати аліменти неповнолітньому або недієздатному і про право піддавати його поміркованим покаранням.

Стаття 94. Здатність бути членом сімейної ради визначається особистим законом зацікавленого.

Стаття 95. Спеціальні мотиви до нездатності, а також організація, функціонування, права і обов'язки сімейної ради визначаються особистим законом підопічного.

Стаття 96. У будь-якому випадку акти і рішення сімейної ради мають відповідати формам і урочистим обрядам, приписаним законом місця, де збирається рада.

Стаття 97. Договірні держави, що визнають закон доміцилію за особистим законом, можуть у випадку перенесення доміцилію недієздатного з однієї країни до іншої вимагати підтвердження опіки або піклування або запровадження нових.

Глава XI. Марнотратство

Стаття 98. Оголошення особи марнотратником і його наслідки визначаються особисто марнотратника.

Стаття 98. Як виняток з правила попередньої статті, закон доміцилю не застосовується до оголошення марнотратниками осіб, національне право яких не знає такого правила.

Стаття 100. Оголошення марнотратником, зроблене в одній з Договірних держав, має екстериторіальну дію у всіх інших державах, місцеве право яких допускає таке оголошення.

Глава XII. Емансипація і повноліття

Стаття 101. З питань емансипації і повноліття застосовуються норми встановленні особистим законом зацікавлених осіб.

Стаття 102. Все ж таки місцеве законодавство може бути оголошено таким, що застосовується до визнання повноліття як умова вибору громадянства країни, де це законодавство діє.

Глава XIII. Реєстрація актів громадянського стану

Стаття 103. Постанови про реєстрацію актів громадянського стану мають територіальний характер, окрім реєстрації, що виконується консульськими і дипломатичними агентами. Положення не зачіпають прав іншої держави у правових відносинах з міжнародного публічного права.

Стаття 104. Дослівна і офіційна копія будь-якого запису про громадянина однієї з Договірних держав у книгах громадянського стану іншої договірної держави має бути безплатно надіслана дипломатичним шляхом до країни зацікавленої особи.

Частина II. Майно

Глава I. Класифікація майна

Стаття 105. Будь-яке майно, до якої б категорії воно не належало, підпорядковане закону місця його знаходження..

Стаття 106. При застосуванні попередньої статті щодо рухомого майна і документів, що є будь-якого роду борговим зобов'язаннями, буде братися до уваги місце їх звичайного або нормального знаходження.

Стаття 107. Місцезнаходження боргових зобов'язань визначається за місцем їх платежу, а якщо місце не вказане — за доміцилем боржника.

Стаття 108. Промислова власність, авторське право і всі інші подібні права економічного характеру, що передбачають здійснення дозволеної законом певної діяльності, розглядаються як такі, що знаходяться там, де вони були офіційно зареєстровані.

Стаття 109. Концесії розглядаються як такі, що знаходяться там, де вони були законно одержані.

Стаття 110. За відсутності будь-якого іншого правила і взагалі у випадках не передбаченими Кодексом, розуміється, що рухома власність будь-якого роду знаходиться там, де знаходиться доміциль її власника, або якщо він відсутній, їх володіння.

Стаття 111. З правила попередньої статті виключаються віддані у заставу речі, що розглядаються як такі, що знаходяться там, де знаходиться доміциль особи, у володіння якої вони передані.

Стаття 112. Територіальний закон завжди буде застосовуватися для розмежування рухомого і нерухомого майна без шкоди для прав, набутих третіми особами.

Стаття 113. Інші правові наслідки класифікації і кваліфікації власності підпорядковуються тому ж територіальному закону.

Глава II. Власність

Стаття 114. Невідчужувана сімейна власність, вільна від обтяжень і можливості арешту, регулюється законом місця знаходження.

Але громадяни однієї Договірної держави, у якій цей вид власності не допускається і не регулюється, не можуть ним володіти або заснувати його в іншій державі, за винятком випадку, коли це не обмежує права їх обов'язкових спадкоємців.

Стаття 115. Інтелектуальна власність і промислова власність регулюються положеннями спеціальних міжнарод-

них конвенцій, що є чинними або можуть бути прийнятими у майбутньому.

Якщо таких конвенцій немає, то набуття, реєстрація і використання цих прав підпорядковані місцевому праву, яке їх надає.

Стаття 116. Кожна Договірна держава має право підпорядкувати спеціальним правилам власність іноземців на рудники, на риболовецькі і каботажні судна, на промисли у межах територіального моря і приморські смуги, а також на одержаній концесій і робіт, що мають характер суспільної корисності або публічних послуг.

Стаття 117. Загальні правила про власність і способи її набуття і відчужування за життя, включаючи правила, що стосуються прихованих кладів, а також правила про води, які належать до складу публічних і приватних сфер держави та про користування цими водами, належить до міжнародного публічного порядку.

Глава III. Спільне майно

Стаття 118. Спільне майно регулюється, за загальним правилом, угодою або волевиявленням сторін, а за відсутності таких — законом місця його знаходження. Доміцилем спільного майна буде місце, закону якого воно підпорядковане, за відсутності угоди, що суперечить цьому.

Стаття 119. До права вимагати розділ спільної речі і до форми та умов здійснення цього права завжди застосовуватиметься місцевий закон за виключенням будь-якого іншого.

Стаття 120. До міжнародного публічного порядку належать положення, що стосуються розмежування, межування і права огорожування спільних нерухомостей, а також положення, які стосуються будинків, що руйнуються та дерев, що погрожують падінням.

Глава IV. Володіння

Стаття 121. Володіння та його наслідки регулюються місцевим законом.

Стаття 122. Способи вступу у володіння регулюються правом, що застосовується до кожного виду відповідно до його природи.

Стаття 123. Законом суду визначаються дії і формальності, що застосовуються для отримання володіння володільцем, який стурбований, зачеплений або такий якого позбавляють володіння у силу правових заходів або рішень відповідно до них.

Глава V. Узуфрукт користування і проживання

Стаття 124. Коли узуфрукт встановлено однією із Договірних держав, то цей закон обов'язково його регулює.

Стаття 125. Якщо узуфрукт встановлено за волею приватних осіб, що відображена в актах, вчинених за життя або на випадок смерті, то застосовується відповідно закон акта або заповіту.

Стаття 126. Якщо узуфрукт виникає у результаті набувальної давності він регулюватиметься місцевим законом, який це передбачає.

Стаття 127. Правило, що звільняє узуфруктарія — батька від подання забезпечення залежить від особистого закону дитини.

Стаття 128. Обов'язок подружжя, що пережило надати забезпечення за спадковим узуфруктом і обов'язок узуфруктарія сплатити відомі легати і борги спадщини підпорядковані закону спадщини.

Стаття 129. До міжнародного публічного права належать норми, які визначають узуфрукт та форми його встановлення і його припинення, а також норми, що обмежують узуфрукт для міст, корпорацій і товариств певною кількістю років.

Стаття 130. Користування і проживання (у приміщенні) регулюються волею сторони чи сторін, які їх встановили.

Глава VI. Сервітуті

Стаття 131. Місцевий закон застосовуватиметься до поняття і класифікації сервітутів, до недоговірних шляхів їх на-

буття і зобов'язання в цьому випадку власників переважаючих і підпорядкованих земель.

Стаття 132. Сервітути договірні або добровільно встановлені регулюються законом акта або правовідносин, які їх створили.

Стаття 133. З дій попередньої статті вилучається загальний випас (худоби) на громадянських землях і викуп користування хмизом та іншими продуктами гір, що знаходяться у приватній власності; вони регулюються місцевим законом.

Стаття 134. Належить до приватного правопорядку правила про законні сервітути, що встановлюються в інтересах або на користь приватних осіб.

Стаття 135. Територіальне право має застосовуватися до визначення або підрахунку законних сервітутів і до позадоговірного регулювання сервітутів з водопою, проходження, суміжності, користування світлом і видом, спуску води, збереженню розривів, проміжних споруд між будівлями і насадженнями.

Глава VII. Реєстри власності

Стаття 136. Положення, що встановлюють і регулюють реєстри власності, а також передбачають їх необхідність для третіх осіб, належать до міжнародного публічного порядку.

Стаття 137. До реєстрів власності кожної з Договірних держав вносяться цінні папери та акти, які підлягають реєстрації, що видані в одній державі та мають силу в іншій державі відповідно до цього Кодексу, а також судові рішення, що підлягають виконанню, які згідно з положенням цього Кодексу виконуються у державі, що веде реєстр або які мають у ній силу рішень, які набрали чинності.

Стаття 138. Положення про законну іпотеку на користь держави, провінцій або міст належать до міжнародного публічного права.

Стаття 139. Законну іпотеку, яку деякі законодавства надають певним особам, можна надавати лише у тому випадку, якщо особистий закон зацікавленої особи знаходиться у згоді

із законом місця, де розташоване майно, що обмежене такою іпотекою.

Частина III. Різні способи набуття власності

Глава I. Загальна засада

Стаття 140. До способів набуття застосовується місцеве право, якщо у даному Кодексі відсутні положення, що цьому суперечать.

Глава II. Дарування

Стаття 141. Дарування договірною походження між живими особами підпорядковані щодо їх чинності і наслідків загальним правилам про договори.

Стаття 142. Особисті закони дарувальника та одарованого регулюють дієздатність відповідно кожного з них.

Стаття 143. Дарування, які мають одержати значимість після смерті дарувальника, вважаються такими, що мають характер виявлення останньої волі і регулюються міжнародними правилами, встановленими в цьому Кодексі для спадщини за заповітом.

Глава III. Спадкування взагалі

Стаття 144. Спадкування за заповітом і за законом, включаючи сюди закликання до спадкування, розмір спадкового мита і матеріальна чинність заповітів регулюватимуться, окрім встановлених нижче винятків, особистим законом спадкодавця незалежно від характеру майна і місця його знаходження.

Стаття 145. Належить до міжнародного публічного порядку правило, згідно з яким права на спадщину після будь-якої особи переходять від моменту її смерті.

Глава IV. Заповіт

Стаття 146. Здатність заповідати регулюється особистим законом спадкодавця.

Стаття 147. Територіальний закон застосовуватиметься до правил встановлених кожною державою, для констатування того, що розумово хворий заповідач знаходиться у “світлому проміжку”.

Стаття 148. Належить до міжнародного публічного порядку положення які не визнають взаємних власноручно написаних без посвідчення і усних заповітів та положення, що оголошують такі заповіти виключно особистим актом.

Стаття 149. Таким же чином належать до міжнародного публічного порядку правила про форму приватних актів, що стосуються заповітів і про недійсність заповітів вирваних насильством, хитрістю чи обманом.

Стаття 150. Правила про форму заповітів належать до міжнародного публічного порядку, вчинених за кордоном і заповітів військових та морських у випадках вчинення їх поза своєї країни.

Стаття 151. Підпорядковані особистому закону спадкодавця процедура, умови і наслідки викликання заповіту, але презумпція відкликання визначається місцевим законом.

Глава V. Спадкування

Стаття 152. Здатність спадкувати за заповітом або без заповіту регулюється особистим законом спадкодавця або відказодержувача.

Стаття 153. Не дивлячись на положення попередньої статті, належить до міжнародного публічного порядку випадки нездатності спадкувати, які Договірними державами вважаються такими.

Стаття 154. Призначення спадкоємця і підпризначення підпорядковані особистому закону заповідача.

Стаття 155. Місцеве право все ж таки застосовуватиметься у випадках заборони фідеїкомісарних, що йдуть далі, ніж другий ступінь родства або зроблених на користь осіб, які ще не народилися на час смерті заповідача, або ж таких, які тягнуть за собою вічну заборону на відчуження.

Стаття 156. Призначення і повноваження душеприказ-

чиків визначаються особистим законом померлого і мають визнаватися кожною з Договірних держав відповідно до цього закону.

Стаття 157. У спадкуванні за законом застосовуватиметься особистий закон спадкодавця у випадках, коли закон закликає державу як спадкоємця за відсутності інших, але якщо держава закликається як одержувач безгосподарного майна, то застосовуватиметься місцеве право.

Стаття 158. Завбачливості у випадку, коли вдова залишається вагітною, підпорядковані законодавству місця її перебування.

Стаття 159. Формальності, які потрібні для прийняття спадщини з обмовою про інвентаризацію або з використанням права на обдумування, визначаються законом місця відкриття спадщини та вважаються достатніми для екстериторіальних наслідків.

Стаття 160. До міжнародного публічного порядку належить правило про безумовне зберігання спадщини у нерозділеному вигляді або про встановлення попереднього розділу.

Стаття 161. Здатність вимагати і здійснювати розподіл підпорядкована особистому закону спадкоємця.

Стаття 162. Призначення і повноваження ліквідатора або експерта — розподільця спадщини визначаються особистим законом спадкодавця.

Стаття 163. Сплата боргів спадщини підпорядкована тому ж закону. Але кредитори, які мають гарантії речового характеру, можуть їх реалізувати згідно із законом, що регулює ці гарантії.

Частина IV. Зобов'язання і договори

Глава I. Загальні положення про зобов'язання

Стаття 164. Поняття і класифікація зобов'язань визначається місцевим законом.

Стаття 165. Зобов'язання, що виникають з дії закону, регулюються законом, який їх створив.

Стаття 166. Зобов'язання, які виникають з договорів, мають силу закону для сторін договору і мають використовуватися відповідно до їх умов, за винятком обмежень, встановлених цим Кодексом.

Стаття 167. Зобов'язання, які виникають з деліктів і вини, підпорядковані тому ж праву, що й делікт та вина, з яких ці зобов'язання виникають.

Стаття 168. Зобов'язання, що виникають з дій або прогання, що вчиняються винно або з недбальства, які не караються згідно із законом, регулюються законом місця походження недбальства або вини, що призвели до виникнення зобов'язань.

Стаття 169. Природа і наслідки різних видів зобов'язань, а також їх припинення, регулюються законом таких зобов'язань.

Стаття 170. Як вилучення з положень попередньої статті, місцевий закон регулює умови платежу та валюту, у якій платіж виконується.

Стаття 171. Таким же чином місцевий закон вирішує, на кого покладаються судові витрати, що виникають у зв'язку із платежем та порядок сплати цих витрат.

Стаття 172. Докази існування зобов'язання підпорядковані щодо їх допущення і наслідків закону, який регулює власне зобов'язання.

Стаття 173. Оспорювання місця злісного вчинення приватного акта, якщо воно зачіпає чинність акта, може завжди бути розпочато третьою особою, заціпленою у своїх інтересах; тягар доведення покладається на сторону, яка порушила спір.

Стаття 174. Презумпція порушення справи іноземним судом є прийнятною, коли рішення відповідає умовам, необхідним для виконання [іноземних судових рішень] на даній території, відповідно до цього Кодексу.

Глава II. Загальні положення про договори

Стаття 175. До міжнародного публічного порядку належать норми, які забороняють укладення договорів, застере-

жень і умов, що суперечать закону, моралі, публічному порядку, а також ті, які забороняють принесення клятви та вважають її недійсною.

Стаття 176. Норми, які визначають дієздатність або недієздатність давати згоду, залежать від особистого закону кожної договірної сторони.

Стаття 177. Місцевий закон застосовується щодо помилки, насилля, залякування і обману, якими була одержана згода.

Стаття 178. Кожна норма, яка забороняє як предмет договору послуги, що порушують закон, добрі звичаї і речі, вилучені з обігу, є також територіальною.

Стаття 179. Положення, які стосуються недозволених мотивів договірних угод, належать до міжнародного публічного порядку.

Стаття 180. Закон місця укладення договору і закон місця його виконання застосовуватимуться одночасно до необхідності вчинити публічну заявку або документ для чинності певних угод і до необхідності викласти ці угоди у письмовій формі.

Стаття 181. Розірвання договорів з огляду на неправоздатність або відсутність, визначається особистим законом відсутнього або неправоздатнього.

Стаття 182. Інші причини розірвання договору, а також форми і наслідки розірвання підпорядковані місцевому закону.

Стаття 183. Положення про недійсність договорів підпорядковані закону, яким встановлюється причина недійсності.

Стаття 184. Договори мають тлумачитися за загальним правилом, відповідно до закону, який їх регулює. Але коли цей закон оспорюється і має впливати з мовчазливо висловленої волі сторін, законодавство, визначене на цей випадок статтями 185 і 186, застосовуватиметься як таке, що має презумпцію, навіть якщо це рішення призведе до застосування до даного договору закону, відмінного від результату тлумачення волі сторін.

Стаття 185. Окрім уже встановлених правил, а також правил, які в майбутньому будуть встановлені для спеціальних випадків, у договорах приєднання закон того, хто пропонує і готує ці договори, вважається таким, що має презумпцію прийнятого, якщо немає явно або мовчазно висловленої волі.

Стаття 186. В інших договорах і для випадку, передбаченого в попередній статті, у першу чергу застосовуватиметься закон, який є спільним для обох договірних сторін, а за відсутністю такого — закон місця, де договори укладені.

Глава III. Договори про майно за шлюб

Стаття 187. Цей договір регулюється особистим законом загальним для сторін, а за відсутності такого — законом першого подружнього доміцилію. Ті ж закони визначають, у тому ж порядку, додатковий правовий режим за відсутності обов'язковості в угоді.

Стаття 188. До міжнародного публічного порядку належить норма, що забороняє укладати подружні угоди під час шлюбу або змінювати чи перемінювати режим майна у випадку зміни громадянства чи переміни доміцилія після укладення шлюбу.

Стаття 189. Той же характер мають норми, що стосуються поваги до законів і добрих нравів, наслідкам угод [між подружжям] щодо третіх осіб і до обрядової форми договору.

Стаття 190. Воля сторін регулює питання про право, що застосовується до даруваньз нагоди шлюбу, окрім того, що стосується правоздатності сторін, охорони прав законних спадкоємців і недійсності дарування поки триває шлюб; у цих відносинах дарування підпорядковані загальному закону, що регулює шлюб, оскільки міжнародний публічний порядок ним не зачіпається.

Стаття 191. Положення, що стосується приданого та парфернального майна, залежить від особистого закону дружини.

Стаття 192. Норма, що відхиляє невідчужуваність приданого, належить до міжнародного публічного правопорядку.

Стаття 193. До міжнародного публічного порядку належить заборона на відмову від спільності надбань під час шлюбу.

Глава IV. Продаж, уступка вимоги, боргові зобов'язання і новація

Стаття 194. Положення, що стосується примусового відчуження з метою суспільного блага, стосується міжнародного публічного порядку.

Стаття 195. Той же характер мають положення, що встановлюють наслідки володіння і реєстрації щодо різних набувачів, а також положення, які стосуються права на зворотній викуп.

Глава V. Найм

Стаття 196. Місцевий закон має застосовуватися до найму речей у тій мірі, щоб охороняти інтереси третіх осіб, права і зобов'язання набувача зданої у найм нерухомості.

Стаття 197. У договорі про послуги норма, яка перешкоджає укладенню таких договорів довічно або більше, ніж на визначений термін, належить до міжнародного публічного порядку.

Стаття 198. Законодавство про нещасні випадки на роботі і соціальний захист працівника є територіальним.

Стаття 199. Спеціальні і місцеві закони та регулювання щодо водних, наземних та повітряних перевезень є територіальними.

Глава VI. Рента

Стаття 200. Місцевий закон застосовується до визначення поняття та видів ренти, характеру викупу і набувальної давності, а також до речового позову, який впливає з них.

Стаття 201. Щодо вічної ренти, положення, що визначають умови і формальності такої ренти, приписують вказівку певної кількості років та забороняють субренту, є також територіальними.

Стаття 202. У випадку ренти, що передається (*census consignativos*), правило, яке забороняє платіж плодами, що є

продуктами землі, обтяженої рентою, стосується міжнародного публічного порядку.

Стаття 203. Той же характер має вимога щодо землі, обтяженої рентою, у випадку ренти із застереженням.

Глава VII. Товариство

Стаття 204. Закони, що вимагають законної мети, урочистої форми і опису, коли є нерухоме майно, є територіальними.

Глава VIII. Позики

Стаття 205. Місцевий закон застосовується до необхідності чіткої угоди про проценти та про їх розмір.

Глава IX. Заклад

Стаття 206. Положення, що стосуються обов'язкових закладів та накладення арешту на майно є територіальними.

Глава X. Ризикові договори

Стаття 207. Правоздатність за позовами, що виникли з договорів гри, визначається особистим законом зацікавлених сторін.

Стаття 208. Майновий закон регулює договори лотереї і визначає ризикові ігри та парі, які дозволені або заборонені та їх межі.

Стаття 209. Положення, які оголошують недійсною сплату довічної ренти на термін життя особи, яка померла до часу її встановлення або в той час, коли вона страждала невиліковою хворобою, є територіальними.

Глава XI. Мирова угод і арбітраж

Стаття 210. Положення, які забороняють мирову угоду або арбітраж за певними справами, є територіальними.

Стаття 211. Обсяг і наслідки арбітражу і сила, яка надається мировій угоді, також залежить від територіального закону.

Глава XII. Поручительство

Стаття 212. До міжнародного публічного порядку належить норма, що забороняє поручительство брати на себе зобов'язання у більшому розмірі, ніж головний боржник.

Стаття 213. До того ж самого порядку належать положення щодо застави за законом або судової.

Глава XIII. Застава, іпотечна застава і ручна застава нерухомості

Стаття 214. Положення, які забороняють кредитору присвоювати собі рухоме майно, одержане ним як заставу або іпотечну заставу, є територіальними.

Стаття 215. Положення, що встановлюють суттєві вимоги договору застави, також є територіальними і вони мають бути узгоджені, коли закладена річ перенесена до місця, де такі вимоги відрізняються від тих, які вимагалися при виконанні контракту.

Стаття 216. Рівним чином мають місцевий характер приписи, у силу яких застава має залишатися у володінні кредиторів або третьої особи, норми, що вимагають встановлення дати застави публічним актом для того, щоб застава могла бути протиставлена вимогам третіх осіб і норма, що встановлює процедуру відчуження застави.

Стаття 217. Спеціальні регламенти ломбардів і аналогічних публічних установ є обов'язковими на території даної держави для всіх операцій, що виконуються цими закладами.

Стаття 218. Мають місцевий характер положення, що визначають предмет, умови, реквізити, обсяг і порядок внесення до книги договору іпотеки.

Стаття 219. Заборона кредитору набувати власність на нерухоме майно, що знаходиться у заставі як платіж за борги, має територіальний характер.

Глава XIV. Квазі-договори

Стаття 220. Провадження чужих справ без доручення регулюється законом місця, у якому воно відбувається.

Стаття 221. Повернення грошових сум, які не слід було сплачувати, підпорядковується загальному особистому закону сторін, а за відсутності такого — закону місця, де було виконано платіж.

Стаття 222. Інші квазі- договори регулюються законом, який регулює правовий інститут, що їх породив.

Глава XV. Співпадіння і першість боргів

Стаття 223. Якщо зобов'язання, що конкурують, не мають речового характеру і регулюються одним і тим же законом, останній регулюватиме і першість таких зобов'язань.

Стаття 224. До тих зобов'язань, які гарантовані речовим позовом, застосовуватиметься закон місця гарантії.

Стаття 225. Поза випадками, передбаченими попередніми статтями до першості боргових зобов'язань застосовуватиметься закон суду, що розглядає питання про цю першість.

Стаття 226. Якщо питання одночасно стоїть перед судами різних держав, воно розглядатиметься згідно із законом того суду, в юрисдикції якого знаходиться майно або сума, щодо яких має бути здійснено право першості.

Глава XVI. Набувальна давність

Стаття 227. Набувальна давність щодо рухомого і нерухомого майна регулюється законом місця знаходження цього майна.

Стаття 228. Якщо рухоме майно змінюватиме місцезнаходження під час тривання періоду набувальної давності, остання має регулюватися законом місця, де це майно знаходиться на момент закінчення такого терміну.

Стаття 229. Погашувальна давність особистих позовів регулюється законом, який застосовується до зобов'язання, що погашається.

Стаття 230. Погашувальна давність речових позовів регулюється законом місця, де ця річ знаходиться.

Стаття 231. Якщо у випадку, передбаченому попередньою статтею, справа стосується рухомого майна, що переміщується під час плину давності, то застосовуватиметься закон місця, де це майно знаходиться наприкінці встановленого для давності терміну.

Книга II. Міжнародне торговельне право

Розділ I. Купці та торгівля взагалі

Глава I. Купці

Стаття 232. Здатність займатися торгівлею і укладати торговельні угоди і договори регулюється особистим законом кожної зацікавленої особи.

Стаття 233. Нездатність до таких дій і усунення її підпорядковані тому ж закону.

Стаття 234. До оголошень, необхідних для того, щоб нездатні до торгівлі особи через своїх представників і одружені жінки від свого власного імені могли виконувати торгівлю, має застосовуватися закон місця, де відбувається торгівля.

Стаття 235. До несумісності публічних посад і професій торговельного агента або маклера із здійсненням торгівлі має застосовуватися місцевий закон.

Стаття 236. Будь-яка несумісність із здійсненням торгівлі, що впливає із спеціальних законів і постанов, регулюється правом цієї території.

Стаття 237. Ця ж несумісність, що стосується дипломатичних і консульських агентів, підпорядкована закону держави, яка їх призначила. Країна їх перебування також має право заборонити їм здійснювати торгівлю.

Стаття 238. Договір про заснування товариства, а у випадку необхідності закон, якому цей договір підпорядковано, застосовуються до заборони товаришам повним чи на вірі здійснювати торговельні операції чи певний розряд цих операцій за свій рахунок або за рахунок третьої особи.

Глава II. Статус торгівця і торговельних угод

Стаття 239. Для всіх наслідків, що мають публічний характер, статус торговця регулюється законом того місця, де здійснено акт або відбувається промисел, про який іде мова.

Стаття 240. Форма торговельних договорів і угод підпорядкована місцевому закону.

Глава III. Торговельний реєстр

Стаття 241. Положення, що стосуються занесення до торговельного реєстру іноземних торгівців і товариств, є місцевими.

Стаття 242. Той же характер мають норми, які визначають наслідки занесених до цього реєстру боргових вимог або прав третіх осіб.

Глава IV. Торговельні місця та офіційне котирування державних паперів і паперів на пред'явника

Стаття 243. Положення, що стосуються біржових місць і приміщень, і будь-яких приміщень, де відбувається офіційне котирування паперів державних і на пред'явника, належать до міжнародного публічного порядку.

Глава V. Загальні положення про торговельні договори

Стаття 244. До торговельних договорів застосовуватимуться загальні норми, встановлені для цивільних договорів у главі II розділу IV книги I цього Кодексу.

Стаття 245. Договори, укладені шляхом листування, є вчиненими лише за здійснення умов, вказаних для таких договорів законодавством тих, хто домовляється.

Стаття 246. Належать до міжнародного публічного порядку положення про недозволені договори, про сприйнятні прострочки, про відстрочки з-за ввічливості та інші подібні відстрочки.

Розділ II. Спеціальні торговельні договори

Глава I. Торговельні товариства

Стаття 247. Торговельний характер товариства повного або на вірі регулюється законом, якому підпорядковано договір про заснування товариства, а за відсутності такого закону — законом місця, де товариство має свою торговельну осідливість (доміциль).

Якщо ці закони не роблять відмін між торговельними і цивільними товариствами, застосовуватиметься закон країни, де питання про характер товариства постало перед судом.

Стаття 248. Торговельний характер акціонерного товариства визначається законом, якому підпорядковано договір про заснування товариства. За відсутності такого закону цей характер визначається законом місця, де відбуваються загальні збори акціонерів, а за відсутності такого закону — законом місця, де зазвичай знаходиться рада або правління товариства.

Якщо ці закони не роблять відмінностей між торговельними і цивільними товариствами, то товариство матиме той або інший характер, дивлячись на те, занесено воно чи ні до торговельного реєстру в країні, судом якої питання має розглядатися. За відсутності торговельного реєстру застосовуватиметься місцеве право такої країни.

Стаття 249. Все, що стосується заснування, способу дії і відповідальності органів торговельного товариства, підпорядковане договору про заснування товариства і, у випадку потреби, закону, що регулює цей договір.

Стаття 250. Випуск акцій і облігацій в одній з Договірних держав, форми і гарантії гласності і відповідальність завідуючих агенствами і філіалами щодо третіх осіб підпорядковано місцевому закону.

Стаття 251. Таким же чином є територіальними закони, що встановлюють для товариств спеціальний режим з огляду на операції, що ними виконуються.

Стаття 252. Торговельні товариства, що належним чином засновані в одній з Договірних держав, користуватимуться в інших державах правами юридичної особи, з обмеженнями, які встановлені територіальним законодавством.

Стаття 253. Положення, що стосуються заснування, функціонування і привілеїв емісійних і облікових банків, товариств складових магазинів та інших подібних організацій, є територіальними.

Глава II. Торговельна комісія

Стаття 254. Належать до міжнародного публічного порядку приписи про форму термінового продажу комісіонером ре-

чей, що є предметом комісії, для збереження у міру можливості їх цінності.

Стаття 255. Зобов'язання представника підпорядковані закону торговельної осідлості (доміцилю) довірителя.

Глава III. Торговельна застава і позика

Стаття 256. Нецивільні зобов'язання заставоприймача регулюються законом місця застави.

Стаття 257. Обмеженість чи необмеженість торговельного відсотка належить до міжнародного публічного порядку.

Стаття 258. Територіальними є положення про біржову позика під заставу цінних паперів, допущених до котирування, за умови участі агента, який є членом корпорації або службової особи.

Глава IV. Сухопутне перевезення

Стаття 259. У випадку міжнародного перевезення вважається дійсним лише один договір, що регулюється законом, який відповідає його природі.

Стаття 260. Подробиці і формальності для подання позовів, що виникли з цього договору і ним не передбачених, регулюються законом місця, де відбулися події, які породили позов.

Глава V. Страхові договори

Стаття 261. Договір страхування від вогню регулюється законом місця знаходження речі, що страхується, на момент укладення договору.

Стаття 262. Інші страхові договори слідує за загальним правилом — регулюються спільним особистим законом сторін, а за відсутності такого — законом місця укладення договору; але зовнішні форми для встановлення фактів і прогаянь, що є необхідними до подання або збереження позовів і прав, підпорядковані закону місця, де відбулися факт або прогаяння, що породили цей позов або право.

Глава VI. Договір векселя та інші подібні торговельні папери

Стаття 263. Форми видачі, індосування, забезпечення, вступу, прийняття і протесту щодо векселя підпорядковані закону місця, де відбувається кожна з цих дій.

Стаття 264. За відсутності явної або мовчазної згоди правові відносини між векселедавцем і векселетримачем регулюються законом місця, де видано вексель.

Стаття 265. У тому ж випадку зобов'язання і права векселеприймача і пред'явника регулюються законом місця, де відбувається прийняття векселя.

Стаття 266. У тому ж випадку правові відносини, що створюються індосаментом між тим хто дає і приймає індосо, залежить від закону місця, де вексель індосовано.

Стаття 267. Більший або менший обсяг зобов'язань кожного індосатора не змінює прав і зобов'язань векселедавця і першопочаткового тримача.

Стаття 268. Поручительство у платежі за векселем у тих же умовах регулюється законом місця, де воно було дане.

Стаття 269. Правові наслідки прийняття векселя у порядку вступу [у вексельні відносини] регулюються, за відсутності угоди, законом місця, де вступає третя особа.

Стаття 270. Термін і формальність прийняття, платежу і протеста векселя підпорядковані місцевому закону.

Стаття 271. Правила цієї глави застосовуються до бонів, облігацій, білетів і дорученням або чеків.

Глава VII. Підробка, крадіжка, розтрата, втрата кредитних паперів і паперів на пред'явника

Стаття 272. Положення, що стосуються підробки, кражки, розтрата або втрати цінних паперів або паперів на пред'явника, належать до міжнародного публічного порядку.

Стаття 273. Вжиття заходів, приписаних законом місця, де відбулася подія, не звільняє зацікавлених осіб від обов'язку вжити всі інші заходи, встановлені законом місця, де котируються такі папери і цінності, і законом місця їх оплати.

Розділ III. Морська і повітряна торгівля

Глава I. Морські і повітряні судна

Стаття 274. Національність морських суден визначається карабельним патентом, реєстраційним свідоцтвом і прапором у якості зовнішнього відрізняльного знака.

Стаття 275. Закон прапора регулює форми публікацій, що є необхідними для передачі власності на судно.

Стаття 276. Право арештувати і продати за судом судно навантажене чи ненавантажене, у плаванні чи ні, підпорядковано закону місця знаходження [судна].

Стаття 277. Права кредиторів після продажу судна і погашення цих прав регулюються законом прапора.

Стаття 278. Морська іпотека, привілеї і гарантії речового характеру, встановлені відповідно до закону прапора, мають екстериторіальний характер, навіть у країнах, законодавство яких не знає або не регулює такої іпотеки або такі привілеї.

Стаття 279. Таким же чином підпорядковані закону прапора права і обов'язки капітана і відповідальність власників і арматорів за їх дії.

Стаття 280. Розпізнання морського судна, виклик лоцмана та морська поліція підпорядковані місцевому закону.

Стаття 281. Обов'язки офіцерів і команди та внутрішній судовий порядок підпорядковані закону прапора.

Стаття 282. Попередні положення цієї глави застосовуються також до повітряних суден.

Стаття 283. Норми щодо національності власників морських і повітряних суден, а також арматорів, офіцерів і екіпажу належать до міжнародного публічного порядку.

Стаття 284. Таким же чином належать до міжнародного публічного порядку положення про національність кораблів і повітряних суден для річкової і озерної торгівлі і для каботажу або плавання між визначеними місцями території Договірних держав, а також для вилову риби і інших підводних промыслов у територіальному морі.

Глава II. Спеціальні договори морської і повітряної торгівлі

Стаття 285. Фрахтування, якщо воно не має форми договору приєднання, регулюється законом місця відправки товарів.

Акти з виконання договору здійснюються згідно із законом місця їх вчинення.

Стаття 286. Повноваження капітана до бодмереї визначаються законом місця, де його укладено.

Стаття 288. Для розв'язання питання про те, яка аварія — проста чи загальна, — має місце, і питання про пропорції, за якою корабель і вантаж несуть на собі витрати за цією аварією, застосовується закон прапора.

Стаття 289. Випадкове зіткнення у територіальних водах або у національному повітряному просторі підпорядковане закону прапора, якщо цей прапор є однаковим для тих, хто зіткнувся.

Стаття 290. У тому ж випадку, але за різного прапора, застосовується закон місця зіткнення.

Стаття 291. Той же місцевий закон застосовується у всіх випадках до виновного зіткнення в територіальних водах або в національному повітряному просторі.

Стаття 292. За випадкового або виновного зіткнення у відкритому морі або у вільному повітряному просторі застосовується закон прапора, якщо всі морські або повітряні судна несуть той же прапор.

Стаття 293. У іншому випадку застосовуватиметься закон прапора потерпілого морського або повітряного судна, якщо зіткнення має винувний характер.

Стаття 294. За випадкового зіткнення у відкритому морі або вільному повітряному просторі морських або повітряних суден різних прапорів кожен учасник зіткнення несе половину загальної суми збитків, визначеної згідно із законом одного з них, і половину суми, визначеної згідно із законом іншого.

Розділ IV. Позовна давність

Стаття 295. Позовна давність за позовами, що виникли з контрактів і торговельних угод підпорядкована правилам, встановленими у цьому Кодексі, щодо цивільних позовів.

Книга III. Міжнародне кримінальне право

Глава I. Кримінальні закони

Стаття 296. Кримінальні закони обов'язкові для всіх, хто проживає на території [даної держави] без будь-яких винятків, окрім встановлених у цій главі.

Стаття 297. Не підпорядковані кримінальним законам кожної з Договірних держав глави інших держав, які знаходяться на її території.

Стаття 298. Тим же винятком користуються дипломатичні агенти будь-якої з Договірних держав у кожній іншій, а також іноземні службовці та члени їх сімей, що спільно з ними проживають.

Стаття 299. Кримінальні закони держави не застосовуються також до правопорушень, вчинених у сфері воєнних операцій, коли держава дозволила прохід через свою територію армії іншої Договірної держави, хіба що такі правопорушення здійснені поза законним зв'язком з діями названої армії.

Стаття 300. Те ж вилучення застосовується до правопорушень, здійснених у територіальних водах або національному повітряному просторі на борту іноземних воєнних суден, морських або повітряних.

Стаття 301. Того ж дотримуються щодо правопорушень, здійснених у територіальних водах або у національному повітряному просторі на іноземних торговельних суднах, якщо ці правопорушення не мають ніякого зв'язку з країною та її жителями і не порушують їх спокій.

Стаття 302. Коли елементи, з яких складається правопорушення, мали місце у різних Договірних державах, кожна держава може карати діяння, вчинене в її країні, якщо це діяння карається саме за себе.

У іншому випадку перевага надається праву суверенітета місця, де здійснено правопорушення.

Стаття 303. Якщо йдеться про пов'язані один з одним правопорушення на територіях більше, ніж однієї з Договірних держав, правопорушення, здійснені на їх території окремо, підпорядковуватимуться кримінальним законам кожної з них.

Стаття 304. Жодна з Договірних держав не застосовуватиме на своїй території кримінальні закони інших держав.

Глава II. Правопорушення, здійснені в іноземній державі, що є Договірною стороною

Стаття 305. За кордоном підпорядковані кримінальним законом кожної з Договірних держав ті, хто вчинив будь-яке правопорушення проти її гідності, яким би не було громадянство та доміциль правопорушника.

Стаття 306. Кожний громадянин однієї з Договірних держав і будь-який іноземець, доміцильований у ній, який вчинив за кордоном злочинне діяння проти незалежності цієї держави, підлягає її кримінальним законам.

Стаття 307. Також підлягають кримінальним законам іноземної держави, у якій вони можуть бути заарештовані і віддані до суду, всі особи, які вчинили поза її територією злочинні діяння, що їх зобов'язувалися Договірні держави придушувати у силу міжнародного договору, як наприклад, торгівлю жінками.

Глава III. Злочинні діяння, вчинені поза національною територією

Стаття 308. Морський розбій, негроторгівля і торгівля рабами, торгівля білими жінками, руйнування і псування підводних кабелів та інші злочинні діяння того ж характеру проти міжнародного права, вчинені у відкритому морі, у вільному повітряному просторі або на територіях, ще не організованих у державу, караються [державою], яка захопила винних, згідно з її власними кримінальними законами.

Стаття 309. У випадку виновного зіткнення у відкритому морі або в повітрі морських і повітряних суден різних прапорів, застосовується кримінальне право потерпілого.

Глава IV. Різні питання

Стаття 310. Для визначення кваліфікації повторного злочину і рецидиву враховуватиметься вирок, виголошений у іноземній державі, яка є Договірною стороною, окрім тих випадків, коли це суперечить місцевому закону.

Стаття 311. Покарання у вигляді позбавлення цивільних прав чинне у інших державах за умови попереднього виконання формальностей реєстрації або публікації, які вимагаються законодавством кожної з них.

Стаття 312. Давність злочинного діяння підпорядкована закону держави, якому належить право юрисдикції за цим злочинном.

Стаття 313. Давність покарання регулюється законом держави, яка призначила покарання.

Книга IV. Міжнародний процес

Розділ I. Загальні засади

Стаття 314. Закони кожної з Договірних держав визначають компетенцію її судів, а також їх організацію, форми судочинства і порядок виконання рішень та їх оскарження.

Стаття 315. Жодна з Договірних держав не буде організувати або утримувати на своїй території спеціальних судів для громадян інших Договірних держав.

Стаття 316. Компетенція *ratione loci* підпорядкована в порядку міжнародних відносин законам Договірної держави, яка встановлює цю компетенцію.

Стаття 317. Компетенції *ratione material* і *ratione personal* у порядку міжнародних відносин не повинні базуватися для Договірних держав на якості громадян або іноземців, приписаним зацікавленим особам на шкоду цим особам.

Розділ II. Компетенція

Глава I. Загальні правила компетенції з цивільних і торговельних справ

Стаття 318. Суддею, компетентним у першу чергу розглядати позови, що виникають із здійснення цивільних і торговельних угод будь-якого виду, буде той, якому сторони за справою відкрито або мовчазно підпорядкували себе, при тому, що щонайменше одна з них є громадянином Договірної держави, до якої належить суддя або має там місце проживання, якщо у місцевому праві не міститься інше.

Таке підпорядкування речових і змішаних угод, пов'язаних з нерухомістю, є неможливим, якщо право, де знаходиться нерухомість, забороняє це.

Стаття 319. Сторони мають право підкоритися лише судді, наділеному загальною юрисдикцією і компетентному для розгляду справ даного роду і в даному обсязі.

Розділ 9. ВИДАТНІ ЮРИСТИ СВІТУ

Цей розділ містить інформацію про найвидатніших юристів світу. Слід мати на увазі, що у розділі “Додатки” наведено нотатки про президентів і віце-президентів США. Багато з них були юристами. Розділ “Додатки” має великий перелік державних діячів і юристів, довідки про яких містяться в шеститомнику “Юридична енциклопедія”.

Аккурсій Франциск (Franciscus Accursius)

Роки його життя: 1182–1260.

Учень Болгарія (див. нотатку про Болгарія в цьому розділі книги). Вважається останнім представником плеяди глосаторів середньовічної Італії. Протягом 1220–1250 рр. створив фундаментальну працю “Glossa Ordinaria” (інша назва — Glossa Magna). Тривалий час був професором права Болонського університету.

Бартол Саксоферратський (Bartolus of Saxoferrato)

Народився 1314 р. в Саксоферрато. [Нині це — на території італійської провінції Анкона (Ancona)]. Помер у 1357 р. Був правником та викладачем права в Перуджі (Perugia). Вважається найвидатнішим представником неоглосаторів (постглосаторів). Постглосаторами була група північно-італійських юристів, яка сформувалася в середині XIV ст. і досліджувала римське право. Постглосатори продовжили справу глосаторів. Останні концентрувалися в італійському місті Болонья. Постглосатори широко досліджували римське право, а не обмежувалися лише короткими формулюваннями змісту положень римського права, як це робили глосатори.

Бартол 1343 р. розпочав викладати право на юридичному факультеті університету в Перуджі. Цей юридичний факультет конкурував з юридичним факультетом Болонського університету.

Бартол написав коментарії до Кодексу Юстиніана. Він також писав трактати з питань доказів і процесуального права.

Блекстоун Вільям (William Blackstone)

Роки його життя: 1723–1780.

Народився в Лондоні. Навчався в школі Чартехауса (Charterhouse school) та Оксфордському університеті. Мріяв стати архітектором, драматургічним критиком та поетом. Дійшов висновку, що для кар'єри у цих сферах у нього недостатньо грошей, тому розпочав вивчати право. 1744 р. В. Блекстоуна було обрано на посаду викладача Оксфордського університету. Одержав ступінь доктора цивільного права в 1750 р. Після цього кілька років займався суддівською діяльністю і, як подейкують, успіхів на цій ниві не мав.

Кажуть, що темперамент В. Блекстоуна не відповідав посаді судді. Його друг запропонував змінити фах, і В. Блекстоун став у 1753 р. професором права в Оксфордському університеті. До В. Блекстоуна англійське право в університетах Англії не вивчалось. Чому? Та тому, що вважалося таким, що не підходить для навчального процесу (is not appropriate subject for instruction). Англійські студенти-правники вивчали римське цивільне право та право континентальної Європи. В. Блекстоун зламав традицію. Його лекції були успішними і він став у 1758 році першим професором з англійського права.

До парламенту В. Блекстоуна було обрано 1761 р. Він став генеральним соліситером королеви у 1763 р. Знаменитість собі здобув завдяки “Коментарям про право Англії”, які він написав протягом 1765–1769 рр. Книга є всеосяжною картиною (comprehensive picture) сучасного стану права Англії. Твір

став найвпливовішою книгою з історії англійського права. Вона слугувала впродовж багатьох років як основа правничої освіти Англії та Північно-Американських колоній. Колоністи ставилися до неї як до основного джерела інформації про англійське право.

На останньому етапі свого життя В. Блекстоун вирішив знову зайнятися суддівською діяльністю. 1770 р. він посів посаду судді у Суді загальних позовів, потім перейшов на роботу у Суд королівської лави (King's Bench), а потім знову став суддею у Суді загальних позовів.

Бісмарк Отто фон (Otto Fürst von Bismarck-Schunhausen)

Народився 1 квітня 1815 р. Помер 30 липня 1898 р.

Засновник і перший канцлер Німецької імперії. Вивчав право в університетах Геттінгена і Берліна. Поступив на службу до пруського уряду і був призначений на посаду судового адміністратора. Полаявся з начальниками і пішов у відставку в 24-річному віці. Займався політикою, був послом Пруссії у Санкт-Петербурзі та Парижі. 22 вересня 1862 р. став прем'єр-міністром (канцлером) Пруссії. Доклав зусиль до перемог Пруссії над Данією (1864), Австрією (1866) та Францією (1870–1871). 21 березня 1871 р. О. Бісмарка було призначено канцлером Німецької імперії. Під керівництвом Бісмарка було створено Німецьке цивільне укладення, яке часто називають Цивільним Кодексом Бісмарка. Головував на Берлінському конгресі 1878 р. і розглядався як посередник у взаємовідносинах великих держав. Був першим державним діячем Європи, хто створив систему соціального забезпечення працівників на випадок каліцтва, хвороби, старості. Цим О. Бісмарк намагався послабити вплив соціал-демократів. Також домагався прийняття законодавства, спрямованого на послаблення впливу католицької церкви.

Наприкінці 1880-х років політика О. Бісмарка інтенсивно критикувалася. 18 березня 1890 р., через два роки після сход-

ження на престол нового імператора Німеччини Вільгельма II, Отто фон Бісмарк змусили піти у відставку. Останні роки свого життя О. Бісмарк писав мемуари та критикував імператора Вільгельма II.

Булгарій (Bulgarus)

Рік народження цього правника середньовічної Італії наші сучасники не знають. Помер він незадовго до 1 січня 1167 р. в Болоньї.

Вважається найзнаменитішим серед чотирьох докторів права — глосаторів з юридичного факультету Болонського університету. Іншими трьома були: Мартиній Госія (Martinus Gosia), Юго да Порта Равеннате (Hugo da Porta Ravennate) та Якобій Ворагінський (Jacobus de Voragine).

Булгарій настільки зміло викладав право, що його називали “золотим ротом”.

Булгарій вважається учнем засновника глосаторської школи Ірнерія (про нього є нотатка в цьому розділі). Булгарій міг бути студентом за часів Ірнерія. Трійка інших юристів студентами Ірнерія, очевидно, не була.

Булгарій і М. Госія очолювали в Болонському університеті фракції, що конкурували між собою. М. Госія намагався адаптувати римське право до “права грошового гаманця” (equity of the purse, aequitas bursalis). Булгарій же намагався дотримуватися “літери права” (letter of the law). Його учнями, зокрема, були Джоан Бассіаній (Joannes Bassianus), Аззон (Azzone), Франціск Аккурсієвський (Franciscus Accursius) (див. нотатку про нього в цьому розділі).

Школа Булгарія стала панівною серед глосаторів. Булгарій був радником імператора Священної Римської імперії Фредеріка Барбароси. Найвідомішою книгою Булгарія вважається “Про верховенство права” (De regulis iuris). Англomовний переклад назви — “On the Rule of Law”.

Бустаманте Антоніо (Antonio Sanchez Bustamante y Sirven)

Народився 13 квітня 1865 р. у Гавані. Помер там же 24 серпня 1951 р.

Закінчив юридичний факультет Гаванського університету. Очевидно, настільки рано і успішно, що в дев'ятнадцятирічному віці (1884) А. Бустаманте виявився переможцем конкурсу на посаду професора міжнародного права Гаванського університету. Нагадаємо читачеві, що в той час Куба знаходилась під владою Іспанії. Незалежність Куба здобула в 1902 р. Відтоді та до 1918 р. А. Бустаманте був сенатором. Представляв Кубу на другій Гаазькій міжнародній конференції (1907) та на Версальській конференції (1918) після закінчення Першої світової війни.

1908 р. став членом Постійного арбітражного суду у Гаазі (Permanent Court of Arbitration). Обійняв 1921 р. посаду судді Міжнародного постійного суду (Permanent Court of International Justice), який було утворено під егідою Ліги Націй.

Цей кубинський правник вважається юристом міжнародного масштабу. Створив кодекс з міжнародного приватного права. Його було прийнято на VI Панамериканському конгресі, що відбувся 1928 р. в Гавані. А. Бустаманте було обрано президентом Конгресу. Згодом 6 латиноамериканських країн ратифікували без жодних застережень Кодекс Бустаманте. Дев'ять інших країн заявили в процесі ратифікації про застереження.

А. Бустаманте обирався членом Європейського (1895) та Американського (1916 р.) інститутів міжнародного права, а також Американської і Гаазької академій міжнародного права (1923 р.). Був почесним деканом юридичного факультету Гаванського університету.

А. Бустаманте є автором багатьох книг. Створювалися вони іспанською мовою, є переклади іншими мовами. Публікації стосувалися актуальних аспектів міжнародного публічного права та міжнародного приватного права.

Блунтчлі Йоганн Каспар (Bluntchli Johann Kaspar)

Народився 7 березня 1808 р. у швейцарському місті Цюриху. Помер 21 жовтня 1881 р. в Карлсруе, що знаходиться на території нинішньої Німеччини.

Вважається світовим авторитетом у галузі міжнародного публічного права. 1866 року він опублікував книгу за назвою “Сучасне право війни” (Das Moderne Kriegrecht). Ця книга стала основою для кодифікації міжнародного права щодо воєн, яке було сформульоване Гаазькими конференціями 1899 та 1907 років.

Юридичну освіту здобув у Цюриху, Берліні та Бонні. З 1848 року викладав право у Цюриху та Мюнхені. Викладацькою діяльністю у Гейдельберзі (Heidelberg) займався з 1861 р. Брав активну участь у створенні Інституту міжнародного права.

Фахівці вказують, що зазначена вище книга за свою основу мала працю Френсиса Лібера (Francis Lieber), створену ним 1863 р. для федеральної армії під час громадянської війни у США.

1868 р. Й. Блунтчлі опублікував книгу “Сучасне міжнародне право” (Das Moderne Völkerrecht). Вона вважається всеохоплюючим кодексом з міжнародного публічного права. Перекладена кількома іноземними мовами. Широко використовувалася в дипломатичній практиці.

Тритомник “Уроки сучасної держави” (Lehre vom modern Staat), опублікований протягом 1875–1876 рр., вважається вершиною творчості цього науковця.

Гай (Gaius)

Повне ім'я Гая невідоме.
Роки життя: 130–180 н.е.

Видатний юрист Стародавнього Риму. Згідно із “Законом про цитування” (Law of Citation) імператора Західної Римської імперії Валентиніана III (426) Гай та ще чотири інші юристи (Папініан, Ульпіан, Паул) були зараховані до когорти класиків.

Мав великий вплив на правничу думку і практику Стародавнього Риму. Підручником Гая дуже тривалий час користувалися студенти-правники, поки за правління візантійського імператора Юстиніана було створено підручник “Інститути”. До речі, таку назву мав і підручник Гая. На підручник Гая орієнтувалися й інші фахівці, укладаючи свої книги.

Окрім “Інститутів”, Гай написав коментарі до “XII таблиць”, трактат про едикти Римських магістратів та кілька інших книг.

“Інститути” Гая складаються з 4 книг. Перша книга присвячена правовому статусу осіб. У колі зору другої та третьої книг перебувають майнове право, у тому числі спадкування. Четверта книга розглядає форми юридичних дій. Саме Гай створив ланцюжок: особи–речі–дії. Він відслідковується і в нинішній юриспруденції.

Тривалий час вважали, що текст “Інститутів” Гая було втрачено. Віднайдено рукопис було 1816 р. Трапилося це випадково у італійському місті Верона. На думку фахівців рукопис було написано у V ст. Тобто переписувач у той час мав перед очима ранній текст рукопису і писав новий текст. Розшифрувати рукопис було надзвичайно важко, бо хтось згодом на творі Гая виклав твори Св. Ієремії (St. Jerome).

Граціан (Gratianus)

Народився наприкінці XI ст. у Карар’я-Фікуле, Італія. Помер у італійському місті Болонья. Точна дата і рік смерті невідомі. Існує версія, що це трапилося до 1159 р.

Вважається засновником канонічного права. Твори і думки Граціана започаткували канонічне право як нову дис-

ципліну (new branch of learning), тобто дисципліну, відмінну від теології.

Нинішні покоління про його життя знають мало. Відомо, що він був монахом. Потім став викладачем у Болоньї. Близько 1140 р. він створив “Decretum Gratiani”. Цей твір містить близько 4 тис. текстів, що охоплюють усі сфери церковного правопорядку (church discipline). Граціан у своєму трактаті намагався гармонізувати всі суперечності (contradictions) і недоречності (inconsistencies), що існували в церковних правилах, які були зібрані з різних джерел.

Граціан зібрав канони, що існували до Латеракської ради включно (1139).

Фахівці зазначають, що Граціан не був першим, хто виконав компіляцію канонічного права. Виконували це і до нього. Але твір Граціана був саме тим, якого вимагав час. Твір відзначався повнотою. Його автору вдалося поєднати правничий та схоластичний підходи. Юридичне підґрунтя Граціан запозичив у докторів з цивільного права, які жили і працювали у Болоньї. Граціан також використовував теологічний досвід французів. У творі Граціан відобразив і свої погляди (opinions) та вчення (teaching). Праця Граціана стала підручником з канонічного права, який використовувався в університетах.

З огляду на подальше нормотворення, що його вчиняли папи (papal legislation), значна частина тексту твору Граціана згодом виявилася застарілою. Все ж таки твір Граціана становив першу частину Зводу канонічного права до кодифікації цього права римсько-католицькою церквою, яка сталася 1917 р.

Гроцій Гуго (Hugo Grotius)

Народився 10 квітня 1583 р. у Дельті (Delft), Нідерланди. Помер 28 серпня 1645 р. у м. Росток (нині — це територія Німеччини). Похований у рідному місті.

Вважається вченим, праці якого мають фундаментальне значення для міжнародного права.

Історія донесла до нас інформацію, що Гроцій був вундеркіндом. Про це свідчить і те, що у восьмирічному віці він писав елегії латинською мовою. У одинадцятирічному віці вступив до Лейденського університету. Закінчив його у віці 14 років. Підборку політичних монологів він створив у п'ятнадцятирічному віці. Мав необережність втрутитися у голландську політику. Як відомо, вона завжди є справою брудною і часто — небезпечною. Очолював Гроцій опозицію командуючому армією принцу Морісу. За це Гроція засудили 1618 р. на довічне ув'язнення (life imprisonment). Ув'язнили Гроція в замок Лоевштейна (Loevestein). З ув'язнення він утік у 1621 р., сховавшись у книжковий ящик. Цей випадок неодмінно переконує читача в тому, що від книг може бути користь.

Правничим шедевром Гроція вважається твір “Про право війни і миру” (On the Law of War and Peace). На латині це — “De Jure Belli et Pacis”. Твір було опубліковано 1625 р. Гроцій у той час перебував у вигнанні (exile) в Парижі. Ще раніше — 1604 р. — Гроцій написав твір “Про право на трофейне та награбоване майно” (On the Law of Prize and Booty). Оці два твори і вважаються його основним внеском у розвиток міжнародного публічного права. Гроцій вважається засновником сучасного міжнародного права. Він також започаткував систематизацію римсько-голландського права, написавши в ув'язненні памфлет “Вступ до голландської юриспруденції”.

Гроцій є також автором праць з історії, теології. Писав він і поетичні твори.

Після втечі з ув'язнення Гроцій поселився у Франції. Король Людовик XIII призначив йому пенсію. Гроцію хотілося повернутися на батьківщину, де перед ув'язненням він обіймав високі пости, але це йому не вдалося. Гроцій 1632 р. відмовився від голландського громадянства і поселився в Гамбурзі.

Швеція призначила 1634 р. Гроція своїм послом у Парижі. Перебував у Швеції в 1644–1645 рр. Відмовився від запропо-

нованого йому поста державного радника. На зворотному шляху зі Швеції потрапив у корабельну катастрофу, захворів і за два дні помер.

Дайсі Альберт (Albert Venn Dicey)

Народився 4 лютого 1835 р. біля Люттенворза, у графстві Лейчестершир, Англія. Помер 7 квітня 1922 р. в Оксфорді.

Протягом 1882–1909 рр. викладав право у Оксфорді. Був на посаді принципала Коледжу робітничих людей (Working Men's College) впродовж 1899–1912 рр. Виступав проти самоврядування Ірландії, написавши в 1886–1913 рр. чотири книги з цієї тематики. 1885 р. опублікував “Вступні лекції до вивчення конституційного права” (Lectures Introductory to the Study of the Law of Constitution). Ця книга неодноразово перевидавалася. Праця була настільки фундаментальною, що її саму вважали частиною британської конституції. Трактат А. Дайсі спирається на його глибокі знання конституційного процесу не лише Британії, але і США. 1905 р. А. Дайсі опублікував “Лекції про зв'язки між правом і громадською думкою в Англії впродовж дев'ятнадцятого сторіччя” (Lectures on the Relations between Law and Public Opinion in England during 19-th century).

1896 р. А. Дайсі опублікував фундаментальне дослідження міжнародного приватного права Англії — трактат “Конфлікт законів” (Conflict of Laws).

Діонісій Малій (Dionysius Exiguus)

Вважають, що він народився приблизно 500 р. н.е. у Скіфії (на території нинішньої України). Помер приблизно у 560 р. Можливо, це трапилося в Римі. Є відомим каноніком VI ст. Існує інформація про те, що він створив християнський кален-

дар, який використовує складені ним таблиці Паски (Easter tables). Сучасний йому історик Кассіодорій (Cassiodorus) цю людину називав монахом (monk), але є інформація, що він був значно вищого становища – аббатом.

До Риму Діонісій прибув після смерті папи Римського Геласія I. Це трапилося 496 р. Геласій I до своєї смерті дав вказівку Діонісію створити папський архів (pontifical archives). Як вченого Діонісія дуже поважали в Римі.

Свого часу александрійський патріарх Теофілій (patriarch Theophilus of Alexandria) створив 95-річні хронологічні таблиці, що спиралися на 532-річний цикл, розрахований Вікторієм Аквітанським (Victorius of Aquitaine). Діонісій це літочислення модифікував на прохання папи Римського Іоанна I. Кажуть, що Діонісій неправильно визначив рік народження Ісуса Христа, спираючись на римську систему літочислення.

Діонісій переклав з грецької на латину багато творів, зокрема, описи життя святого Пахомія (St. Pachomius) і настанови святого Прокла константинопольського (St. Proclus of Constantinople). Оригінали творів втрачено, але саме завдяки перекладам Діонісія їх зміст залишився відомим для історії.

Діонісій зібрав колекцію з 401 церковного канону. До неї увійшли апостольські канони (apostolic canons), рішення Нікейської, Константинопольської, Сардинської єкуменічних рад та декрети римських пап – від Сірікія (Siricius) (384–389) до Анастасія II (Anastasius II) (496–498).

Ірнерій (Irnerius)

Цей правник відомий ще як Гарнерій (Guarnerius) та Варнерій (Warnerius).

Народився у Болоньї (Італія) близько 1055 р. Помер 1125 р. або невдовзі після нього.

Цей вчений вважається відроджувачем римського права. В університеті Болоньї він започаткував вивчення римського

права і вважається першим глосатором серед плеяди знавців римського права, які діяли впродовж XI–середини XIII ст.

Спочатку Ірнерій був викладачем гуманітарних наук (*liberal arts*). Потім графиня Матильда Тосканська (*Countess Matilda of Tuscany*) найняла його для виконання дипломатичних місій. Таку ж діяльність Ірнерій виконував і для імператора Священної Римської Імперії Генріха V. Фахівці стверджують, що свою першу лекцію з римського права Ірнерій прочитав близько 1088 р. Він був учителем Булгарія (*Bulgarus*), якого вважають найвидатнішим представником другого покоління глосаторів з Болоньї.

Найвідомішою працею Ірнерія є анотація Зводу цивільного права (*Corpus Juris Civilis*), який склала команда візантійських правників на чолі з імператором Юстиніаном I.

Камбасерес Жан (Jean-Jacques-Regis de Cambasigris)

Народився 18 жовтня 1753 р. у Монпельє (*Montpellier*), Франція, а помер у Парижі 8 березня 1824 р.

Відомий французький державний діяч і правник. Був другим консулом разом з Наполеоном I. Потім обійняв посаду архіканцлера імперії.

Протягом 1800–1814 рр. був головним радником Наполеона з усіх юридичних питань. Йому належить головна роль у створенні (протягом 1801–1804 рр.) Наполеонівського цивільного кодексу та чотирьох наступних кодексів впродовж 1804–1810 рр.

Сучасники зазначали, що Ж. Камбасерес намагався справити на імператора Наполеона поміркований вплив.

Ж. Камбасерес належав до династії правників. У віці 21 р. він розпочав свою правничу кар'єру в рідному місті Монпельє на посаді радника місцевого суду. 1791 р. там же він став головою кримінального суду. Наступного року його було обрано до Конвенту. Під час суду над королем Луї XVI Ж. Камбасерес го-

лосував за смертну кару королю, але її виконання мало відбутися лише у випадку нападу на Францію. Ж. Камбасерес підкреслено тримався осторонь різноманітних партійних інтриг і приділяв увагу виключно судовим та юридичним справам.

Два проекти цивільного кодексу, які він склав разом з Філіпом-Антуаном Мерленом (Philippe-Antoine Merlin), були відхилені.

У листопаді 1794 р. Ж. Камбасерес став членом комітету державної безпеки. Основна його увага була прикута до іноземних справ. Він доклав чималих зусиль до укладення мирних договорів з Іспанією, Пруссією, Нідерландами, Тосканою. Після розпуску Конвенту Ж. Камбасерес став членом так званої “Ради п’ятисот”. У травні 1797 р. Ж. Камбасереса не переобрали до “Ради”, і він вирішив зайнятися приватною юридичною практикою. Оскільки батьківщина своїх героїв не забуває, то в липні 1799 р. його було призначено міністром юстиції.

Ж. Камбасерес активно допоміг Бонапарту та Емануелю Сієсу організувати державний переворот, який повалив директорію. Трапилося це 18 Брюмера восьмого року революції, або звично кажучи, — 9 листопада 1799 р. Ж. Камбасерес став у грудні того ж року другим канцлером. Першим був Наполеон. Ж. Камбасерес доклав зусиль, щоб Наполеона було проголошено довічним Консулом.

Наполеон у боргу не залишився — у 1804 році Ж. Камбасереса було призначено архіканцлером і 1808 р. пожалувано титул графа Парми (duke of Parma). Він головував у Сенаті, а за відсутності Наполеона — і в Державній раді.

Після реставрації в 1814 р. монархії Бурбонів Ж. Камбасерес відійшов від політики. Неохоче повернувся до неї під час 100-денного повернення влади Наполеона, ставши міністром юстиції і головою палати перів (chamber of peers). Після поразки Наполеона втік до Бельгії. Перебував там до 1818 р., поки не одержав дозволу повернутися до Франції.

Лабео **(Markus Antistius Labeo)**

Місце і дата народження невідомі. Існує версія про те, що помер десятого чи одинадцятого року нашої ери.

Вважається одним з найпродуктивніших мислителів в історії світової юриспруденції. Кажуть, що він написав близько 400 книг. Вважається прогресивним інтерпретатором і творцем права (progressive interpreter and creator of law). Його батько теж був юристом. Звали батька Пакувій Лабео (Pacuvius Labeo). Батько був прихильником республіканського революціонера Марка Брута. Останній був серед тих, хто вбив Юлія Цезаря.

Молодшому Лабео, як і батькові, подобався республіканський устрій. Все ж таки пішов служити імперському уряду. За правління імператора Августа (Augustus) був претором, але відмовився від пропозиції імператора стати консулом.

Лабео вважається засновником Прокуліанської школи юристів, названої на честь його послідовника Прокулія (Proculus).

Зібрання творів Лабео має назву “Libri posteriores”. Сама назва вказує на те, що книги були опубліковані вже після смерті Лабео. Кажуть, що це — унікальний випадок в історії римської юриспруденції. Всі інші юристи випускали свої книги ще за свого життя. Посмертну публікацію розглядають і як свідчення високого авторитету Лабео.

Наполеон **(Napoleon Bonaparte)**

Народився 15 серпня 1769 р. на острові Корсика. Помер 5 травня 1821 р. на острові Святої Єлени, на півдні Атлантичного океану. Французький імператор і генерал.

На початку першого десятиліття ХІХ ст. здійснив численні реформи у сфері урядового управління та освіти. Під його керівництвом було створено Французький цивільний кодекс, що 92 роки виконував роль маяка у континентальній системі права. У березні 1804 р. Цивільний кодекс підписав Наполеон.

Він особисто керував розробкою Конституції Франції (1799).

Під час перебування Наполеона при владі було також прийнято:

- Торговельний кодекс (1807);
- Кодекс кримінального розслідування (1808);
- Кримінальний кодекс (1810);
- Додатковий акт до Конституції імперії (1815).

Зазначені акти здійснили великий вплив не лише на право Франції, але і світу в цілому.

Папініан (Papinian; Aemilius Papinianus)

Народився близько 140 р. н.е., можливо, у населеному пункті Емеса (нині – це територія Сирії).

Серед праць Папініана найвідомішими є дві підбірки – “Quaestiones” (налічує 37 книг) та “Responsa” (налічує 19 книг). Перша книга означає “питання”, друга – “відповіді”.

У правничих школах посткласичного періоду студенти третього року навчання використовували підбірку “Responsa” як основу для своєї фахової підготовки.

“Закон про цитування” (426 р.) імператора Феодосія II (Theodosius) поставив Папініана на чільне місце серед п'яти юристів – класиків Стародавнього Риму.

Свої твори Папініан створював точною (precise) і елегантною (elegant) латинською мовою.

Фахівці вважають, що творчого потенціалу у Папініана було замало, тобто він був блискучим коментатором, але не творцем.

Посідав високі пости у Візантійській імперії за часів імператора Луціуса Септіміуса Северуса, коли той був на троні впродовж 193–211 років.

Папініана було вбито за наказом сина Л.С. Северуса – спадкоємця престолу – Каракали. Існує версія про те, що Папініан відмовився віднайти для Каракали правове виправдання вбивства ним свого брата-суперника Гети.

Савіньї Фрідріх (Friedrich Karl von Savigny)

Народився 21 лютого 1779 р. у Франкфурті-на-Майні. Помер 25 жовтня 1861 р. у Берліні.

Вважається найвпливовішим німецьким юристом ХІХ ст., засновником сучасної системи німецького цивільного права. Відомий і своєю системою міжнародного приватного права.

Був нащадком поміщиків-вельмож (landed nobility). Навчався в університетах Готтінгема (Göttingen) та Марбурга (Marburg). Науковий ступінь одержав 1800 р. і став вчителем. Його запросили 1810 р. до новоствореного Берлінського університету. Ф. Савіньї працював у ньому впродовж свого викладацького життя.

1814 р. вийшла з друку його праця “Von Beruf unsere zeit für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft”. У ній Ф. Савіньї рішуче виступав проти негайної кодифікації німецького права. Він закликав розкривати зміст сучасного права (content of existing law), спираючись на історичні дослідження.

Впродовж 1815–1831 рр. опублікував 7-томник про науку вивчення середньовічного права. Семитомник має назву “Geschichte des römischen Rechts im Mittelalter”. Сучасному римському праву Савіньї присвятив восьмитомний трактат “System des heutigen römischen Rechts”. Трактат було опубліковано впродовж 1840–1849 рр. У трактаті Ф. Савіньї відстоював точку зору про те, що правнича наука має бути як

історичною, так і систематичною за своїм характером. Трактат містив і систему міжнародного приватного права.

1842 р. Ф. Савіні було призначено главою департаменту з перегляду пруських законів. Він залишився на цьому посту до революції 1848 р.

Сторі Джозеф (Joseph Story)

Народився 18 вересня 1779 р. у штаті Массачусетс. У тому ж штаті і помер 10 вересня 1845 р.

Джозеф Сторі закінчив Гарвардський університет. Протягом 1801–1811 рр. займався професійною практичною діяльністю у штаті Массачусетс. Обирався в 1805 р. до законодавчого органу штату. Протягом 1808–1809 рр. був членом Палати представників Конгресу США. 1810 р. повернувся до законодавчого органу рідного штату і в 1811 р. був обраний його спікером.

Президент США Джеймс Медісон у листопаді 1811 р. призначив Джозефа Сторі (якому тоді було лише 32 роки і в якого не було юридичного досвіду) членом Верховного Суду США. На Дж. Сторі “мав зуб” попередній американський президент — Томас Джефферсон, який вважав, що його ембарго на зовнішню торгівлю провалилося завдяки Сторі. Джеймс Медісон не врахував заперечень свого попередника, бо сподівався, що Дж. Сторі буде противагою про федеральній позиції голови Верховного Суду США Джона Маршалла. Надії президента не виправдалися — Дж. Сторі розпочав тлумачити Конституцію США на користь розширення федеральної влади. Верховний Суд США перебрав на себе владу як апеляційний орган в усіх цивільних питаннях, що стосувалися Конституції, статуарного законодавства, міжнародних договорів.

Від смерті Джона Маршала, яка трапилася 6 липня 1835 р., і до призначення 16 березня 1836 р. нового керівника найви-

щої судової інстанції США, Дж. Сторі був тимчасовим головою Верховного Суду США.

Дж. Сторі був противником рабства. Він підтримав федеральний закон, що стосувався рабів-втікачів і, таким чином, підрізав крила законам штатів, спрямованим на відловлення втікачів.

Кажуть, що за однією із справ від 1842 р. у США було створене “Федеральне загальне право” (federal common law). Там зазначалося, що федеральні суди, які розглядають справи, сторонами яких є громадяни різних штатів, не пов’язані із рішеннями судів того штату, на території якого виникла дія, яка спричинила позов.

Отже, суддею (associate justice) Верховного Суду США Дж. Сторі був аж до кінця свого життя.

1829 р. Дж. Сторі став першим лауреатом правничої премії Дейна (Dane professorship of law) і розпочав викладати право у Гарвардському університеті. Його професорська діяльність теж тривала до кінця життя. Його лекції відображені в дев’яти правничих коментарях. Деякі з них здобули міжнародне визнання. Коментарі Дж. Сторі були опубліковані протягом 1832–1845 рр. Канцлера Нью-Йорка Джеймса Кента та Дж. Сторі вважають засновниками юриспруденції з права справедливості у США. Авторитетним Дж. Сторі був не лише у США, але і в Англії та латиноамериканських країнах, які виявили інтерес до напрацювань Дж. Сторі з конфлікту законодавств (conflict of laws), інакше кажучи, — міжнародного приватного права.

Син Дж. Сторі — Вільям Сторі (відомий скульптор) у 1851 р. опублікував двотомник “Життя і листи Джозефа Сторі” (Life and Letters of Joseph Story).

У літературних джерелах зустрічається інформація про те, що це саме Джозеф Сторі в 1834 р. запровадив у наукове вживання поняття “міжнародне приватне право”.

Трібоніан (Tribonian)

Народився, можливо, в населеному пункті Памділія, що знаходився на території нинішньої Туреччини. Коли саме народився — невідомо. Але відомо, що помер 545 р.

Був високопоставленим чиновником — правником Візантії. Вважається головним укладачем (і, можливо, ініціатором) кодифікованого законодавства з римського права.

Протягом 530–532 рр. та від 534 р. і аж до своєї смерті посідав міністерську посаду у Візантії, яку можна порівняти з посадою канцлера у середньовічній Англії.

Цікавився філософією та астрономією. Кажуть, що противники звинувачували його у відступництві від православної віри та службовій корумпованості.

Був членом імперської комісії, яка створила перший кодекс (опубліковано 529 р.). Згодом очолював комісію, яка готувала “Дайджести”, що були витягами з робіт римських юристів давніших часів (опубліковано 533 р.). Під його ж керівництвом було переглянуто вище згаданий перший кодекс (опубліковано 534 р.). Трібоніан наглядав за написанням викладачами-правниками Доротієм і Теофілієм підручника “Інститути”.

Дослідники римського права зазначають, що Трібоніан доклав зусиль і до запровадження “Новел”. Це розпочалося 534 р. і тривало до смерті імператора Юстиніана, яка сталася 565 р.

Юстиніан пережив свого правничого радника на 20 років. Після смерті Трібоніана “Новели” видавалися рідше, ніж за його життя.

Додаткову інформацію про діяльність Трібоніана читач може знайти у розділі 2 “Римське право” цієї книжки.

Ульпіан **(Ulpian; Donitius Ulpianus)**

Народився невідомо коли у фінікійському місті Тір. Нині — це територія Лівану. Помер 228 р. н.е. Був відомим римським юристом і урядовцем. Його твори становлять третину обсягу “Дайджестів” імператора Візантії Юстиніана I.

Ульпіан спочатку був помічником у іншого відомого римського юриста — Папініана. Останній тоді обіймав посаду преторського предиката (222 р.). простіше кажучи, був головним радником римського імператора Лукуса Септиміуса Северуса) і начальником його охорони. Ульпіан анував твори Папініана. Відомий він також як творець петицій до імператора Каракали. За правління імператора Северуса Александра обійняв посаду преторіанського предикта. Був убитий підпорядкованими йому офіцерами.

На думку фахівців, стиль творів Ульпіана є ясным і елегантним. Ульпіан, як і Папаніан, був розумним видавцем та інтерпретатором уже існуючих ідей. Кажуть, що він не був таким оригінальним правничим мислителем, як Маркус Антистиус Лабео.

Головні праці Ульпіана:

- “Libri ad Sabinum” (це зібрання нараховує 51 книгу, які коментують цивільне право);
- “Libri ad Edictum” (це зібрання нараховує 81 книгу, в яких коментуються преторські едикти).

Були в Ульпіана і інші праці. Твір “Tituli ex corpore Ulpiani” (інші його назви — “Epitome Ulpiani”, “Regulae Ulpiani”) нині не вважається таким, що належить перу Ульпіана.

Юстиніан I (Justinian I)

Роки життя: 482–565. Став імператором Східної Римської імперії у 527 р. і залишався ним до своєї смерті. Світову відомість здобув завдяки своїм Зводу цивільного права, будинкам та завойовницьким походам.

Народився Юстиніан у Македонії. Його дядько — імператор Юстин I — 527 р. взяв його собі у співімператори. Дядько помер через кілька місяців, і Юстиніан став єдиним імператором Візантії. Мав дружину Теодору. Вона полюбляла політику і дуже втручалася в державні справи. Імператор мав схильність до тиранії. За релігійним світоглядом був православним християнином. Переслідував еретиків, євреїв та поганців (тобто нехристиян). Закрив 529 р. філософську школу в Афінах, оскільки йому здавалося, що вона проповідує поганізм, тобто нехристиянський світогляд.

Населення Константинополя в 532 р. підняло заколот і спалило центральну частину столиці. Імператор придушив заколот та перебудував місто. Саме за Юстиніана було збудовано собор Софії, який зберігся й досі в нинішньому Стамбулі.

Повсюди в імперії Юстиніан будував фортеці, монастирі, акведуки, гавані, церкви та інші будівлі.

533 р. імператор розпочав серію воєн проти вандалів, остроготів та візіготів, які в V ст. загарбали Західну Римську імперію. Воєнні успіхи були досягнуті, але вони майже звели нанівець міць імперії.

Юстиніан ввів римське право у Звід цивільного права (*Corpus Juris Civilis*). Звід відомий ще й як Кодекс Юстиніана.

Юстиніан є найвідомішим в історії імператором-правником.

ДОДАТКИ

Додаток 1

Перелік президентів і віце-президентів США

	Президенти				Віце-президенти			
	Прізвище		Роки		Прізвище		Роки на посаді	
	українською мовою	англійською мовою	життя	на посаді	українською мовою	англійською мовою		
1	Вашингтон Джордж	Washington George	1732–1799	1789–1797	Адамс Джон	Adams John	1789–1797	
2	Адамс Джон	Adams John	1735–1826	1797–1801	Джефферсон Томас	Jefferson Thomas	1797–1801	
3	Джефферсон Томас	Jefferson Thomas	1743–1825	1801–1809	Барр Аарон Клінтон Джордж	Barr Aaron Clinton George	1801–1805 1805–1809	
4	Медісон Джеймс	Madison James	1751–1836	1809–1817	Клінтон Джордж (у 1812–1813 рр. віце-президента не було) Геррі Елбрідж (у 1814–1817 рр. віце-президента не було)	Clinton George Gerry Elbridge	1809–1812 1813–1814	
5	Монро Джеймс	Monroe James	1758–1831	1817–1825	Томпкінс Данієл	Tompkins Daniel	1817–1825	
6	Адамс Джон Кінсі	Adams John Quincy	1757–1848	1825–1829	Келхун Джон Келдвел	Calhoun John Caldwell	1825–1829	
7	Джексон Ендрю	Jackson Andrew	1757–1845	1829–1837	Келхун Джон Келдвел (у 1832–1833 рр. віце-президента не було) Ван Б'юрен Мартін	Calhoun John Caldwell Van Buren Martin	1829–1832 1833–1837	
8	Ван Б'юрен Мартін	Van Buren Martin	1782–1862	1837–1841	Джонсон Річард Ментор	Johnson Richard Mentor	1837–1841	
9	Гаррісон Вільям Генрі	Harrison William Henry	1773–1841	1841	Тайлер Джон	Tyler John	1841	

		Президенти			Віце-президенти		
		Прізвище		Роки		Прізвище	
		українською мовою	англійською мовою	життя	на посаді	українською мовою	англійською мовою
10	Тайлер Джон		Tyler John	1790–1862	1841–1845	(віце-президента не було)	
11	Полк Джейм Нокс		Polk James Knox	1795–1849	1845–1849	Даллас Джордж Міфлін	Dallas George Mifflin
12	Тейлор Захарія		Taylor Zachary	1784–1850	1849–1850	Філмор Міллард	Fillmore Millard
13	Філмор Міллард		Fillmore Millard	1800–1874	1850–1853	(віце-президента не було)	
14	П'єрс Франклін		Pierce Franklin	1804–1869	1853–1857	Кінг Вільям Руфус (у 1853–1857 рр. віце-президента не було)	King William Rufus
15	Б'юкенен Джеймс		Buchanan James	1791–1868	1857–1861	Брекенрідж Джон	Brechinridge John C.
16	Лінкольн Авраам		Lincoln Abraham	1809–1865	1861–1865	Емлін Еннібел Джонсон Ендрю	Hamlin Hannibal Johnson Andrew
17	Джонсон Ендрю		Johnson Andrew	1808–1875	1865–1869	(віце-президента не було)	
18	Грант Улісс Сімпсон		Grant Ulyses Simpson	1822–1885	1869–1877	Колфакс Скуйлер Вільсон Генрі (у 1875–1877 рр. віце-президента не було)	Colfax Schuyler Wilson Henry
19	Хаз Рутгерфорд Берчард		Hayes Rutherford Burchard	1822–1893	1877–1881	Уїллер Уільям А.	Wheeler William A.
20	Гарфілд Джеймс Абрам		Garfield James Abram	1831–1881	1881	Артур Честер Аллан	Artur Chester Allan
							Роки на посаді
							1845–1849
							1849–1850
							1853
							1853
							1857–1861
							1861–1865
							1865
							1869–1873
							1873–1875
							1877–1881
							1881

1.1. Дажно. Історія держави і права

	Президенти				Віце-президенти			
	Прізвище		Роки		Прізвище		Роки на посаді	
	українською мовою	англійською мовою	життя	на посаді	українською мовою	англійською мовою		
21	Артур Честер Аллан	Arthur, Chester Allan	1830–1886	1881–1885	(віце-президента не було)			
22	Клівленд Стефен Гровер	Cleveland, Stephen Grover	1837–1908	1885–1889	Ендрікс Томас А. (у 1885–1889 рр. віце-президента не було)	Hendriks Thomas A.	1885	
23	Гаррісон Бенджамін	Harrison Benjamin	1833–1901	1889–1893	Мортон Леві Парсонс	Morton Levi Parsons	1889–1893	
24	Клівленд Стефен Гровер	Cleveland Stephen Grover	1837–1908	1893–1897	Стівенсон Едлай Евінг	Stevenson Adlai Eveng	1893–1897	
25	Мак-Кінлі Вільям	McKinley William	1843–1901	1897–1901	Хоберт Гарріт А. (у 1899–1901 рр. віце-президента не було) Рузвельт Теодор (у 1902–1905 рр. віце-президента не було)	Hobart Garret A. Roosevelt Theodore	1897–1899 1901	
26	Рузвельт Теодор	Roosevelt Theodore	1858–1919	1901–1909	Фейрбенкс Чарльз У.	Fairbanks Charles W.	1905–1909	
27	Тафт Уільям Говард	Taft William Howard	1857–1930	1909–1913	Шерман Джеймс С. (у 1912–1913 рр. віце-президента не було)	Sherman James S.	1909–1912	
28	Вільсон Томас Вудро	Wilson Thomas Woodrow	1856–1924	1913–1921	Маршалл Томас Р.	Marshall Thomas R.	1913–1921	
29	Гардінг Ворен Гемелтел	Harding Warren Gamalhel	1856–1923	1921–1923	Кулідж Келвін (у 1923–1925 рр. віце-президента не було)	Coolidge Calvin	1921–1923	
30	Кулідж Келвін	Coolidge Calvin	1872–1933	1923–1929	Доз Чарльз Гейтс	Dawes Charles Gates	1925–1929	

		Президенти				Віце-президенти			
		Прізвище		Роки		Прізвище		Роки на посаді	
		українською мовою	англійською мовою	життя	на посаді	українською мовою	англійською мовою		
31	Гувер Герберт Кларк		Hoover Herbert Clark	1874–1964	1929–1933	Куртіс Чарльз	Curtis Charles	1929–1933	
32	Рузвельт Франклін Делано		Roosevelt Franklin Delano	1882–1945	1933–1945	Гарнер Джон Н. Воллес Генрі Агард Трумен Гаррі С. (у 1945–1949 рр. віце-президента не було)	Garnet John N. Wallace Henry Agard Truman Harry S.	1933–1941 1941–1945 1945	
33	Трумен Гаррі С.		Truman Harry S.	1884–1972	1945–1953	Барклі Албен Вільям	Barkley Alben W.	1949–1953	
34	Ейзенхауер Дуайт Давід		Eisenhower Dwight David	1890–1969	1953–1961	Ніксон Річард Мілхауз	Nixon Richard Milhous	1953–1961	
35	Кеннеді Джон Фітцджеральд		Kennedy John Fitzgerald	1917–1963	1961–1963	Джонсон Ліндон Бейнс (у 1963–1965 рр. віце-президента не було)	Johnson Lindon Baines	1961–1963	
36	Джонсон Ліндон Бейнс		Johnson Lyndon Baines	1908–1973	1963–1969	Хемфрі Губерт Горацио	Humphrey Hubert Horatio	1965–1969	
37	Ніксон Річард Мілхауз		Nixon Richard Milhous	1913–1994	1969–1974	Егнью Спіро (у жовтні–грудні 1973 р. віце-президента не було) Форд Джеральд Рудольф Теодор (у серпні–грудні 1974 р. віце-президента не було)	Agnew Spiro Ford Gerald Rudolf Theodore	1969–1973 1973–1974	

	Президенти				Віце-президенти			
	Прізвище		Роки		Прізвище		Роки на посаді	
	українською мовою	англійською мовою	жінгтя	на посаді	українською мовою	англійською мовою		
38	Форд Джеральд Рудольф Теодор	Ford Gerald Rudolph Theodore	1913	1974–1977	Рокфеллер Нельсон Олдріч	Rockefeller Nelson Aldrich	1974–1977	
39	Картер Джеймс Ерл	Carter James Earl	1924	1977–1981	Мондейл Волтер Фредерік	Mondale Walter Frederick	1977–1981	
40	Рейган Рональд Ульсон	Reagan Ronald Wilson	1911–2004	1981–1989	Буш Джордж Герберт Волкер	Bush George Herbert Walker	1981–1989	
41	Буш Джордж Герберт Волкер	Bush, George Herbert Walker	1924	1989–1993	Квейл Денфорт (Ден)	Quayle Danforth (Dan)	1989–1992	
42	Клінтон Вільям Джеферсон	Clinton William Jefferson	1946	1993–2000	Гор Альберт Арнольд	Gore Albert Arnold	1993–2000	
43	Буш Джордж Волкер-молодший	Bush George Walker Jr.	1946	2001–...	Чейні Річард Брюс	Chaimy Richard Bruce	2001–...	

Довідки про президентів США

1. Джордж Вашингтон (George Washington)

Народився 22 лютого 1732 р. в графстві Вестморленд (Westmoreland), штат Вірджинія. Там же й проживав. Належав до єпископальної церкви. За партійною належністю вважається федералістом. На посаді президента США перебував впродовж 1789–1797 рр. Помер 14 грудня 1799 р.

Протягом 1754–1763 рр. служив у британській армії, яка воювала спочатку з французькими військами під час Семилітньої війни, а потім — з індіанцями. Був великим землевласником з Вірджинії і став лідером боротьби американських колоній за незалежність. Брав участь у двох з трьох Континентальних Конгресів (1774, 1775), які проводили американські колонії в боротьбі з метрополією. Коли спалахнула війна за незалежність, яку американці називають Революційною війною (Revolutionary War), то Джорджа Вашингтона було обрано головнокомандувачем Континентальної армії. На цій посаді він перебував упродовж усієї війни. Йому вдалося зберегти армію у Веллі Фордж (Valley Forge) протягом складної зими 1777–1778 рр. і здобути вирішальну перемогу в битві під Йорктауном у 1781 р. У 1787 р. він очолював у з'їзд (convention) у Філадельфії, який прийняв Конституцію США. Через два роки Джорджа Вашингтона одноставно було обрано президентом США. Спочатку він не приєднувався до жодного з політичних угруповань, які стали з'являтися. Згодом приєднався до Федералістської партії. Уряди, очолювані Вашингтоном, були позапартійними і користувалися повагою як у США, так і за кордоном. США зберігали нейтралітет упродовж революційних воєн у Франції. Політикою Джорджа Вашингтона були незадоволені прихильники Т. Джефферсона, що привело до створення Республіканської партії, яка згодом перетворилася на Демократичну партію.

Джордж Вашингтон був при владі протягом двох термінів. Відмовився від пропозиції стати президентом США втретє. Наприкінці свого життя відійшов від політики.

Дружиною президента США Джорджа Вашингтона була Марта Кюстіс (Martha Dandridge Custis). Роки її життя: 1732–1802. Дітей не мали.

2. Джон Адамс (John Adams)

Народився 30 жовтня 1735 р. у Квінсі (Quincy), штат Массачусетс. Там же й проживав. За релігійною належністю був унітаристом (Unitarian), а за партійною — федералістом. На посаді президента США перебував протягом 1797–1801 рр. Помер 4 липня 1826 р.

Йому судилося бути першим віце-президентом США та другим президентом США. Належав до когорти керівників визвольного руху американських колоній. Вважається одним із співавторів Конституції США. Очолював делегацію США на переговорах із Великою Британією, що відбулися 1783 р. в Парижі. Паризький договір припинив війну метрополії з колоністами, і Велика Британія визнала їх незалежність.

Протягом 1785–1788 рр. був послом США у Великій Британії. Належав до федералістів, згладжував суперечності між прихильниками А. Гамільтона та Т. Джефферсона.

Джону Адамсу вдалося уникнути війни між США та Францією. Перед проведенням торговельних переговорів у Парижі в 1797 р. французькі представники вимагали від американської сторони сплатити певну суму грошей як передумову переговорів. Це спричинило у США хвилю обурення. Конфлікт залишився в історії під назвою “Афера ХУХ”. Цими літерами позначено членів французької делегації.

Дружиною президента Джона Адамса була Абігейл Сміт (Abigail Smith). Роки її життя: 1744–1818. Відзначалася інтелігентністю, волевим характером і мала вплив на чоловіка. Була поборницею прав жінок. Подружжя мало п'ятеро дітей.

3. Томас Джефферсон (Thomas Jefferson)

Народився 13 квітня 1743 р. у Шедвеллі (Shadwell), штат Вірджинія. Там же й проживав. За релігійною належністю був членом єпископальної церкви. За партійною належністю був рес-

публіканцем, що нині означає членство в Демократичній партії. На посаді президента перебував упродовж 1801–1809 рр. Помер 4 липня 1826 р., – того самого дня і року, що й президент Джон Адамс.

Був правником-науковцем (*scholarly lawyer*), рішуче виступав проти британської колоніальної політики. Упродовж 1775–1776 рр. був членом Континентального конгресу. Автор декларації незалежності. Вважається найголовнішим співавтором тексту Конституції США (1776). Протягом 1783–1784 рр. запровадив у США монети, що мали десятинну систему (*decimal system*), за якої долар став головною одиницею. Належав до ряду керівних діячів США під час війни за незалежність.

У 1787 р. Томас Джефферсон підготував проект однієї з перших декларацій Конгресу США – “Північно-західного орденансу” (*Northwest Ordinance*).

Декларація проголошувала:

1) методи адміністративного устрою територій та прийому штатів;

2) відміну рабства на північно-західній території;

3) вільну державну освіту;

4) свободу релігії;

5) суд присяжних;

6) справедливі й гуманні закони.

Протягом 1785–1789 рр. був послом США у Франції. Симпатизував французькій революції. Упродовж 1790–1793 рр., за президентства Джорджа Вашингтона, обіймав посаду державного секретаря. Був прихильником децентралізації та обмеженого використання президентської влади. Із зазначених питань, а також щодо фінансової політики конфліктував із Александром Гамільтоном.

Томас Джефферсон вважався лідером антифедералістів. Ця течія згодом переросла в сучасну Демократичну партію США.

Перебуваючи на посаді віце-президента (1796–1800), Т. Джефферсон склав проекти Кентуцьких резолюцій. Вони вважаються першими тлумаченнями прав штатів за Конституцією США.

Т. Джефферсон був першим президентом США, інаугурація якого відбулася в місті Вашингтоні. Виступав за те, щоб закордонними справами опікувалася федеральна влада, а справами штатів та місцевими більше опікувалися відповідні власті. Був прихильником протекціонізму. Підтримав “Закон проти імпорту” (*Nonimportation Act*, 1806) та “Закон про ембарго” (*Embargo Act*, 1807).

Протягом останнього періоду свого життя виявив хист до архітектури.

Дружиною президента Томаса Джефферсона була Марта Увейлес Скелтон (Martha Wayles Skelton). Роки її життя: 1748–1782. Дружина померла у ранньому віці. Подружжя мало шестеро дітей.

Портрет Т. Джефферсона міститься на дводоларовій банкноті. На зворотному боці банкноти зафіксовано один з моментів підписання Декларації незалежності.

4. Джеймс Медісон (James Madison)

Народився 16 березня 1751 р. у Порт Конвейї (Port Conway), штат Вірджинія. Там же й проживав. Належав до єпископальної церкви. Вважався республіканцем, що за нинішніми поняттями означає належність до Демократичної партії. Роки перебування на посаді президента США: 1809–1817. Дата смерті – 28 червня 1836 р.

Упродовж 1780–1783 рр. та 1787–1788 рр. був членом Контиентального конгресу. Здійснив великий вплив на форму Конституції США (1789). У 1791 р. запропонував “Законопроект про права” (Bill of Rights). Активно виступав за Конституцію і федеральні акти (Federal Papers). Протягом 1801–1809 рр. обіймав посаду державного секретаря за часів президентства Томаса Джефферсона.

Під час президентства Дж. Медісона відбулася війна між США та Британією, відома як “Війна 1812 року”. Тривала впродовж 1812–1815 рр. Війна була спровокована американськими “яструбами”. Її спричинили територіальні суперечки між США і Великою Британією, вимоги британців обшукувати американські кораблі з метою арешту британських дезертирів, торговельні обмеження, зумовлені Наполеонівськими війнами тощо.

Війська США невдало напали на британську колонію Канади в 1812 р. Британські війська значно вміліше захопили 1814 р. Вашингтон і чимало там попалили. Згоріла в 1814 р. і резиденція президента США. Війна зміцнила американський націоналізм, сприяла зростанню промисловості і загалом закінчилася для США вдало.

Дружиною президента Дж. Медісона була Доллі Пейн Тодд (Dolly Payne Todd). Роки її життя: 1768–1849. Подружжя дітей не мало. Доллі Пейн була господаркою (hostess) Президентської резиденції за часів вдовця (widower) Томаса Джефферсона. Під час окупації Ва-

шингтону британськими військами в 1814 р. Доллі Пейн врятувала важливі документи та коштовності.

5. Джеймс Монро (James Monroe)

Народився 28 квітня 1758 р. в Вестморленді (Westmoreland), штат Вірджинія. Там же й проживав. Належав до єпископальної церкви та Республіканської партії, наступницею якої стала Демократична партія. На посаді президента США перебував упродовж 1817–1825 рр. Помер 4 липня 1831 р. Став третім і покищо останнім президентом, який помер того дня, коли США святкують День незалежності.

1802 р. президент Томас Джефферсон призначив Джеймса Монро спеціальним представником США у Франції. Заслугою Джеймса Монро є придбання у 1803 р. Сполученими Штатами Америки величезної території французької колонії Луїзіани. Ця операція залишилась в історії як Луїзіанська купівля (Louisiana Purchase). Протягом 1811–1815 рр. Дж. Монро посідав посаду державного секретаря, а в 1814–1815 рр. перебував на посаді військового міністра за часів президентства Джеймса Медісона.

Джеймсу Монро вдалося досягти в 1820–1821 рр. так званого Міссурійського компромісу. Він полягав у прийнятті до складу США Міссурі як рабовласницького штату та штату Мен як вільного від рабства штату.

1823 р. Джеймс Монро надіслав Конгресу США послання, в якому була викладена доктрина, відома як “доктрина Монро”, хоч її справжнім автором є Джон Кінсі Адамс — наступник Дж. Монро на посаді президента США. У доктрині зазначалося, що Америка не є полем для європейської колонізації, і США з незадоволенням розглядатимуть будь-яку спробу європейських держав втрутитися у внутрішні справи Американського континенту. Лейтмотив доктрини — “Америка — для американців!”. Доктрина Монро стала панівною доктриною політики США протягом ХІХ ст. Згодом цю доктрину іронічно перефразували: “Америка — для США”.

Дружиною Джеймса Монро була Єлизавета Кортрайт (Elizabeth Kortright). Роки її життя: 1768–1830. Подружжя мало двох дітей.

6. Джон Кінсі Адамс (John Quincy Adams)

Народився 11 квітня 1767 р. у Кінсі (Quincy), штат Массачусетс. Там же й проживав. Належав до унітарної церкви. За партійною належністю — республіканець, що нині означає членство в Демократичній партії. На посаді президента перебував упродовж 1825–1829 рр. Помер 23 лютого 1848 р.

Був найстаршим сином другого американського президента Джона Адамса. Протягом 1809–1814 рр. був послом США у Великій Британії. Перебував на посаді державного секретаря впродовж 1817–1824 рр. Це саме Джон Кінсі Адамс допоміг президенту США Джеймсу Монро сформулювати відому доктрину Монро. Її основний зміст — втручання іноземних держав у політичне життя Америки як частини світу вважається потенційно ворожим актом щодо США.

За партійно-політичною належністю вважався республіканцем. Трапляються відомості й про те, що він був демократичним республіканцем.

Прихильники Е. Джексона (сьомого президента США) несправедливо звинувачують Дж.К. Адамса у корупції. Їм не сподобалося призначення Генрі Клея державним секретарем. Г. Клей надав Дж.К. Адамсу значну підтримку в суперечливій кампанії виборів президента США. Така критика зашкодила уряду президента Дж.К. Адамса втілити в життя широку програму реформ.

Після закінчення терміну свого президентства Дж.К. Адамс брав активну участь у русі за скасування рабства.

Дружиною президента була Луїза Катерина Джонсон (Louise Catherine Johnson). Роки її життя: 1775–1852. Подружжя мало чотирьох дітей.

7. Ендрю Джексон (Andrew Jackson)

Народився 15 березня 1767 р. у графстві Новий Ланкастер (New Lancaster), що в Південній Кароліні. Проживав у штаті Теннессі. За релігійною належністю був пресвітеріанцем, а за партійною — демократом. Посаду президента обіймав упродовж 1829–1837 рр. Помер 8 червня 1845 р.

Протягом війни з британськими та індіанськими військами на початку XIX ст. йому вдалося завдати поразки індіанцям племені крік. Трапилося це 1814 р. у битві на Підковному вигині (Horseshoe Bend). За цю перемогу він одержав звання генерала. Наступного року Е. Джексон переміг британців у бою під Новим Орлеаном. У 1818 р. війська під командуванням Джексона успішно окупували Флориду. Коли Е. Джексон став президентом, то в урядових закладах і органах він замінив п'яту частину їх працівників на прихильників Демократичної партії, до якої він належав. Така політика одержала назву "система награбування" (spoils system).

Як демократ, Е. Джексон виступав проти монополій і привілейованих класів та за ширше представництво народу в органах влади. Підтримував дрібний бізнес, фермерів, ремісників. Був прихильником протекціоністського тарифу, який був вигідним промислового Сходу США. Це не подобалося його віце-президенту Джону Келхуну (він був представником Півдня) і той подав у відставку.

Е. Джексон виступав за сильний федеральний уряд, але 1832 р. наклав вето на закон, який передбачав зміни в статуті Національного банку. Уряд цього президента називали "кухонним кабінетом", оскільки він складався з улюблених ним радників.

Дружиною Е. Джексона була Ракель Донельсон Робардс (Rachel Donelson Robards). Роки її життя: 1767–1828. Подружжя дітей не мало.

Портрет Е. Джексона міститься на двадцятидоларовій банкноті.

8. Мартін ван Б'юрен (Martin Van Buren)

Народився 5 грудня 1782 р. в Кіндерхуці (Kinderhook), штат Нью-Йорк. Мешкав у тому ж штаті. Належав до реформістської голландської церкви. За партійною належністю був демократом. На посаді президента США перебував упродовж 1837–1841 рр.

Разом з У.Л. Марсі М. ван Б'юрен утворив так зване "Олбанське регенство" (Albany Regency), тобто групу політичних діячів, яка контролювала організацію Демократичної партії у штаті Нью-Йорк у 1820–1854 рр.

Протягом 1829–1831 рр. був державним секретарем. Ендрю Джексон призначив М. ван Б'юрена віце-президентом у 1832 р.

Перебуваючи на посаді президента, М. ван Б'юрен відреагував на економічну кризу 1837 р. тим, що переніс державні кошти, які раніше трималися в приватних банках, до незалежного казначейства.

Цей крок не сподобався членам Демократичної партії і багато з них перейшли до партії вігів. Незалежність федерального казначейства від національної банківської й фінансової систем була схвалена актом Конгресу 1840 р. На президентських виборах 1840 р. М. ван Б'юрен був кандидатом Демократичної партії. Вибори програв. На виборах 1848 р. був кандидатом партії “Вільної землі” (Free-soil Party). Програв знову.

Дружиною М. ван Б'юрена була Ханна Хoes (Hannah Hoes). Роки її життя: 1783–1819. Подружжя мало чотириох дітей.

9. Вільям Гаррісон (William Harrison)

Народився 9 лютого 1773 р. у Беркелі (Berkeley), штат Вірджинія. Проживав у штаті Огайо. Належав до єпископальної церкви. Був членом партії вігів. Помер 4 квітня 1841 р.

Був Конгресовим делегатом (Congressional delegate) від Північно-Західної території. Допоміг розділити її в 1739 р. на Індіану та Огайо. Протягом 1800–1812 рр. обіймав посаду губернатора Індіани. Вів переговори з індіанцями, укладав договори і допускав білих поселенців на підвладну йому територію. Очоловав збройні сили США у битві з Текумсеком біля Тіпшканое. Під час війни між США та Великою Британією 1812–1815 рр. був командувачем військами Північного Заходу. У 1813 р. він захопив Детройт і здобув перемогу у битві біля Темзи.

Його президентська кампанія відбувалася під гаслом “Тіпшканое”, а також “Тайлер”. Це була перша гостра кампанія з виборів президента США.

На посаді президента перебував лише один місяць. Помер від запалення легенів. Доводиться дідом Бенджаміну Гаррісону, — двадцять третьому президенту США.

Дружиною В.Гаррісона була Анна Сіммес (Anna Symmes). Роки її життя: 1775–1864. Подружжя мало десятеро дітей.

10. Джон Тайлер (John Tallor)

Народився 29 березня 1790 р. у Грінвеї (Greenway), штат Вірджинія. У тому ж штаті й проживав. Належав до єпископальної

церкви. За партійною приналежністю — віг. Роки президентства: 1841–1845. Помер 18 січня 1862 р.

На посаду глави США заступив після смерті Вільяма Гаррісона. Він став першим в історії США президентом, який обійняв цю посаду автоматично з огляду на свій статус віце-президента держави.

Не підтримував політику своєї партії з багатьох питань. Був прихильником закріплення за штатом значних прав. Політика президента була не до вподоби членам його уряду і він, практично в повному складі, подав у відставку. Вірним президенту залишився лише державний секретар Даніель Вебстер. Державний секретар залишився з метою завершення переговорів зі своїм британським колегою лордом Ашбартоном щодо договору з Великою Британією, який врегулював простягання американсько-канадського кордону вздовж Великих озер, на північному сході США, вільне судноплавство водними шляхами для кораблів обох країн. Договір Вебстера–Ашбартона (1843) став прецедентом для мирного вирішення спорів у взаємостосунках США та Великої Британії. За часів президентства Дж.Тайлера США анексували Техас.

Першою дружиною була Летіція Крістіан (Leticia Christian). Роки її життя: 1790–1842. Друга дружина — Джулія Гардінер (Julia Gardiner). Роки її життя: 1820–1889. З кожною дружиною Джон Тайлер мав по семеро дітей.

11. Джеймс Полк (James Polk)

Народився 2 листопада 1795 р. у Мекленбурзі (Mecklenburg), штат Північна Кароліна. Проживав у штаті Теннессі. За релігійною належністю — методист, а за партійною — демократ. Посаду президента США обіймав протягом 1845–1849 рр. Помер 15 червня 1849 р.

Відновив незалежну систему казначейства (1846). Запровадив дуже низькі тарифні ставки. Визнав сорок дев'яту паралель як межу Орегону (1846). У результаті війни 1846–1848 рр. між США і Мексикою до Сполучених Штатів відійшли: Каліфорнія, переважна частина Арізони, Колорадо, Невада, Юта, Нью-Мексико, Вайомінг. Техас приєднався до Союзу на правах штату в 1845 р.

Президентство Джеймса Полка — це період значної територіальної експансії США.

Дружиною Джеймса Полка була Сара Чилдресс (Sarah Childress). Роки її життя: 1803–1891. Подружжя дітей не мало.

12. Захарія Тайлор (Zachary Taylor)

Народився 24 листопада 1784 р. у графстві Орендж (Orange), штат Вірджинія. Проживав у Луїзіані. Належав до єпископальної церкви. За партійною належністю – віг. Обіймав посаду президента впродовж 1849–1850 років. Помер 9 липня 1850 р.

Став президентом США завдяки успіхам військ під його командуванням під час війни між США та Мексикою, що відбувалася в 1846–1848 рр. Вважався національним героєм США. З огляду на короткий термін перебування при владі, Захарії Тайлору не вдалося втілити всі свої задуми – викоринити рабство на новоприєднаних територіях. Президенту був не до вподоби “Компроміс 1850 року”. Це поняття означає серію законів, прийнятих Конгресом США, згідно з якими кожна новопридбана територія сама визначає свій статус – рабовласницький чи вільний від рабства. Умови компромісу спричиняли гострі суперечки і згодом зробили свій внесок у розпалювання громадянської війни. Президенту дуже хотілося прийняти до Союзу Каліфорнію як штат, вільний від рабства, але йому не вдалося дожити до здійснення своєї мрії.

Дружиною президента була Маргарет Сміт (Margaret Smith). Роки її життя: 1788–1852. Подружжя мало шестеро дітей.

13. Міллард Філлмор (Millard Fillmore)

Народився 7 січня 1800 р. у графстві Каюга (Cayuga), штат Нью-Йорк. Там же й проживав. Належав до унітарної церкви. За партійною належністю – віг. На посаді президента США перебував у 1850–1853 рр. Помер 8 березня 1874 року.

Вступив на посаду президента США після смерті свого попередника Захарії Тайлора. Був прихильником знаходження компромісу з питання про рабство. Це саме він виступив з “Компромісом 1850 року” (див. нотатку про президента США Захарія Тайлора) і підписав його. М. Філлмор безуспішно намагався об’єднати партію вігів докола Компромісу. Коли це йому не вдалося, то він був змушений приєднатися до руху “Нічого не знаю” (Know-Nothing Movement). Висунув свою кандидатуру на президентських виборах 1856 р., але їх програв. Виступав на виборах як кандидат зазначеного руху. Непо-

пулярне надання сили “Закону про рабів-утікачів” (Fugitive Slave Act) прискорило розпад партії вігів.

М. Філлмор мав двох дружин. Перша дружина — Абігейл Пауерс (Abigail Powers). Роки її життя: 1798–1853. Друга дружина — Кароліна Кармішель МакІнтош (Caroline Carmichael McIntosh). Роки її життя: 1813–1881. З першою дружиною М. Філлмор мав двох дітей. З другою дітей не було.

14. Франклін П'єрс (Franklin Pierce)

Народився 23 листопада 1804 р. у Хіллсборо (Hillsboro), штат Північний Гемпшир. Жив у тому ж штаті. Належав до єпископальної церкви.

За партійною належністю — демократ. На посаді президента США перебував упродовж 1853–1857 рр. Помер 8 жовтня 1869 р.

На президентських виборах 1852 року вважався “темною конячкою” (dark-horse candidate), але їх виграв. Цьому сприяла його поміркована політика з питання про “Компроміс 1850 року” (див. нотатку про президента США Захарія Тайлора).

Під час президентства Ф. П'єрса з'явився “Остендський маніфест” (Ostend Manifesto). Це — таємне послання державному секретареві Вільяму Марсі від послів США у Великій Британії, Франції та Іспанії. Вони рекомендували, щоб США придбали в Іспанії Кубу. Якщо ж Іспанія не погоджувалась поступитися Кубою, то посли рекомендували відібрати Кубу силою. Коли зміст Маніфесту став відомим громадськості, то держсекретар його відкинув.

За наказом Ф. П'єрса американські кораблі обстріляли м. Сан-Хуан-дель-Норте у Нікарагуа.

Під час його президентства мала місце так звана Гадсденська купівля (Gadsden Purchase). Джеймс Гадсден був послом США у Мексиці. Він уклав договір з президентом Мексики Санта Анною, за яким Мексика поступилася США 19 млн акрів території на південь від річки Джіла (Gila River). США хотіли побудувати там ділянку південної трансконтинентальної залізниці. Придбання коштувало 15 млн доларів. Сенат США ратифікував угоду, але площу і суму зменшив на третину.

Ф. П'єрс намагався примирити Північ з Півднем, зокрема шляхом прийняття в 1854 р. “Закону Канзас–Небраска”, але це не при-

несло бажаних результатів. Підтримка президентом цього закону позбавила його від прихильності північних демократів, і шанси на висунення своєї кандидатури від Демократичної партії на виборах 1856 р. були втрачені. Розкол в американському суспільстві з питання рабства поглиблювався. Продовжував заселятися Північний Захід.

Дружиною президента була Джейн Мінз Апплетон (Jane Means Appleton). Роки її життя: 1806–1863. Подружжя мало трьох дітей.

15. Джеймс Б'юкенен (James Buchanan)

Народився 23 квітня 1791 р. у Мерсерсбургі (Mercersburg), штат Пенсільванія. Там же й проживав. За своєю релігійною належністю був пресвітеріанцем. Належав до Демократичної партії. На посаді президента США перебував упродовж 1857–1861 рр. Помер у 1868 р.

Протягом 1853–1856 рр. був послом США у Великій Британії. Вважається одним із співавторів Остендського маніфесту (див. нотатку про президента США Ф. П'єрса). Під час свого президентства докладав значних зусиль, щоб примирити прихильників рабства та його противників. Кажуть, що йому особисто більше подобалися прихильники рабства. Під час перебування Джеймса Б'юкенена при владі США стрімко наближалися до громадянської війни. Після закінчення терміну свого президентства Джеймс Б'юкенен відійшов від політики.

Одруженим Джеймс Б'юкенен не був.

16. Авраам Лінкольн (Abraham Lincoln)

Народився 12 лютого 1809 р. у Гардині (Hardin), штат Кентуккі. Проживав у штаті Іллінойс. Не належав до жодної з церков. За партійною належністю був республіканцем. Перебував на посаді президента впродовж 1861–1865 рр. Його було вбито 15 квітня 1865 р.

Викладав право. У 1847 р. його було обрано до Конгресу США. Був рішучим противником рабства. Широку відомість А. Лінкольн здобув внаслідок дебатів Лінкольн–Дуглас, що відбулися 1858 р. Суперником А. Лінкольна був сенатор Стефен Дуглас. Сенатор відстоював свою доктрину вільного порту. А. Лінкольн програв С. Дугласу сенаторські вибори в Іллінойсі, але переміг його на президентських

виборах 1860 р. Перемога Лінкольна на виборах та його антирабська програма призвели до відокремлення від США південних штатів. Протягом 1861–1865 рр. у США тривала громадянська війна. 1 січня 1863 р. Лінкольтн оприлюднив “Прокламацію про звільнення” (Emancipation Declaration), яка касовувала рабство в заколотницьких штатах. Того ж року він виступив з Геттісбурзьким зверненням (Gettysburg Address). Геттісбург був невеликим містом у штаті Пенсільванія. 1–3 липня 1863 р. армія Конфедератів на чолі з генералом Фітзжухом Лі (F. Lee) зазнала поразки від федеральної армії, якою командував генерал Джордж Меад (G. Meade). Ця битва вважається переломною в громадянській війні у США. 19 листопада 1863 р. А. Лінкольтн виступив зі своїм зверненням, відкриваючи національне кладовище на полі битви. У промові президент зазначив, що американська демократія – це врядування народом, а не уряд над народом. А. Лінкольтн був майстерним оратором. На президентських виборах 1864 р. А. Лінкольна було переобрано.

Фанатик з півдня – Джон Вілкес Бут (John Wilkes Booth) застрелив А. Лінкольна в театрі невдовзі після того, як склала зброю основна армія конфедератів. До своєї загибелі А. Лінкольтн обіцяв Півдню амністію та поміркованість.

Дружиною А. Лінкольна була Мері Тодд (Mary Todd). Роки її життя: 1818–1882. Подружжя мало чотирьох дітей.

Портрет А. Лінкольна міститься на п’ятидоларовій банкноті.

17. Ендрю Джонсон (Andrew Johnson)

Народився 29 грудня 1808 р. у Релеї (Releigh), штат Північна Кароліна. Проживав у штаті Теннессі. Не належав до жодної з церков. За партійною належністю був демократом. На посаді президента США перебував протягом 1865–1869 рр. Помер 31 липня 1875 р.

Заступив на посаду президента США після вбивства Авраама Лінкольна. Втілював у життя програму відбудови Півдня США після громадянської війни. Вважав, що південні штати ніколи не відколювалися від Союзу. Не визнавав громадянські права за чорношкірими. Залишив на державній службі лідерів конфедератів. До речі, Е. Джонсон був вихідцем з Півдня.

Звільнив з посади свого військового міністра Едмона Стентона. Це спричинило імпічмент над президентом (1868). Суперником Е.

Джонсона не вистачило лише одного голосу для усунення його з посади президента.

За часів президентства Е. Джонсона США придбали в Росії (1867) Аляску та Алеутські острови. Це було зроблено з метою завадити російській експансії в південному напрямку на американському континенті.

Дружиною Е. Джонсона була Еліза МакКардл (Eliza McCardle). Роки її життя: 1810–1876. Подружжя мало п'ятеро дітей.

18. Уліссес Грант (Ulyses Grant)

Народився 27 квітня 1822 р. в Пойнт Плезант (Point Pleasant), штат Огайо. Проживав в Іллінойсі. За релігійною належністю – методист, а за партійною – республіканець. Посаду президента США обіймав упродовж 1869–1877 рр. Помер 23 липня 1885 р.

Під час громадянської війни у США воював на боці військ Півночі. Генералу У. Гранту вдалося в 1863 р. захопити місто Віксбург. Того ж року він завдав поразки під Четтангуа південному генералу Брекстону Брагу. За ці перемоги У. Гранта 1864 р. було призначено головнокомандувачем союзної армії. Під Аппоматокс Кортхаузом він відрізав шлях для відступу військам південного генерала Роберта Лі (Robert E. Lee). У. Грант застосовував тактику виморювання противника, яка виявилася переможною. Генерал Лі здався генералу Гранту в 1865 р. Наступного року У. Грант став першим повним генералом після Джорджа Вашингтона.

На полі бою У. Грант діяв уміліше, ніж у сфері політики. Під час його президентства процвітала корупція та особиста відданість. Державному правлінню бракувало ефективності.

Дружиною У. Гранта була Джулія Дент (Julia Dent). Роки її життя: 1826–1902. Подружжя мало четверо дітей.

Портрет У. Гранта міститься на п'ятдесятидоларовій банкноті.

28 вересня 2004 р. у США в обіг була запроваджена 50-доларова купюра. Її презентація відбулася в квітні 2004 р. Від звичайних зелених купюр новинку вирізняє інша кольорова гамма з додаванням червоних, персикових і голубих тонів. Більшим і детальнішим став портрет 18-го президента США.

19. Рутгерфорд Хаз (Rutherford Hayes)

Народився 4 жовтня 1822 р. в Делавері (Delaware), штат Огайо. Там же й проживав. Не належав до жодної з церков. За партійною належністю – республіканець. Посаду президента США обіймав упродовж 1877–1881 рр. Помер 17 січня 1893 р.

Президентом США став внаслідок суперечливих президентських виборів 1876 р. Чіткої перемоги над своїм суперником він не мав. Виборча комісія зарахувала йому всі сумнівні (спірні) голоси, і він став главою американської держави. Його становище президента було хитким. Президентство Р.Хаза ознаменувало закінчення політики Відбудови (Reconstruction) Півдня. У 1877 р. він вивів з Півдня федеральні війська. Влада на Півдні перейшла від федерального уряду до місцевої білої керівної еліти. Замість скасованого рабства білошкірі керівники Півдня розпочали запроваджувати політику расової сегрегації.

Дружиною Р. Хаза була Люсі Уард Верб (Lucy Ward Webb). Роки її життя: 1831–1889. Подружжя мало восьмеро дітей.

20. Джеймс Гарфілд (James Garfield)

Народився 19 листопада 1831 р. в Оренджі (Orange), штат Огайо. Проживав там же. Належав до церкви “Послідовники Христа” (Disciples of Christ). За партійною належністю був республіканцем. Перебував на посаді президента (1881) лише чотири місяці і був убитий 19 вересня 1881 р.

Генерал-майор Джеймс Гарфілд під час громадянської війни воював на боці Півночі. Під час війни подав у відставку і став лідером фракції Республіканської партії в Конгресі США. Перебував на цій посаді упродовж 1863–1880 рр. Сприяв залагодженню конфліктів довкола суперечливих президентських виборів 1876 р. Вигравши свої президентські вибори 1880 р., він призначив свого політичного суперника Джеймса Блейна (James Blaine) на посаду державного секретаря. Цей крок дуже не сподобався ортодоксальній, інакше кажучи – стійкій, фракції (stalwart fraction) Республіканської партії.

Дружиною Джеймса Гарфілда була Лукреція Рудольф (Lucretia Rudolph). Роки її життя: 1832–1918. Подружжя мало семеро дітей.

21. Честер Артур (Chester Arthur)

Народився 5 жовтня 1830 р. у Феєрфілді (Fairfield). Проживав у штаті Нью-Йорк. Належав до єпископальної церкви. Був республіканцем. Перебував на посаді президента США впродовж 1881–1885 рр. Помер 18 листопада 1886 р.

Автоматично став президентом США після загибелі президента Дж. Гарфілда. Виявився замішаним у так званій машинній політиці Нью-Йорку (New York machine politics). Надав у 1883 р. чинності Закону про реформу державної служби (Civil Service Reform Act). У 1882 р. наклав вето на закон, який порушував договір з Китаєм. Адміністрація Ч. Артура припинила звинувачення поштових працівників у зловживаннях у сфері перевезення пошти так званими зірковими маршрутами (star-routes), які були недоступними для пароплавного й залізничного транспорту. Скандал довкола саме цього питання і спричинив реформу державної служби. Президентство Ч. Артура залишило свій слід в історії і завдяки зміцненню воєнно-морського флоту США.

Дружиною Ч. Артура була Еллен Л'юїс Херндон (Ellen Lewis Herndon). Роки її життя: 1837–1880. Подружжя мало трьох дітей.

22. Гловер (Стефен) Клівленд (Glover Cleveland)

Належав до пресвітеріанської церкви. За партійною належністю – демократ. На посаді президента США перебував двічі – вперше впродовж 1885–1889 рр., вдруге – протягом 1893–1897рр. Помер 24 червня 1908 р.

Народився 18 березня 1873 р. у Калдвелі (Caldwell), штат Нью-Джерсі. Проживав у штаті Нью-Йорк.

Єдиний президент США, який перебував на цій посаді два терміни, між якими була перерва, тобто він є одночасно як двадцять другим, так і двадцять четвертим президентом США.

Вперше вибороти президентський пост йому вдалося за допомогою виборців, яких історіографія США називає “mugwumps”, тобто нейтральних, невизначених. Г. Клівленд був кандидатом від Демократичної партії, але за його обрання проголосувало в 1884 р. багато республіканців. Таким виборцям Г. Клівленд подобався

більше, ніж кандидат Республіканської партії Джеймс Блейн (James G. Blaine).

Г. Клівленд був прихильником протекціонізму і боровся з імпорнтним тарифом Мак-Кінлі. В 1894 р. направив федеральні війська до Чикаго з наказом придушити страйк на підприємствах Пульмана. Відмовився визнати революційний уряд Гаїті, встановлений там державами Латинської Америки. Виступав проти надання допомоги кубинським революціонерам. Був прихильником системи золотого стандарту, що було не до вподоби демократам-срібловикам. Застосував у 1895 р. доктрину Монро до прикордонного спору між Великою Британією і Венесуелою.

Дружиною Г. Клівленда була Франсез Фолсом (Frances Folsom). Роки її життя 1864–1947. Подружжя мало п'ятеро дітей.

23. Бенджамін Гаррісон (Benjamin Harrison)

Народився 20 серпня 1833 р. у Норт Бенді (North Bend), штат Огайо. Проживав у штаті Індіана. Належав до пресвітеріанської церкви. За партійною належністю — демократ. Посаду президента США обіймав упродовж 1889–1893 рр. Помер 13 березня 1901 р.

Доводиться онуком дев'ятому президенту США Вільяму Гаррісону.

Суперником Б. Гаррісона на президентських виборах 1888 року був Гровер Клівленд. Трапляється інформація про те, що ця виборча кампанія була найкорумпованішою впродовж усієї історії США.

Лояльно запроваджував заходи Республіканської партії, зокрема “Тарифний закон” Мак-Кінлі.

1889 року скликав Панамериканський конгрес.

Б. Гаррісон мав двох дружин. Перша дружина — Каролін Лавінія Скотт (Caroline Lavinia Scott). Роки її життя: 1832–1892. Другою дружиною була Мері Скотт Лорд Діммок (Mary Scott Lord Dimmock). Роки її життя: 1858–1948. З першою дружиною Б. Гаррісон мав двох дітей, з другою — одну дитину.

24. Гровер (Стефен) Клівленд

(Див. на нотатку за №28)

25. Вільям Мак-Кінлі (William McKinley)

Народився 29 січня 1843 р. у Найлесі (Niles), штат Огайо. У тому ж штаті і проживав. Належав до церкви методистів. Був республіканцем. На посаді президента США перебував упродовж 1897–1901 рр. Помер 6 вересня 1901 р.

Здобув перемогу на президентських виборах, виступаючи за золотий стандарт та високі тарифи. Саме за часів його президентства відбулася війна 1898–1899 рр. між США та Іспанією, внаслідок якої Сполучені Штати Америки увійшли до гатунку держав світового значення. США анексували Гавайські острови, практично встановили контроль над Кубою, заволоділи Філіппінами та Пуерто-Ріко, проводили політику “ відкритих дверей “ у Китаї.

Вільяма Мак-Кінлі було вбито в м. Буффало, штат Нью-Йорк. Вбивцею був анархіст Леон Кзолгож (Leon Czolgosz). Найвища гірська вершина Північної Америки названа на честь цього президента. Знаходиться вона на Алясці. Має висоту 6194 м. Знаходиться в центрі національного парку, створеного в 1917 р. Перше сходження на вершину відбулося в 1913 р.

Дружиною В. Мак-Кінлі була Айда Сакстон (Ida Saxton). Роки її життя: 1847–1907. Подружжя мало двох дітей.

26. Теодор Рузвельт (Theodore Roosevelt)

Народився 27 жовтня 1858 р. у Нью-Йорку. Там же й проживав. Належав до реформістської голландської церкви. За партійною належністю — республіканець. На посаді президента перебував упродовж 1901–1909 рр. Помер 6 січня 1919 р.

Під час американо-іспанської війни 1898–1899 рр. організував полк добровольців. У 1898 р. здобув славу кавалерійського полковника під час бойових операцій на Кубі. Як віце-президент посів посаду президента США після вбивства В. Мак-Кінлі.

У сфері внутрішньої політики Т. Рузвельт взяв курс на боротьбу з монополіями. Значно відомішими є його зовнішньополітичні кроки. Про них і піде мова далі.

1904 р. сформулював доктрину “ Висновок Рузвельта “ (Roosevelt Corollary). Ця доктрина вважається найбільш імперіалістичним тлумаченням “доктрини Монро”. У доктрині

стверджується, що США мають право втручатися у внутрішні справи латиноамериканських країн для наведення там порядку. Проводив політику “доларової дипломатії”, передусім у басейні Карибського моря. Використав військово-морський флот США, щоб допомогти Панамі одержати незалежність від Колумбії. За цю допомогу США одержали від Панами право побудувати Панамський канал. Його було збудовано впродовж 1904–1914 рр. У 1906 р. Т. Рузвельт одержав Нобелівську премію миру за його посередництво в припиненні російсько-японської війни 1904–1905 рр.

За ініціативи Т. Рузвельта, 16 січня 1906 р. відбулася Алджеріаська конференція (Algeciras Conference). Назву свою одержала від іспанського міста, де зустрілися представники Німеччини, Австро-Угорщини, Росії, Франції, Італії, Британії. Франція мала намір здійснити інтервенцію в Марокко, а це не подобалося кайзеру Німеччини. Позицію Німеччини підтримала лише Австро-Угорщина.

Т. Рузвельту не подобався його партійний колега — консервативний президент США У. Тафт. 1912 р. Т. Рузвельт організував з частини республіканців Прогресивну партію. На президентських виборах того самого року виступав її кандидатом. Послаблення Республіканської партії дало можливість виграти президентські вибори Демократичній партії.

Під час Першої світової війни Т. Рузвельт гостро критикував політику нейтралітету президента США Вудро Вільсона, якої він дотримувався на початку війни.

Т. Рузвельт був одружений двічі. Першою дружиною була Аліса Хатавей Лі (Alice Hathaway Lee). Роки її життя : 1861–1884. Другою дружиною була Едіт Керміт Кероу Хелен Херрон (Edith Kermit Carow Helen Herron). Роки її життя: 1861–1943. З першою дружиною Т. Рузвельт мав одну дитину, а з другою — п'ятеро дітей.

27. Вільям Тафт (William Taft)

Народився 15 вересня 1857 р. у Цінциннаті (Cincinnati), штат Огайо. Там же й проживав. Належав до унітарної церкви. За партійною належністю — республіканець. Період перебування на посаді президента США: 1909–1913 рр. Помер 8 березня 1930 р.

Протягом 1900–1904 рр. був першим цивільним губернатором Філіппін, на які поширився контроль США після їх перемоги над

Іспанією. В. Тафт сприяв поліпшенню американо-філіппінських відносин. Упродовж 1904–1908 рр. обіймав посаду військового міністра в адміністрації президента США Теодора Рузвельта. Перебуваючи на посаді президента США, В. Тафт продовжував політику “доларової дипломатії” свого попередника. Залишив свій слід в історії США тим, що запровадив 1910 р. систему поштових ощадних банків та систему поштових посилок (1912). 1911 р. заснував Міністерство праці. Вважався консерватором. Його критикували за тарифну політику, яка була занадто пільговою для великого бізнесу. Протягом 1921–1930 рр. обіймав посаду голови Верховного Суду США (Chief justice of the Supreme Court).

Дружиною В. Тафта була Хелен Херрон (Helen Herron). Роки життя: 1861–1943. Подружжя мало 3 дітей.

28. Вудро Вільсон (Woodrow Wilson)

Народився 28 грудня 1856 р. у Стаунтоні (Staunton), штат Вірджинія. Проживав у Нью-Джерсі. За релігійною належністю — пресвітеріанець, а за партійною — республіканець. Перебував на посаді президента США впродовж 1913–1921 рр. Помер 3 лютого 1924 р.

Був свого часу відомим вченим у сфері права і політичної економії. Протягом 1902–1910 рр. був першим світським президентом Принстонського університету. Розкол у рядах Республіканської партії допоміг йому стати президентом США за результатами президентських виборів 1912 р. Під час його перебування при владі були знижені тарифи, створена Федеральна торговельна комісія (1914), прийнятий антимонопольний “Акт Клейтона”(1914). До Конституції США були внесені сімнадцята, вісімнадцята та дев’ятнадцята поправки.

Оскільки в Мексиці йшла революція і мав місце хаос, то В. Вільсон для наведення порядку послав у 1914 р. морських піхотинців до м. Веракруз. Війська США на чолі з генералом Джоном Першингом вторгалися до Мексики сушею, щоб утихомирити мексиканського революціонера Панчо Віллу. За наказом В. Вільсона морські піхотинці США висаджувалися у Гаїті (1915), Домініканській республіці (1916), на Кубі (1917). На початку Першої світової війни В. Вільсон дотримувався політики нейтралітету, і США не втручалися в європейські справи. Коли ж Німеччина відно-

вила необмежені бойові дії своїх підводних човнів, то США у квітні 1917 р. оголосили війну. До Європи було надіслано експедиційний корпус під командуванням генерала Дж. Першинга.

1918 р. В. Вільсон запропонував “Чотирнадцять пунктів” — план припинення Першої світової війни. В одній із своїх промов 1918 р. він окреслив план створення Ліги Націй. Наступного року взяв участь у Версальській мирній конференції Версальський договір не виправдав сподівань В. Вільсона. Сенат США відмовився дати угоду на участь США у Лізі Націй.

Вудро Вільсон одержав Нобелівську премію миру (1919). Здоров’я В. Вільсона погіршилося і він програв на президентських виборах 1920 р.

В. Вільсон мав двох дружин. Першою була Еллен Луїза Аксон (Ellen Louise Axon). Роки її життя: 1866–1914. Друга дружина — Едіт Боллінг Галт (Edith Balling Galt). Роки її життя: 1872–1961. З першою дружиною В. Вільсон мав трьох дітей. З другою дружиною дітей не було.

29. Воррен Гардінг (Warren Harding)

Народився 8 листопада 1865 р. у Блумінгтон Грові (Bloomington Grove), штат Огайо. У тому ж штаті і проживав. Був баптистом і республіканцем. Президентом США був упродовж 1921–1923 рр. Помер 2 серпня 1923 р.

Адміністрація президента В. Гардінга скликала 1921 р. Вашингтонську військово-морську конференцію (Washington Naval Conference). У ній брали участь ряд країн — США, Велика Британія, Японія, Франція, Італія, Китай, Бельгія, Нідерланди, Португалія. До участі в конференції не допустили Радянську Росію. Спрямовувалася конференція на обмеження програм розвитку військово-морських сил провідних п’яти держав — Великої Британії, США, Японії, Франції та Італії.

Окрім зазначеної Конференції, адміністрація В. Гардінга залишила свій слід в історії США як повністю корумпований уряд. В. Гардінг раптово помер до того, як громадськість дізналася про розмах корупції. Після смерті В. Гардінга двох його міністрів було засуджено за причетність до “Чайніко-ковпакового скандалу” (Teapot Dome Scandal). Скандал був пов’язаний з розробкою родовищ нафти

і газу у штатах Вайомінг та Каліфорнія. Верховний Суд США визнав шахрайськими контракти, укладені за цією операцією. Окрім корупції, адміністрації В. Гардінга була притаманна некомпетентність.

В. Гардінг мав дружину — Флоренс Клінг де Вольф (Florence Kling De Wolfe). Роки її життя: 1860–1924. Дітей подружжя не мало.

30. Келвін Кулідж (Kelvin Coolidge)

Народився 4 липня 1872 р. у м. Плімуті (Plymouth), штат Вермонт. Проживав у Массачусетсі. Належав до конгрегаційної церкви. Партийна належність — республіканець. На посаді президента США перебував упродовж 1923–1929 рр. Помер 5 січня 1933 р.

Заступив на посаду президента США після смерті В. Гардінга.

Виступав за ощадливе використання державних коштів, низькі податки, невтручання держави у підприємницьку діяльність. Двічі накладав вето на сільськогосподарський закон Мак-Нарі — Хогена (McNary-Haugen agricultural bill). Президенту не подобалися положення про фіксацію цін, що містилися в цьому законі. Кажуть, що період правління К. Куліджа — це часи загального добробуту (general prosperity).

Президент користувався особистою популярністю. Він вважався втіленням ощадливості (thrift), обережності (caution), чесності (honesty). Це дуже контрастувало з його докільям, де корупція була масовим явищем. Дотримувався політики невтручання у внутрішні справи інших держав. Саме під час його президентства було укладено (1928) пакт Бріана-Келлога, який вперше в історії міжнародного публічного права визнав незаконною агресивну війну.

Дружиною К. Куліджа була Грація Гудхіус (Grace A. Goodhue). Роки її життя: 1879–1957. Подружжя мало двох дітей.

31. Герберт Гувер (Herbert Hoover)

Народився 10 серпня 1874 р. в Уест-Бранчі (West Branch), штат Айова. Проживав у Каліфорнії. Належав до церкви “ Товариства друзів” (Society of Friends). За партійною належністю — республіканець. Період перебування на посаді президента США: 1929–1933. Помер 20 жовтня 1964 р.

Відомість про себе Г. Гувер здобув завдяки діяльності у справі організації виробництва продовольства та роздачі його у США і Європі під час Першої світової війни та після її закінчення. Після настання у 1929 р. депресії в економіці Г. Гувер, його адміністрація ініціювали прийняття законодавчих актів, зокрема про відродження фінансової корпорації, надання надзвичайної допомоги, утворення банків з надання побутових позик. Г. Гувера критикували за те, що безробітним не призначалася пряма федеральна допомога. Коли ветерани воєн організували похід на Вашингтон, вимагаючи негайно сплатити бонусні сертифікати, то президент наказав федеральним військам розігнати марш. Державний секретар Г. Стімсон виступив з доктриною, названою за його прізвищем. У ній передбачалося, що США не визнають жодну ситуацію, договір або домовленість, які порушують права США за Версальським договором. Доктрина Стімсона з'явилася під час японської агресії у Маньчжурію.

Згодом Г. Гувер критикував політику “Нового підходу” (New Deal) та іноземну політику свого наступника на президентському посту — Франкліна Рузвельта. Після Другої світової війни Г. Гувер зайнявся діяльністю з координації постачання продовольства, щоб ліквідувати загрозу голоду.

Протягом 1947–1949 та 1953–1955 рр. він очолював комісію, яка рекомендувала шляхи економії витрат державних коштів.

Г. Гувер мав дружину Лоу Генрі (Lou Henri). Роки її життя 1875–1944. Подружжя мало двох дітей.

32. Франклін Рузвельт (Franklin Roosevelt)

Народився 30 січня 1882 р. у Гайд-Парку (Hyde Park), штат Нью-Йорк. Належав до єпископальної церкви. Партійна належність — демократ. Період перебування на посаді президента США: 1933–1945 рр. Помер 12 квітня 1945 р.

Захворів на поліомієліт у 1921 р. Повернувся до політики в 1928 р. в інвалідній колясці. Демократична партія висунула його своїм кандидатом на президентських виборах. У 1932 р. сформулював програму “Новий підхід” (New Deal), яка передбачала заходи з виведення економіки США з економічної депресії, що розпочалася 1929 р. Користувався популярністю серед американського народу. Регулярними були його радіопромови до народу в серії “Розмови біля каміну”. Проводив

політику добросусідства з країнами Латинської Америки. Визнав Радянський Союз у 1933 р. Став у 1940 р. першим в історії США президентом, якого обрали втретє. Разом з прем'єр-міністром Великої Британії У. Черчиллем сформулював 14 серпня 1941 р. "Атлантичну хартію" (Atlantic Charter). Вона складалася з 8 пунктів щодо післявоєнних міжнародних відносин і передбачала вільно вибрані уряди, вільну торгівлю, свободу морів, розброєння тогочасних агресивних держав, заборону територіальних змін, що суперечили бажанням місцевого населення. Згодом країни антигітлерівської коаліції і, зокрема, СРСР підтримали ці принципи. Атлантична хартія стала ідеологічною основою Організації Об'єднаних Націй.

Ф. Рузвельт невтомно працював над посиленням воєнної лінії США. Ініціював прийняття першого в історії мирних часів США закону про вибіркову військову службу.

Після нападу Японії на базу Перл-Харбор на Гавайських островах США вступили у Другу світову війну. Ф. Рузвельт брав участь у конференціях лідерів союзних держав у Касабланці (1943), Квебеку (1943), Каїрі (1943), Тегерані (1943), Ялті (1945).

Президента критикували за занадто великі територіальні поступки Радянському Союзу, на які він погодився в Ялті. Помер Ф. Рузвельт за місяць до капітуляції Німеччини.

Дружиною Ф. Рузвельта була Анна Елеонора Рузвельт (Anna Eleanor Roosevelt). Роки її життя: 1884–1962. Подружжя мало шестеро дітей.

Елеонора Рузвельт була делегатом США в ООН. Проводила там гуманітарну політику.

33. Гаррі Трумен (Garry Truman)

Народився 8 травня 1884 р. у Ламарі (Lamar), штат Монтана. Там же й проживав. Був баптистом. За партійною належністю – демократ. Роки президентства: 1945–1953. Помер 26 грудня 1972 р.

Посаду президента США Гаррі Трумен одержав автоматично. Це трапилося з огляду на смерть у 1945 р. його попередника – Франкліна Рузвельта. Г.Трумен взяв участь у Потсдамській конференції глав союзних держав. Він дав наказ під час роботи конференції скинути дві атомні бомби на японські міста Хіросіма (06.08.1945) та Нагасакі (09.08.1945). Можливо, США скинули б і

більше бомб, але вони їх на той час мали лише дві. Японці про це не знали і вирішили за ліпше капітулювати. Нібито очікуваного здивування чи страху з огляду на наявність у США небаченої до того зброї на обличчі Й. Сталіна Г. Трумен не побачив.

Г. Трумен 1947 р. передав армію, воєнну авіацію і флот у підпорядкування Міністерству оборони. У 1947 р. висунув доктрину, відому як “доктрина Трумена”. У ній зазначалося, що якщо будь-коли пряма або опосередкована агресія загрожуватиме миру і безпеці Сполучених Штатів, то будуть вжиті заходи для зупинення такої агресії. Керівництво Радянського Союзу розглядало доктрину Трумена як оголошення “холодної війни”. США надавали допомогу країнам, яким загрожували Радянський Союз та комуністичні повстанці. Зокрема Г. Трумен надав воєнну і економічну допомогу Греції та Туреччині, щоб нейтралізувати вплив СРСР у цьому регіоні. Для протистояння експансії СРСР були опрацьовані і втілені “план Маршалла” (Marshall plan) та “Програму з чотирьох пунктів” (Point Four Program).

Г. Трумен сприяв утворенню в 1949 р. Організації Північно-атлантичного договору (НАТО). Він надіслав війська США для оборони Південної Кореї. Формально вони були підпорядковані Організації Об'єднаних Націй, а фактично як американські війська, так і війська їх союзників перебували під контролем американського президента впродовж корейської війни. За президентства Г. Трумена у США поширилося явище, яке стало відомим як “Червоне залякування” (Red Scare), тобто боротьба з комуністичною агентурою (якої насправді у переважній більшості випадків не було). Зрозуміло, що про репресії радянського масштабу американські інквізитори США і мріяли на могли, але багатьом американцям соратники сенатора Джозефа Мак-Карті добряче насолити.

У сфері внутрішньої політики Г. Трумен висунув широку соціальну програму. Контрольований Республіканською партією впродовж 1946–1948 рр. Конгрес США вісімдесятого скликання блокував втілення в життя програми Fair Deal (Справедливий підхід) президента — представника Демократичної партії. Дещо все ж таки було виконано. Зокрема, було покінчено з расовою сегрегацією у збройних силах та школах, фінансованих за рахунок федеральних коштів.

Дружиною Гаррі Трумена була Єлизавета Вірджинія Уоллес (Elizabeth Virginia Wallace). Роки життя: 1885–1982. Подружжя мало одну дитину.

34. Дуайт Ейзенхауер (Dwight Eisenhower)

Народився 14 жовтня 1890 р. у Денісоні (Denison), штат Техас. Проживав у Нью-Йорку. Був пресвітеріанцем. Партійна належність — республіканець. Обіймав посаду президента США протягом 1953–1961 рр. Помер 28 березня 1969 р.

У червні 1942 р. його було призначено командувачем Збройних сил США у Європі, а в листопаді того самого року — командувачем усіх союзних військ у Північній Африці. Під його керівництвом відбулося захоплення в липні 1943 р. Сицилії та материкової Італії (вересень 1943 р.). У грудні 1943 р. він розпочав координаційну діяльність з підготовки вторгнення в континентальну Європу, яке розпочалося 6 червня 1944 р. Після закінчення війни командував окупаційними силами Західних союзників у Німеччині. Обіймав протягом 1945–1948 рр. посаду начальника штабу американської армії. Потім пішов у відставку і був упродовж 1948–1950 рр. президентом Колумбійського університету. У 1950 р. його знову покликали до армії і призначили головнокомандувачем військ союзних держав у Європі. Під його керівництвом організувалися оборонні сили НАТО.

У 1952 р. Д. Ейзенхауера було обрано президентом США.

Під час його президентства США спорудили морський шлях на річці Святого Лаврентія. Запам'яталася його влада і великими воєнними бюджетами мирного часу. Під час президентства Д. Ейзенхауера закінчилася корейська війна (1953). Був рішучим противником комунізму, і сенатор Джозеф Мак-Карті боровся з комунізмом як лише міг. Д. Ейзенхауер сприяв утворенню Організації договору Південно-Східної Азії (SEATO, 1954). У 1955 р. взяв участь у Женевській конференції керівників країн антигітлерівської коаліції. Це була перша зустріч лідерів з часів Потсдамської конференції. Наступного року сформулював “доктрину Ейзенхауера” — надання воєнної і економічної допомоги країнам Близького Сходу для протистояння комунізму. Для припинення громадянської війни між мусульманами і християнами Лівану за наказом президента США в 1958 р. було висаджено в Бейруті десант американських вояків.

На конференції керівників у США, Великої Британії, Франції та СРСР, що відбулася 1960 р. у Парижі, радянський лідер Микита Хрущов звинуватив американського президента у причетності до розвідувального польоту літака “U-2” над Радянським Союзом. Хо-

лодна війна спалахнула з новою силою. Для забезпечення расової де-сегрегації в школах міста Літл Рок у штаті Арканзас президент запровадив федералізацію Національної гвардії.

Д. Ейзенхауер є автором ряду книг: “Хрестовий похід у Європу” (Crusade in Europe), “Мандат на зміну” (Mandate for Change), “Роки у Білому домі” (White House Years), “Боротьба за мир” (Waging Peace).

Дружиною Д. Ейзенхауера була Мамі Женева Доуд (Mamie Geneva Doud). Роки її життя: 1896–1979. Подружжя мало двох дітей.

35. Джон Кеннеді (John Kennedy)

Народився 29 травня 1917 р. у Брукліні (Brookline), штат Массачусетс. Проживав у Массачусетсі. Був римським католиком. Партійна належність – демократ. Посаду президента США обіймав упродовж 1961–1963 рр. Його вбито 22 листопада 1963 р.

Вважався національним героєм за свої подвиги під час Другої світової війни на американсько-японському театрі бойових дій. До Дж. Кеннеді ніхто не заступав на посаду глави американської держави в такому молодому віці, як він. Йому судилося також стати першим католиком серед президентів США.

Був поборником громадянських прав. Підтримав інтервенцію кубинських контрреволюціонерів у квітні 1961 р., які вторглися в кастрівську Кубу в районі затоки Свиней. Вторгнення закінчилося поразкою. Наступного року йому вдалося домовитися з тодішнім радянським лідером Микитою Сергійовичем Хрущовим про виведення радянських ракет з Куби в обмін на обіцянку США не нападати на Кубу. 1963 р. США, Велика Британія та СРСР уклали угоду про заборону випробувань ядерної зброї. Дж. Кеннеді розширив допомогу антикомуністичним силам у В'єтнамі. За часів президентства Дж. Кеннеді було утворено “Корпус миру” та “Альянс заради прогресу”. Відбувся перший політ американського астронавта в космос.

У п'ятницю, 22 листопада 1963 р., Дж. Кеннеді було застрелено, коли кортеж автомобілів американського президента їхав вулицями міста Даллас, що в штаті Техас. Убивцею вважається снайпер Лі Харві Освальд. Його було вбито через кілька днів після арешту. Слідча комісія, яку очолював голова Верховного Суду США Е. Уоррен, 1964 р. дійшла висновку, що Лі Харві Освальд діяв без поплічників. Комітет з убивств Палати представників Конгресу

США 1979 р. дійшов висновку, що стрільців було більше. Вбивство досі залишається таємницею і існує багато версій, пов'язаних з ним.

Джон Кеннеді мав дружину — Жаклін Боув'єр (Jacqueline Bouvier). Роки її життя: 1929 — ... Подружжя мало трьох дітей.

36. Ліндон Джонсон (Lindon Johnston)

Народився 27 серпня 1908 р. у Джонсон Сіті (Johnson City), штат Техас. Проживав у Техасі. Належав до церкви “Послідовників Христа” (Disciples of Christ). За партійною належністю — демократ. Період перебування на посаді президента США: 1963–1969. Помер 22 січня 1973 р.

Обіймав посаду віце-президента за часів президентства Джона Кеннеді. За однією з неофіційних версій наказ про вбивство Дж. Кеннеді був відданий Ліндоном Джонсоном. Коли Дж. Кеннеді було застрелено 22 листопада 1963 р., то Л. Джонсон заступив на посаду президента. Уряд Л. Джонсона продовжував виконувати програму соціальних і економічних реформ, започаткованих Дж. Кеннеді. Були прийняті в 1964 р. та 1965 р. Закони про громадянські права. Чорношкірі американці стали повноправними громадянами США. Виконувалася великомасштабна федеральна програма “Війна з бідністю”.

За часів Л. Джонсона США глибше втягувалися у в'єтнамську війну. 1965 р. США вчинили інтервенцію в Домініканській республіці. Популярність Л. Джонсона нестримно падала і 1968 р. він вирішив не висувати свою кандидатуру для переобрання на новий термін.

Л. Джонсон мав дружину — Клаудію Альта Тейлор (Claudia Alta Taylor). Роки життя: 1912- ... Подружжя мало двох дітей.

37. Річард Ніксон (Richard Nixon)

Народився 9 січня 1913 р. у Йорба Лінді (Yorba Linda), штат Каліфорнія. Проживав у Каліфорнії. Належав до церкви “Товариство друзів” (Society of Friends). За партійною належністю — республіканець. Період перебування на посаді президента США: 1969–1974 рр. Помер 22 квітня 1994 р. Похований у рідному селі.

На президентських виборах 1960 р. він програв Дж. Кеннеді з невеликою різницею поданих за нього голосів. Протягом його пер-

шого терміну президентства переговори з Північним В'єтнамом про вихід США із в'єтнамської війни були успішно проведені державним секретарем Генрі Касінджером (1973). У 1972 р. Р. Ніксон здійснив візит до Пекіна і нормалізував стосунки між США та Китайською Народною Республікою. На другий термін президентства Р. Ніксона було обрано в листопаді 1972 р. Невдовзі після цього спалахнув так званий Уотергейтський скандал. Р. Ніксона суперники-демократи звинувачували в причетності до встановлення підслухувальних пристроїв у їх штаб-квартирі в будинку за назвою “Уотергейт”. Президенту загрожувало імпічмент, і він став першим в історії США президентом, який подав у відставку зі своєї посади недовзі перед тим, як мала розпочатися процедура імпічменту. Джеральд Форд, який заступив на посаду президента США, надав Р. Ніксону звільнення від кримінальної відповідальності за будь-які злочини, які він міг вчинити під час свого президентства. До політичної діяльності Р. Ніксон повернувся в 1981 р.

У 1969 р. Р. Ніксон сформулював доктрину, яка відома за його прізвиськом: азіатські держави, яким загрожують комунізм, мусять покладатися у боротьбі з ним на свої сили, допомога США могла надаватися, якщо такій країні загрожувала військовою силою велика держава. Інша назва доктрини — “Гуамська доктрина”.

Р. Ніксон написав такі книги: “Шість криз” (Six Crises), “Мемуари Річарда Ніксона” (Memoirs of Richard Nixon), “Справжня війна” (Real War), “Лідери” (Leaders), “Перемога без війни” (Victory Without War).

Р. Ніксон мав дружину — Тельму Патрицію Р'ян (Thelma Patricia Ryan). Роки її життя: 1913 — ... Подружжя мало двох дітей.

38. Джеральд Форд (Gerald Ford)

Народився 14 липня 1913 р. в Омасі (Omaha), штат Небраска. Проживав у Мічігані. Належав до єпископальної церкви. За партійною належністю — республіканець. Обіймав посаду президента США протягом 1974–1977 р.

Закінчив Мічіганський університет (1935) та юридичний факультет Йельського університету (1941).

Під час Другої світової війни служив на флоті. Впродовж 1949–1973 рр. був членом Палати представників у Конгресі США.

Після подання у відставку віце-президентом Спіро Егню, президент США Р. Ніксон призначив на цей пост Джеральда Форда. Президентом США Джеральд Форд став у серпні 1974 р. після відставки Р. Ніксона, якому загрожував імпічмент. Під час президентства Дж. Форда у США поглиблювалася економічна криза, погіршувалося становище в Південно-Східній Азії. Дж. Форд після двох місяців свого перебування на посаді глави американської держави звільнив Р. Ніксона від будь-якої кримінальної відповідальності. Це теж зашкодило авторитету Дж. Форда, і на президентських виборах 1976 р. він поступився кандидату Демократичної партії Джиммі Картеру. Після закінчення свого президентства Дж. Форд відійшов від політики.

Дружина Джеральда Форда — Єлизавета Блумер (Elizabeth Bloomer). Одружилися 1948 р. Роки її життя: 1918– ... Подружжя мало 4 дітей.

39. Джеймс Картер (James Carter)

Народився 1 жовтня 1924 р. у Плейнсі (Plains), штат Джорджія. Там де й проживав. За релігійною належністю — баптист, а за партійною — демократ. Обіймав посаду президента США впродовж 1977–1981 рр.

Був сенатором штату в 1962–1966 рр. Протягом 1970–1974 рр. (за іншими даними, — 1971–1975) був губернатором штату Джорджія. Вважався прогресивним і реформістським діячем. Виступав за громадянські права та економічні реформи. З невеликою перевагою переміг на президентських виборах тодішнього господаря Білого дому Джеральда Форда. За його президентства було укладено договори про обмеження озброєнь та про передачу Панамського каналу Панамі (1977). Сприяв укладенню мирного договору між Єгиптом та Ізраїлем (1978).

Падіння шахського режиму в Ірані (1979), захоплення ісламськими революціонерами американських дипломатів (1979–1981) як заручників, вторгнення радянських військ в Афганістан (грудень 1979) були для Сполучених Штатів несподіванками, на які вони не змогли належним чином відреагувати. Це підірвало довір'я виборців до уряду Картера. На чергових президентських виборах (1982) Рональд Рейган легко переміг Джиммі Картера.

Дружина Джіммі Картера — Розалін Сміт (Rosalynn Smith). Роки її життя: 1927—... У подружжя четверо дітей.

40. Рональд Рейган (Ronald Reagan)

Народився 6 лютого 1911 р. у Тампіко (Tampico), штат Іллінойс. Проживав у Каліфорнії. За релігійною належністю — пресвітеріанець, а за партійною — республіканець. Період перебування на посаді президента США: 1981–1989 рр. Помер 5 червня 2004 р.

Закінчив коледж “Евріка” (Evreka Colledge). Протягом 1937–1962 рр. грав ролі у фільмах Голлівуду та телефільмах.

Протягом 1952 р. та 1959–1960 рр. був президентом гільдії кіно-артистів. У 1967–1975 рр. (за іншими даними, 1966–1974) Р. Рейган — губернатор штату Каліфорнія. Республіканська партія висунула його своїм кандидатом на президентських виборах 1980 р., і він здобув на них практично абсолютну перемогу (near land slide victory). Рональду Рейгану на той час було 69 років і він став найстарішим в історії США президентом.

На посаду віце-президента Рональд Рейган запропонував Джорджа Буша. Із значним відривом голосів Р. Рейгана вдруге було обрано на посаду президента (1984).

У сфері внутрішньої політики Р. Рейган докладав зусилля до виправлення (to rewamp) економіки, зниження податків, стримування (to stem) інфляції, скорочення витрат на соціальні послуги. Дефіцит державного бюджету досягнув небаченого рівня.

У міжнародних відносинах зайняв тверду позицію щодо Радянського Союзу, тероризму, нападів Ірану на судноплавство в Перській затоці. Його звинувачували у причетності до продажу зброї Ірану та фінансуванні за рахунок одержаних коштів нікарагуанських контрреволюціонерів.

За часів президентства Р. Рейгана зросли військові витрати США. Висунув “Стратегічну оборонну ініціативу” (Strategic Defense Initiative), яка стала відомою ще й як “Програма зіркових воєн”.

Зустрічався з радянським керівником Михайлом Горбачовим у Вашингтоні (1987) та Москві (1988). США і СРСР 1987 підписали договір про непоширення ядерної зброї середньої дальності (Intermediate Nuclear Forces Non-Proliferation Treaty).

Одержав у 1981 р. поранення внаслідок замаху на його життя, яке вчинив Джон Хінклі (John W. Hinckley). Швидко одужав. Благопо-

лучно закінчилася для Р. Рейгана і операція раку кишечника на ранній формі, що була виконана 1985 р. Після закінчення терміну президентства, Р. Рейгана звинувачували в одержанні коштів від Японії.

Протягом 1940–1949 рр. був одружений з актрисою Джейн Вімен (Jane Wymann). У 1952 р. одружився на Ненсі Девіс (Nancy Davis). Про біографію другої дружини 1991 р. з'явилася сенсаційна інформація. З кожною дружиною мав по двоє дітей.

41. Джордж Буш Герберт Волкер (George Bush)

Народився 12 червня 1924 р. у Мілтоні (Milton), штат Массачусетс. Проживав у Техасі. Релігійна належність — єпископальна церква, а партійна — республіканець. Обіймав посаду президента США впродовж 1989–1993 рр.

Протягом 1942–1945 рр. служив у військово-морському флоті США, що діяв у Тихому океані. Був наймолодшим пілотом Військово-морських сил США. 1948 р. закінчив Бельський університет. Став президентом офшорної компанії “Запата” (Zapata) у 1954 р.

Протягом 1967–1971 рр. був членом Палати представників Конгресу США від штату Техас. Представляв США в ООН у 1970 р. Упродовж 1974 р. був головою Національного комітету Республіканської партії. У 1974–1975 рр. очолював місію зв'язку США в Китайській Народній Республіці. У 1976–1977 рр. був директором Центрального розвідувального управління Протягом 1981–1989 рр. Дж. Буш — віце-президент в адміністрації сорокового президента США Рональда Рейгана.

На президентських виборах 1988 р. Дж. Буш переміг кандидата від Демократичної партії Майкла Дукасіса (Michael S. Dukakis).

Під час президентства Дж. Буша США вдалися до воєнної інтервенції в Панамі (1989) і на Близькому Сході. Війська США були визначальною силою в успішному проведенні операції “Буря в пустелі” (Desert Storm), яка була спрямована на вигнання військ саддамівського Іраку із захопленого ними Кувейту.

Вів переговори з СРСР про подальше скорочення озброєнь. Президентські вибори 1992 р. Дж. Буш програв губернатору Арканзасу Біллу Клінтону — кандидату від Демократичної партії.

Дружина Джорджа Буша — Барбара П'єрс (Barbara Pierce). Роки її життя: 1925–... У подружжя Бушів четверо дітей. Їх син — Джордж Буш-молодший став сорок третім президентом США.

42. Вільям Клінтон (William Clinton)

Народився 19 серпня 1946 р. у Хоупі (Норе), штат Арканзас. Там же й проживав. За релігійною належністю — баптист, а за партійною — демократ. Перебував на посаді президента США впродовж 1993–2001 рр.

Навчався в Оксфордському університеті. Закінчив юридичний факультет Йельського університету. Викладав упродовж 1973–1976 рр. право в Арканзаському університеті у м. Файетвіллі. Потім був прокурором Арканзасу (1977–1979) та губернатором Арканзасу (1979–1981). Демократична партія висунула його кандидатом на президентських виборах 1992 р. Він їх успішно виграв. Обіцяв виборцям скоротити федеральний дефіцит, зменшивши воєнні витрати, та реформувати систему оподаткування, розширити фінансування освіти, професійного навчання, публічної інфраструктури.

1994 р. Білл Клінтон домовився з Борисом Єльциним про відмову від постійного прицілу ядерної зброї США і Росії на об'єкти сторін. США вдалося переконати Україну відмовитися від ядерної зброї. Білл Клінтон скасував ембарго на торгівлю з В'єтнамом. Виступав за створення транстихоокеанської зони вільної торгівлі. Підтримував розвиток торгівлі з КНР, не дивлячись на порушення пекинськими властями прав людини.

На середину терміну президентства Білла Клінтона припадають успіхи Республіканської партії в установленні контролю над Сенатом США. Це дало змогу Конгресу США в односторонньому порядку скасувати ембарго на торгівлю зброєю з державами колишньої Югославії. Боснійські мусульмани одержали американську зброю. Особисто Біллу Клінтону це не подобалося. Підтримував торговельні санкції, запроваджені його попередниками щодо Куби. У 1996 р. віддав про бомбардування стратегічних цілей в Іраку у відповідь на порушення ірацькими властями зони, забороненої для польотів над курдськими районами.

У 1999 р. Білл Клінтон став другим в історії США президентом, над яким сенат учинив імпічмент. Проблеми президента США були породжені інтимною аферою з Монікою Левінські. Біллу Клінтону вдалося зберегти за собою посаду президента.

Зі своєю дружиною Хілларі Родхем (Hillary Rodham) Білл Клінтон познайомився, коли був студентом Йельського університе-

ту (11 листопада 1975 р.). Хілларі працювала в одній з провідних в Арканзасі юридичних фірм. Протягом 1986–1992 рр. очолювала Фонд захисту дітей. Заступивши на посаду президента США, Білл Клінтон призначив (25 січня 1993 р.) свою дружину керівником президентської групи з реформи Національної системи охорони здоров'я. 7 листопада 2000 р. Хілларі Клінтон виграла сенаторські вибори від Нью-Йорку. У подружжя Клінтонів одна дитина.

43. Джордж Буш-молодший George Bush Jr.

Народився 6 липня 1946 р. в штаті Коннектикут. Коли Буш-старший закінчив університет і зайнявся нафтовим бізнесом, то його сім'я переїхала до Техасу в містечко Одеса. Згодом переїхали до Мідленда. П'ятнадцятирічного Буша-молодшого батьки віддали до престижного інтернату для хлопчиків — Академію Філіппа в Массачусетсі, яку свого часу закінчив і його батько. Буш-молодший навчався кепсько, спортивних досягнень не мав, але став лідером уболівальників шкільної спортивної команди.

Після школи вступив до Бельського університету. В університеті Дж. Буш очолив одне з братств. Воно було відоме пияцтвом, хуліганством та спортивними досягненнями. Його двічі забирала поліція. Мав прізвисько “Губа” за красномовність та пристрасть до спиртного. Під час В'єтнамської війни вступив до льотної школи Національної гвардії. Призову на війну у В'єтнам курсант і випускники школи не підлягали. Після закінчення льотної школи Дж. Буш розпочав кар'єру в нафтовій сфері та вступив 1973 р. до Гарвардської школи бізнесу. Справи в нього йшли неблизкуче і він поступово спивався. Наступного дня після гучного святкування 40-річчя Дж. Буш вирішив кинути пити, невдовзі справи пішли на краще. 8 листопада 1994 р. його обрали губернатором Техасу, а 3 листопада 1998 р. переобрали на цю посаду. Дж. Буш став першим техаським губернатором, якого на посаду обирали двічі.

1977 р. Дж. Буш-молодший одружився з молодою шкільною бібліотекаркою з м. Остін — Лаурі Уелч. Через чотири роки в їх сім'ї народилися двійнятка-дочки (у 2004 р. їм було по 22 роки). Має собаку Барні та кішку Індію. Любить морозиво та шоколадні бісквіти. Його хобі — бейсбол. Належить до Методистської церкви. Виступає проти абортів, але є прихильником смертної кари.

7 листопада 2000 р. у США відбулися чергові президентські вибори. Кандидатом від Демократичної партії був віце-президент в адміністрації Білла Клінтона — Альберт Гор. Республіканську партію представляв Джордж Буш-молодший. Мав місце тривалий і гучний скандал щодо підрахунку поданих голосів у штаті Флорида, який має 25 виборців. Їх голоси були вирішальними. У результаті Дж. Бушу було зараховано 271 голос виборщика, а Альберту Гору — 267. Останній набрав голосів більше як на півмільйона. Дж. Буш став четвертим президентом в історії США і першим з 1888 р., якого було обрано меншістю населення. 6 січня 2001 р. Конгрес США затвердив перемогу Дж. Буша-молодшого. 20 січня 2001 р. відбулася інаугурація президента.

11 вересня 2001 р. міжнародні терористи за допомогою захоплених ними цивільних літаків таранили Міжнародний торговельний центр у Нью-Йорку та Пентагон у Вашингтоні. У Нью-Йорку загинули понад 6 тис. чоловік. 7 жовтня 2001 р. США розпочали війну проти режиму талібівського Афганістану та організації “Аль-Каїди” Усами Бен Ладена, що знайшла там притулок. Через два місяці після терористичної атаки сталася катастрофа аеробуса в аеропорту Нью-Йорка. Загибло понад 250 чол. 12 грудня 2001 р. США повідомили, що виходять з Договору про обмеження систем протиракетної оборони, який 1972 р. підписали президент США Р. Ніксон та керівник СРСР Л. Брежнев. На початку лютого 2003 р., спускаючись на Землю, загинув екіпаж “Шаттла”. 20 березня 2003 р. президент Дж. Буш і прем’єр-міністр Великої Британії Тоні Блер, незважаючи на відсутність відповідної резолюції Ради Безпеки ООН, розпочали війну проти саддамівського Іраку. Бойові дії проти регулярних військ Іраку закінчилися 14 квітня 2001 р. Розпочався серіал терористичних акцій.

На президентських виборах 2 листопада 2004 р. Дж. Буш здобув перемогу над своїм опонентом — кандидатом від Демократичної партії сенатором Джоном Керрі. За Дж. Буша було подано 52% голосів, а за Д. Керрі — 47%. У колегії виборщиків Дж. Буш забезпечив собі 249 голосів, а Д. Керрі — 242. Третій незалежний кандидат—американець арабського походження Ральф Нейдер не мав жодного шансу на перемогу.

Додаток 3

Довідки про віце-президентів США, які не ставали президентами США

(число перед прізвищем означає порядковий номер президента США, за якого даний діяч був віце-президентом)

3. Аарон Барр Aaron Burr

Народився 6 лютого 1756 р. у Ньюарку (New Ark), штат Нью-Джерсі. Проживав у Нью-Йорку. Партийна належність — республіканець. Період перебування на посту віце-президента США: 1801–1805. Помер 14 вересня 1836 р.

Програв президентські вибори 1800 р. Томасу Джефферсону. Протягом періоду президентства Т. Джефферсона А.Барр був віце-президентом США. 1804 р. А.Барр виставив свою кандидатуру на вибори губернатора штату Нью-Йорк, але зазнав на них поразки з огляду на кампанію свого суперника А.Гамільтона. Того ж року між ними відбулася дуель, на якій А. Гамільтон загинув.

Разом з Джеймсом Вілкінсоном (James Wilkinson) А. Барр планував вторгнення в Мексику. Д. Вілкінсон повідомив властям про змову. А. Барра віддали до суду за зраду (treason), але суд виправдав його.

Дружиною у нього була Теодосія Бертоу Превост (Theodosia Bartow Prevost). Вони мали одну дитину.

3–4. Джордж Клінтон George Clinton

Народився 26 липня 1739 р. у графстві Ольстер (Ulster), штат Нью-Йорк. У тому ж штаті й проживав.

За партійною належністю — республіканець. Період перебування на посту: 1805–1812 рр. Помер 20 квітня 1812 р. Був віце-президентом США двічі: вперше під час президентства Т. Джефферсона, а вдруге — Джеймса Медісона.

Виступав проти сильного центрального уряду, вбачаючи в ньому загрозу фінансам і банківській системі.

Протягом 1777–1795 рр. та 1801–1804 рр. був губернатором штату Нью-Йорк.

Дружиною у нього була Корнелія Тешпен (Cornelia Terpen). Вони мали шестеро дітей.

8. Елбрідж Геррі Elbridge Gerry

Народився 17 червня 1744 р. у Марбхеді (Marblehead), штат Массачусетс. За партійною належністю — республіканець. На посаді віце-президента перебував упродовж 1813–1814 рр. Помер 23 листопада 1814 р.

Був віце-президентом США за часів президентства Д. Медісона.

На континентальних конгресах 1776–1780 рр. і 1783–1875 рр. та Конституційному конгресі 1787 р. був делегатом від Массачусетсу. Підпис Е. Геррі стоїть під Декларацією про незалежність. Протягом 1789–1793 рр. був членом Палати представників Конгресу США. Посаду губернатора Массачусетса обіймав упродовж 1810–1812 рр. З призначенням цього віце-президента пов'язаний термін “gerrymander”, який означає таке розмежування виборчих зонів, яке є найменш вигідним для опозиції.

Дружиною була Анна Томпсон (Ann Thompson), мали вони семеро дітей.

5. Даніел Томпкінс Daniel D. Tompkins

Народився 21 червня 1774 р. у Сіерсдейлі (Searsdale), штат Нью-Йорк. Там же й проживав. За партійною належністю — республіканець. Період перебування на посаді віце-президента США: 1817–1825. Помер 11 червня 1825 р.

Протягом 1807–1817 рр. обіймав посаду губернатора штату Нью-Йорк.

Був віце-президентом США під час Джеймса Монро.

Перебуваючи на посту віце-президента, Д. Томпкінс довго відбивався від своїх політичних опонентів, які звинувачували його в неналежному використанні державних коштів під час свого губернаторства.

Дружиною була Ханна Мінторн (Hanna Minthorne). Мали вони семеро дітей.

8. Річард Ментор Джонсон Richard Mentor Johnson

Народився 17 жовтня 1781 р. біля Луїзвіллю (Louisville), штат Кентуккі. Помер 19 листопада 1850 р. у тому ж штаті. За партійною належністю — демократ. На посаді віце-президента перебував упродовж 1837–1841 рр.

Правничою практикою почав займатися 1802 р. Про нього пішла добра слава. До законодавчого органу штату Кентуккі його було обрано 1804 р. Через два роки обрали до Палати представників Конгресу США. Там він перебував упродовж 1807–1819 рр. та 1829–1837 рр. На посаді сенатора знаходився протягом 1813–1829 рр. На початку своєї кар'єри симпатизував вігам. Згодом став соратником президента Ендрю Джексона, який виступав за низькі тарифи та розпуск національного банку. Президент Е. Джексон наполягав на тому, щоб Р. Джонсон був віце-президентом. Колегія виборців уперше в історії не могла визначитися, кому ж віддати перевагу з чотирьох кандидатів і питання розглядав Сенат.

Р. Джонсону на посаді віце-президента було нелегко. Невдоволення цим у демократичній партії зростало. Вона вперше в історії вирішила в 1840 р. не висувати кандидата на посаду віце-президента. На президентських виборах поступився кандидату від партії вігів Джону Тайлеру. Назадовго до смерті Р. Джонсона було обрано до законодавчого органу штату Кентуккі.

Одруженим не був.

11. Джордж Міфлін Даллас George Mifflin Dallas

Народився 10 липня 1792 р. у Філадельфії (Philadelphia), штат Пенсільванія. Проживав у тому ж штаті. За партійною належністю — демократ. Посаду віце-президента обіймав упродовж 1845–1848 рр. Помер 31 грудня 1864 р.

Обіймав посаду віце-президента за часів президента Джеймса Полка. Залишив свій слід в історії, передусім завдяки Конвенції Далласа — Кларендона, яка покликана була розв'язати суперечності Центральної Америки. Він домігся від Великої Британії відмови від проголошеною нею права на обшук морських суден.

Його дружиною була Софія Ніклін (Sophia Niklin). Дітей у них не було.

14. Вільям Руфус Де Ван Кінг William Rufus De Vane King

Народився 7 квітня 1786 р. у графстві Семпсон (Sampson), штат Північна Кароліна. Проживав в Алабамі. За партійною належністю — демократ. Помер 18 квітня 1853 р.

Упродовж 1819–1844 рр. знаходився на дипломатичній службі та був сенатором від Алабами, зокрема, протягом 1844–1846 рр. був послом США у Франції. Застерігав французський уряд, щоб не було жодного іноземного втручання в наміри США анексувати Техас. Обравши Ф. П'єрса президентом США, виборці автоматично схвалили його вибір на посаду віце-президента В. Кінга. Він помер після виборів, не встигши офіційно обійняти посаду.

Дружини і дітей не мав.

15. Джон Кебел Брекенрідж John C. Brechinridge

Народився 21 січня 1821 р. у Лексінгтоні (Lexington), штат Кентуккі. За партійною належністю — демократ. Перебував на посаді віце-президента США впродовж 1857–1861 рр. Помер 17 травня 1875 р.

Був відомим правником, військовим діячем й дипломатом США.

Протягом 1851–1855 рр. був членом фракції Демократичної партії в Палаті представників США. За результатами президентських виборів 1856р. став віце-президентом США в адміністрації президента Джеймса Б'юкенена. Демократична партія розкололася 1860 р., і на президентських виборах 1860 р. південні демократи виставили кандидатуру Д.Брекенріджа. Перемогу на виборах здобув Авраам Лінкольн. У листопаді 1861р. Д. Брекенрідж подав у відставку з поста сенатора і як бригадний генерал (генерал-майор) вступив до армії конфедератів. Президент Конфедерації Джеферсон Девіс призначив його в 1865 р. державним військовим секретарем.

Дружиною була Мері Барч (Mary C. Burch). Дітей у них не було.

16. Ханнебел Хамлін Hannibal Hamlin

Народився 27 серпня 1809 р. в Паризьких горбах (Paris Hills), штат Мен. Помер 4 липня 1891 р. у Бангкорі (Bangkor). За

партійною належністю — республіканець. Пост віце-президента США обіймав упродовж 1861–1865 рр.

Займався юридичною практикою. Виступав проти рабства. Протягом 1836–1840 рр. був серед законодавців штату Мен. До Конгресу США обирався в 1842 р. та 1844 р. Вперше був сенатором протягом 1848–1856 рр. Вийшов з демократичної партії у 1856 р. з огляду на те, що вона схвалила “Акт Канзас — Небраска”. У 1857 р. Ханнебела Хамліна було обрано першим республіканським губернатором штату Мен. З цієї посади він подав у відставку у лютому 1857 р. й повернувся до Сенату. Був віце-президентом США протягом першого терміну президенства А. Лінкольна. Виступав за радикальні заходи у скасуванні рабства і озброєнні негрів. На вибори 1864 р. його кандидатура не була схвалена. Працював на посаді збирача мита (collector) порту Бостона. Йому не подобалася політика президента Ендрю Джонсона. Протягом 1869–1881 рр. був сенатором і очолював комітет з іноземних справ. Був послом США в Іспанії впродовж 1881–1882 рр.

Двічі був одружений. Перша дружина — Сара Джейн Імері (Sarah Jane Emery), друга — Еллен Веста Імері (Ellen Vesta Emery). З першою дружиною дітей не було, з другою мав одну дитину.

18. Скуйлер Колфакс Schuyler Colfax

Народився 23 березня 1823 р. у Нью-Йорку. Помер 13 січня 1885 р. у Манкато, штат Міннесота. Проживав в Індіані. За партійною належністю — республіканець. На посаді віце-президента перебував упродовж 1869–1873 рр.

На початку своєї кар’єри поєднував журналістику з політикою. 1845 р. заснував газету “St. Joseph Valley Register”. Був її головним редактором упродовж 18 років. Газета належала до найвпливовіших у штаті.

Перед громадянською війною перейшов з партії вігів до руху “Нічого не знаю” (Know — Nothing), а потім — до Республіканської партії. У Конгресі був до 1869 р., останні шість років — спікером Палати представників.

Протягом 1865–1877 рр. був лідером радикальних республіканців і виступав за надання права голосу неграм та утиск функціонерів Конфедерації. На президентських виборах 1868 р. У. Гранта було обрано президентом, а Е. Колфакса — віце-президентом.

С.Колфаксу не вдалося забезпечити своє висунення на посаду віце-президента на виборах 1872 р., оскільки з'явилася інформація про його причетність до фінансових зловживань. Звинувачувався, зокрема, в тому, що в 1868 р. отримав у подарунок 4 тис. доларів від постачальника конвертів уряду США.

Після закінчення терміну його перебування на державній службі, виступав з популярними лекціями, заробляючи собі на життя.

Двічі був одружений. Перша дружина — Евелін Кларк (Evelyn Clark), а друга — Еллен Уейд (Ellen Wade). Дітей не було з обома дружинами.

18. Генрі Вільсон **Henry Wilson**

Першопочатково ім'я та прізвище — Єремія Джонс Колбет (Jeremiah Jones Colbath).

Народився 12 лютого 1812 р. у Фармінгтоні (Farmington), штат Нью-Гемпшир. Помер 22 листопада 1875 р. у Вашингтоні. Проживав у Массачусетсі. На посаді віце-президента США — 1873–1875 рр.

З 10-річного віку працював сільськогосподарським наймитом. Одержав свободу у віці 21 р. Тоді ж змінив своє ім'я й прізвище. Навчився виготовляти взуття і став дрібним його виробником. Під час своїх поїздок до Вашингтону слухав дебати про рабоволодіння та спостерігав за аукціонами рабів. Вирішив присвятити своє життя їх звільненню. Став національним лідером антирабського руху. 1840 р. його обрали до законодавчого органу штату Массачусетс від партії вігів, де він практично без перерви перебував впродовж 12 років. Допоміг утворити в 1848 р. Партію вільної землі (Free Soil Party). 1848 р. приєднався до руху “Нічого не знаю” (Know-Nothing). Через кілька років перейшов до Республіканської партії. Був сенатором упродовж 1855–1873 рр. Очолював Комітет з воєнних справ протягом 1861–1865 рр. Виступав проти політики президента США Ендрю Джонсона, який примирливо ставився до переможеного Півдня. Республіканська партія висунула кандидатуру Г. Вільсона на пост віце-президента у 1868 р. Був віце-президентом під час другого терміну перебування на посту президента В.Гранта.

Помер від серцевого нападу, знаходячись на роботі.

Написав тритомник про діяльність Конгресу під час війни. Створив також тритомну монографію “Історія піднесення і занепаду

рабовласницької влади в Америці” (History of the Rise and Fall of the Slave Power in America).

Дружиною була Харієт Мальвіна Хоув (Harriet Malvina Howe). Мали одну дитину.

19. Вільям Віллер William A. Wheeler

Народився 30 червня 1819 р. у Малоні (Malone), штат Нью-Йорк. Там же й помер 4 червня 1887 р. За партійною належністю — республіканець. На посаді віце-президента перебував упродовж 1877–1881 рр.

Протягом 1840–1850 рр. працював в урядових структурах штату Нью-Йорк. Був членом Палати представників Конгресу США впродовж 1861–1863 рр. Повторно його було обрано до Конгресу в 1875 р. Ввійшов до складу комісії, яка розглядала суперечливі результати виборів у Луїзіані. Запропонував компромісне рішення, яке було назване його прізвиськом, — урядовий контроль було поділено між двома партіями.

Був віце-президентом США за часів адміністрації Рутефорда Хаза. На цю посаду вони були призначені за рішенням надзвичайної комісії, що розглядала суперечливі президентські вибори 1876 р.

Виступав за владну єдність, реформу державної служби і допомогу системі освіти Півдня. Після закінчення терміну свого перебування на посаді віце-президента, відійшов від суспільного життя з огляду на особисті проблеми.

Дружиною була Мері Кінг (Mary King). Дітей у них не було.

22. Томас Хендрікс Thomas A. Hendriks

Народився 7 вересня 1819 р. біля Занесвілля (Zanesville), штат Огайо. Проживав в Індіані. Помер 25 листопада 1885 р. в Індіані-полісі, штат Індіана. На посаді віце-президента США був недовго.

Юридичною практикою почав займатися в 1843 р. Його було обрано до законодавчого органу Індіани в 1848 р. Протягом 1850–1851 рр. брав участь у роботі конференції з перегляду конституції штату.

Упродовж 1851–1855 рр. був комісаром федерального Загально-земельного відомства Конгресу США. Перебував у Сенаті в 1863–1869 рр. Посаду губернатора Індіани обіймав у 1873–1877 рр.

Був невдоволеним воєнною політикою республіканської адміністрації щодо Конфедерації, хоч особисто залишався вірним Союзу. Не подобалася йому й радикальна програма відбудови Півдня після громадянської війни. Виступав проти законодавства, спрямованого на надання економічної й політичної допомоги тим, кого звільнили від рабства.

Демократична партія розглядала питання про висунення кандидатури Т. Хендрікса на посаду президента. Він був кандидатом на посаду віце-президента на виборах 1876 р. та 1884 р. Спеціальна виборча комісія не присудила перемогу на виборах 1876р. команді С. Тілдена (S.J.Tilden) та Т. Хендрікса. Віце-президентом він став під час першого терміну президентства С. Клівленда.

Дружиною була Еліза Мерген (Eliza C.Margan). У них була одна дитина.

23. Леві Парсонс Мортон. Levi Parsons Morton

Народився 16 травня 1824 р. у Шохемі (Shoreham), штат Вермонт. Проживав у Нью-Йорку. За партійною належністю — республіканець. Посаду віце-президента обіймав упродовж 1889–1893 рр. Помер 16 травня 1920 р.

Був банкіром і підприємцем. Він створив фірму “Levi P. Morton and CO” (з 1869 — “Morton, Blass and CO”), яка надала уряду США допомогу у фінансуванні громадянської війни. Протягом 1879–1881 рр. був представником, а в 1881–1885 рр. — послом США у Франції. Потім обіймав посаду віце-президента США за часів президентства Б. Гаррісона. Згодом (1895–1897) був губернатором Нью-Йорку.

Був двічі одружений. Першою дружиною була Люсі Янг Кімболл (Lucy Young Kimball), а другою — Анна Лівінгстон Ред Стріт (Anna Livingston Read Street). З першою дружиною дітей не було, а з другою мав 5 дітей.

24. Едлай Евінг Стівенсон Adlai Ewing Stevenson

Народився 23 жовтня 1835 р. у Християнському Графстві (Christian County), штат Кентуккі. Помер 14 червня 1914 р. у Чикаго. Проживав в Іллінойсі. За партійною належністю — демократ. На посаді віце-президента США перебував у 1893–1897 рр.

На початку своєї правничої практики на Е. Стівенсона великий вплив здійснили дебати між Авраамом Лінкольном і Стефеном Дугласом, що відбулися 1858 р. під час сенаторської виборчої кампанії у штаті Іллінойс.

На державній роботі — з 1860 р. Прокурором штату було обрано 1865 р. Двічі обирався до Палати представників (1875–1876 та 1879–1880).

Виступав за низькі тарифи, ліберальну валютну політику. Примирливою була позиція Е. Стівенсона в дебатах Конгресу, де розглядався спосіб розв'язання конфлікту довкола суперечливих президентських виборів 1876 р.

Під час президентства Г. Клівленда 1885–1889 рр. Е. Стівенсон був першим заступником Генерального директора поштової служби США. Коли Г. Клівленда було вдруге обрано на посаду президента, то віце-президент Е. Стівенсон розглядався демократичною партією як діяч, який найкраще об'єднає різні її фракції.

В.Мак Кінлі наприкінці свого терміну перебування на посаді президента США призначив Стівенсона головою Комісії, яка направлялася до Європи опрацьовувати питання міжнародного біметалізму. Е. Стівенсон висував свою кандидатуру на посаду віце-президента (1900) та губернатора Іллінойсу (1908), але обидва рази йому не щастило.

Дружиною була Леція Грін (Letitia Green). Мали вони одну дитину.

25. Гарріт Хоберт Garret A. Hobart

Народився 3 червня 1844 р. в Лонг-Бранчі (Long Branch), штат Нью-Джерсі. Помер у Патерсоні (Paterson) 21 листопада 1899 р. На посаді віце-президента перебував упродовж 1897–1899 рр. За партійною належністю — республіканець.

Розпочав займатися правничою практикою у штаті Нью-Джерсі в 1869 р. Вона принесла йому широке визнання. 1873 р. обрано до законодавчого органу штату, де він перебував два роки. У 1877–1882 рр. Г. Хоберт — сенатор штату. На посаді голови штатського Комітету Республіканської партії перебував у 1880–1891 рр. До складу Національного комітету Республіканської партії увійшов у 1884 р. і від Нью-Джерсі 5 разів підряд був делегатом конференцій, які висували кандидатури від партії на президентських виборах.

Оскільки на президентських виборах В. Мак Кінлі виступав за міцну валюту і високі тарифи, то Г. Хоберт став найкращою кандидатурою на посаду віце-президента. Йому до вподоби був золотий стандарт. Помер, не доживши до закінчення терміну свого перебування на посаді.

Його дружиною була Дженні Татл (Jennie Tuttle). Мали вони двох дітей.

26. Чарльз Фейрбенкс **Charles W. Fairbanks**

Народився 11 травня 1852 р. біля Уніонвілля (Unionville), штат Огайо. Помер 4 червня 1918 р. в Індіанapolis (Indianapolis), штат Індіана. Відомий ще й як останній державний діяч Америки, який вийшов з хатинок (last of America's log-cabin statesmen). Партійна належність — республіканець. На посаді віце-президента США перебував протягом 1905–1909 рр.

Розпочав займатися юридичною практикою в 1874 р. Був залізничним прокурором Індіани. З 1896 р. і до своєї смерті вважався босом Республіканської партії в штаті Індіана. Виступав за золотий стандарт. Належав до основних доповідачів на Національній конференції Республіканської партії в 1896 р. У 1897–1905 рр. — сенатор. Швидко став провідним членом Сенату.

На президентських виборах 1904 р. Теодор Рузвельт запропонував Ч. Фейрбенксу посаду віце-президента, не дивлячись на те, що останній представляв “сумнівний штат”. Роки на посаді віце-президента пройшли гладенько. Коли в 1912 р. Республіканську партію розколов “Прогресивний рух”, то Ч. Фейрбенкс підтримав В. Тафта, відмовивши в підтримці Т. Рузвельту. Ч. Фейрбенксу хотілося стати віце-президентом ще й у 1916 р., але команді Ч. Х'юга (Charles Evans Hughes) Ч. Фейрбенксу не щастило.

Дружиною була Корнелія Коул (Cornelia Cole). Дітей у них не було.

27. Джеймс Шерман **James Sherman**

Народився 24 жовтня 1855 р. в Отіці (Otica), штат Нью-Йорк. У тому ж штаті й проживав. За партійною належністю — республіка-

нець. На посту віце-президента перебував у 1909–1912 рр. Помер 30 жовтня 1912 р.

Джеймс Шерман розпочав займатися правничою практикою в 1880 р. 1884 р. його було обрано мером Отіки. Був членом Палати представників Конгресу США в 1887–1891 рр. та 1893–1909 рр.

На посаді віце-президента США перебував під час президентства Говарда Тафта. Помер під час президентської виборчої кампанії 1912 р. Його смерть стала унікальним явищем в історії американської політики — було вже запізно зазначати у виборчих бюлетенях прізвище нового кандидата на пост віце-президента. Понад три мільйони американців голосували за живого Г.Тафта та померлого Джеймса Шермана. 8 голосів колегії виборців, відданих Джеймсу Шерману, були зараховані на користь президента Колумбійського університету Ніколаса Муррея Батлера (Nicholas Murray Butler).

Дружина — Керрі Беккок (Carrie Babcock). Мали трьох дітей.

28. Томас Маршалл **Thomas Riley Marshall**

Народився 14 березня 1854 р. у Нью-Манчестері (N. Manchester), штат Індіана. У тому ж штаті й проживав. Посаду віце-президента обіймав протягом 1813–1821 рр. Помер 1 червня 1825 р.

Упродовж 1909–1913 рр. обіймав посаду губернатора Індіани. Потім його було призначено віце-президентом в адміністрації Вудро Вільсона.

Його дружиною була Луїза Кімсі (Lois I. Kimsey). Дітей у них не було.

30. Чарльз Доз **Charles Gates Dawes**

Народився 27 серпня 1865 р. у Маріетті (Marrietta), штат Огайо. Проживав в Іллінойсі. За партійною належністю — республіканець. Посаду віце-президента обіймав упродовж 1925–1929 рр. Помер 23 квітня 1921 р.

Був відомим фінансовим і політичним діячем. У 1925 р. йому і серу Остену Чемберлену (Austen Chamberlain) було присуджено Нобелівську премію миру за “План Доза”. План стосувався тимчасової неспроможності Німеччини сплачувати військові репарації, накладені на неї Версальським договором, яким закінчилася Перша світо-

ва війна. План передбачав реорганізацію фінансової системи Німеччини й одержання позик від переважно приватних інвесторів США.

Ч. Доз був віце-президентом в адміністрації К. Куліджа. Протягом 1929–1932 рр. був послом США у Великій Британії.

Його дружиною була Керо Блаймер (Caro D. Blumer). Мали вони четверо дітей.

31. Чарльз Куртіс **Charles Curtis**

Народився 25 січня 1860 р. на землі індіанців, яка пізніше ввійшла до складу Канзаса. Помер 8 лютого у Вашингтоні. Проживав у Канзасі. За партійною належністю — республіканець. На посаді віце-президента США перебував у 1929–1933 рр.

Вважався 31-м віце-президентом США. Обіймав цей пост у республіканській адміністрації президента Герберта Гувера.

Його мати мала четверту частину індіанської крові племені канза. Дитячі роки пройшли в племені кау. Розпочав займатися юридичною практикою в 1881 р. Протягом 1884–1888 рр. був сенатором графства Шауні (Shawnee). Вступив до Республіканської партії. Протягом 1893–1897 рр. був членом Палати представників та сенатором упродовж 1907–1913 та 1915–1929 рр. Був лідером фракції Республіканської партії в 1915–1917 рр. та лідером більшості впродовж останніх шести років.

Ч. Куртіс був проти висунення кандидатури Г. Гувера на посаду президента США від Республіканської партії. За результатами партійного голосування Ч. Куртіс посів друге місце. Це й зумовило обрання в 1932 р. Г. Гувера президентом, а Ч. Куртіса — віце-президентом США. На виборах 1936 р. команда Гувера-Куртіса зазнала поразки. Екс-віце-президент повернувся до юридичної практики.

Дружиною була Анна Бейрд (Anna E. Baird). Мали вони трьох дітей.

32. Джон Гарнер **John N. Garner**

Народився 23 листопада 1868 р. у графстві Червона Річка (Red River County), штат Техас. Помер 7 листопада 1967 р. в Увальді (Uvalde). За партійною належністю — демократ. На посаді віце-президента перебував у 1933–1941 рр.

Юридичною практикою розпочав займатися у штаті Техас у 1890 р. 1903 р. його було обрано до Палати представників, де він перебував 30 років. Дотримувався консервативних поглядів. Вважався надійним, стабільним та політично ефективним діячем. Був майстром політичних маневрів. Виступав за градуйований податок на доходи, федеральну резервну систему. За станом на 1917 р. вважався найвпливовішим політиком у Конгресі. Очолював фракцію Демократичної партії. 1931 р. його обрали спікером Палати представників.

На Національній конференції Демократичної партії, що відбулася в 1932 р., Д. Гарнер спочатку був кандидатом на посаду президента. Потім дозволив лояльним до себе делегатам від Техасу і Каліфорнії проголосувати за Ф. Рузвельта. Останній запропонував йому посаду віце-президента. На неї Д. Гарнер заступав двічі під час президентства Ф. Рузвельта, хоч і вважав політику “Нового підходу” занадто ліберальною. У 1937 р. розсердився на Ф. Рузвельта за його намір розширити Верховний Суд США. Наприкінці другого терміну віце-президентства повернувся на своє ранчо в Техасі.

Дружиною його була Етті Рейнер (Ettie Rheiner). Дітей не мали.

32. Генрі Агард Воллес Henry Agard Wallace

Народився 7 жовтня 1888 р. у графстві Едейр (Adair), штат Айова. Проживав у тому ж штаті. На посаді віце-президента США перебував у 1941–1945 рр. За партійною належністю — демократ. Помер 18 листопада 1965 р.

Був віце-президентом США за часів Ф. Рузвельта, точніше кажучи протягом третього терміну перебування Ф. Рузвельта на посту глави американської держави.

Г. Воллес організував 1948 р. Прогресивну партію США.

Дружиною його була Іло Броувн (Ilo Browne). Мали вони трьох дітей.

33. Албен Вільям Барклі Alben W. Barkley

Народився 24 листопада 1877 р. у графстві Грейвз (Graves), штат Кентуккі. За партійною належністю — демократ. На посаді віце-президента перебував у 1949–1953 рр. Помер 30 квітня 1956 р.

Був лідером сенатської більшості Демократичної партії впродовж 1937–1947 рр. На президентських виборах 1948 р. він став віце-президентом в адміністрації Гаррі Трумена.

Був двічі одруженим. Перша дружина— Дороті Броуер (Dorothy Brower), друга — Джейн Хедлі (Jane Hadley). З першою дружиною мав трьох дітей. З другою дружиною дітей не було.

36. Губерт Горацио Хемфрі **Hubert Horatio Humphrey**

Народився 27 травня 1911 р. в Воллесі (Wallace), штат Південна Дакота. Проживав у Міннесоті. За партійною належністю — демократ. Посаду віце-президента США обіймав у 1965–1969 рр. Помер 13 січня 1978 р.

Упродовж 1949–1964 та 1971–1978 рр. був сенатором від штату Міннесота. Виступав за громадянські права та права трудящих. Віце-президентом був протягом періоду президенства Л. Джонсона. На президентських виборах 1968 р. був кандидатом від Демократичної партії. Зазнав поразки від Р. Ніксона.

Дружиною його була Маріель Фей Бак (Mariel Fay Buck). Мали вони чотирьох дітей.

37. Спіро Теодор Агню **Spiro Theodore Agnew**

Народився 9 листопада 1918 р. у Балтиморі, штат Меріленд. Проживав у тому ж штаті. За партійною належністю — республіканець. На посаді віце-президента США перебував у 1969–1973 рр.

Був губернатором штату Меріленд. Віце-президентом став в адміністрації Р. Ніксона. Політичні супротивники звинуватили С. Агню в хабарництві під час перебування на посаді губернатора. 10 жовтня 1973 р. С. Агню подав у відставку. Визнав один епізод уникнення від сплати податків і за результатами судового розгляду сплатив штату Меріленд відшкодування на суму 270 тисяч доларів.

Дружиною його була Елінор Ізобел Джуdefайнд (Elinor Esobel Judefind). Мали четверо дітей.

38. Нельсон Рокфеллер **Nelson Aldrich Rockefeller**

Народився 8 липня 1908 р. у Бар Харборі (Bar Harbor), штат Мен. Проживав у Нью-Йорку. За партійною належністю — рес-публіканець. Посаду віце-президента США обіймав упродовж 1974–1977 рр. Помер 26 січня 1979 р.

Доводився внуком Джону Д. Рокфеллеру — відомому нафтовому магнату й філантропу.

Протягом 1940–1944 рр. був координатором внутрішньоамериканських справ, а потім (1944–1945) — помічником державного секретаря. Очолював дорадче правління міжнародного розвитку в 1953–1954 рр. Після цього був спеціальним помічником президента США Д. Ейзенхауера (1953–1954). У 1955–1973 рр. Н. Рокфеллер — губернатор Нью-Йорку. На посаді губернатора доклав зусиль до поліпшення соціального добробуту та впровадження освітніх програм. Коли Д. Форд заступив Р. Ніксона на посаді президента США, то Н. Рокфеллеру було запропоновано посаду віце-президента.

Був двічі одружений. Перша дружина — Мері Тодхантер Кларк (Mary Todhunter Clark), друга — Маргарет Фітлер Марфі (Margaretta Fittler Murphy). З першою дружиною мав 5 дітей, з другою — двох.

39. Вальтер Фредерик Мондейл **Walter Frederick Mondale**

Народився 5 січня 1928 р. у Цейлоні (Ceylon), штат Мінесота. У тому ж штаті й проживав. За партійною належністю — демократ. На посаді віце-президента США перебував у 1977–1981 рр.

Вважався протеже сенатора-демократа з Мінесоти Губерта Хемфрі. Протягом 1960–1964 рр. був генеральним прокурором Мінесоти. У 1965–1966 рр. замість Г. Хемфрі дослужив закінчення його терміну в Сенаті США. У 1966 р. В. Мондейла було обрано до Сенату, де він перебував у 1966–1972 рр. Віце-президентом був в адміністрації Дж. Картера. На своїй посаді виявляв кипучу діяльність як у внутрішніх, так і іноземних справах. Зазнав поразки з президентом Дж. Картером на виборах 1980 р. На президентських виборах 1984 р. Демократична партія висунула Мондейла своїм кандидатом. У віце-президенти він вперше в історії США взяв жінку — Жеральдін Ферраро (Geraldine Ferraro). Президентська кампанія успіху їм не принесла.

Дружина — Джоан Адамс (Joan Adams). Дітей було у них троє.

41. Ден Квейл **J. Danforth (Dan) Quayle**

Народився 4 лютого 1947 р. в Індіанополісі (Indianapolis), штат Індіана. Проживає в Індіані. За партійною належністю — республіканець. Посаду віце-президента обіймав упродовж 1989–1993 рр.

Правник. Обіймав різні посади у штаті та газетах перед тим, як його обрали членом Палати представників від штату Індіана (1977–1981). У Сенаті Д. Квейл представляв Індіану в 1981–1989 рр. Віце-президентом був за президентства Джорджа Буша-старшого.

На президентських виборах 1992 р. команда Буш-Квейл зазнала поразки від команди Клінтон-Гор.

Дружина — Мерлін Такер (Merylin Tucker). У них троє дітей.

42. Альберт Гор **Albert Arnold Gore**

Народився 31 березня 1948 р. у Вашингтоні (округ Колумбія). Проживав у штаті Теннесі. За партійною належністю — демократ. На посаді віце-президента США перебував у 1993–2001 рр.

У 1977–1986 рр. був членом Палати представників. Упродовж 1985–1993 рр. А. Гор був сенатором. Безуспішно пропонував свою кандидатуру Демократичній партії для висунення на президентських виборах 1988 р. Віце-президентом був в адміністрації Білла Клінтона.

На президентських виборах 2000 р. Демократична партія висунула А. Гора своїм кандидатом. За суперечливих обставин перемогу зарахували його опоненту — представнику Республіканської партії Джорджу Бушу-молодшому.

Дружина — Мері Елізавета Ейтчесон (Mery Elizabeth Aitcheson). У них — четверо дітей.

43. Річард Чейні **Richard Bruce Cheney**

Народився 30 січня 1941 р. Лінкольні (штат Небраска). Батько—Річард Герберт Чейні. Мати Марджорі Лорейн Дікі. Коли Р. Чейні було 13 років, його сім'я переїхала до західного штату Вайомінг. Після закінчення середньої школи округи Натрон Р. Чейні вступив до Йельського університету (штат Коннектикут). Там вчив-

ся два роки, а потім продовжував навчання в штаті Вайомінг. Здобув ступінь магістра політології і вступив до аспірантури університету штату Вісконсін. Одержав стипендію Конгресу США і 1968 р. переїхав до столиці США.

Спочатку Р. Чейні працював в офісі молодого конгресмена-республіканця від штату Вісконсін Вільяма Штейгера, а потім перейшов в апарат Дональда Рамсфелда, який очолював Відділ рівних можливостей. Президент Річард Ніксон 1970 р. призначив Д. Рамсфелда консультантом Білого Дому. Р. Чейні став його заступником, а в листопаді 1974 р. обійняв посаду помічника президента США і керівника апарату Білого дому. Він був наймолодшим політиком, який обійняв цю важливу посаду.

Після закінчення президентського терміну Дж. Форда Р. Чейні 1977 р. повернувся до Вайомінгу. 1978 р. його вперше обрали конгресменом. Потім він переобирався ще на п'ять дворічних термінів.

Протягом 1981–1987 рр. був головою Політичного комітету республіканської партії. 1988 р. очолив республіканську меншість у Палаті представників Конгресу США.

Президент Дж. Буш-старший 1989 р. призначив Р. Чейні міністром оборони. Перебував він на цій посаді до січня 1993 р. Керував воєнними кампаніями “Права справа” у Панамі та “Буря в пустелі” в Перській затоці.

1995 р. Р. Чейні обійняв посаду голови ради директорів і головного виконавчого директора “Халлібертон Компані”. Ця фірма обслуговувала нафтопромисли. 100 тисяч її співробітників працювали в 20 країнах світу.

Дж. Буш-молодший брав Р. Чейні на президентські перегони в 2000 та 2004 роках.

Р. Чейні одружився 1964 р. на своїй шкільній подрузі Лінн Енн Вінсент. Вона впродовж 1986–1993 рр. працювала головою Національного фонду гуманітарних наук. Згодом була старшим науковим співробітником в Інституті американського підприємства та досліджень державної політики.

Подружжя має двох дочок — Елізабет і Мері.

Додаток 4

Перелік пап римських

(антипапи позначені жирним шрифтом у відповідних номерах переліку)

№ п/п	Роки перебування на престолі	Ім'я папи (та світське прізвище, якщо воно відоме)	
1	До 64	Петро	Peter
2	64–76	Ліній	Linus
3	76–90	Анаклетій	Anacletus
4	90–99	Клемент I	Clement I
5	99–105	Єваристій	Evaristus
6	105–177	Александр I	Alexander I
7	117–127	Сикстій	Sixtus
8	117–137	Телефорій	Telesphorus
9	137–140	Хігіній	Hyginus
10	140–154	Пій I	Pius I
11	154–166	Анісетій	Anicetus
12	166–175	Сотер	Soter
13	175–189	Елеутерій	Eleutherius
14	189–198	Віктор I	Victor I
15	198–217	Зефіриній	Zephyrinus
16	217–222	Каллістій	Callistus
17	217–235	Іполит	Hippolytus
18	220–230	Урбан I	Urban I
19	230–235	Понтіан	Pontian
20	235–236	Антерій	Anterus
21	236–250	Фабіан	Fabian
22	251–253	Корнелій	Cornelius
23	251–258	Новаціан	Novatian
24	253–254	Луцій I	Lucius I
25	254–257	Стефан I	Stephen I
26	257–258	Сикстій II	Sixtus II
27	259–268	Діонісій	Dionysius
28	269–274	Фелікс I	Felix I
29	275–283	Євтихіаній	Eutychianus
30	283–296	Кай	Caius
31	296–304	Марселіній	Marcellinus
32	308–309	Марселій I	Marcellus I
33	310	Євсебій	Eusebius

№ п/п	Роки перебування на престолі	Ім'я папи (та світське прізвище, якщо воно відоме)	
34	311–314	Мілтїадес	Miltiades
35	314–335	Сильвестр I	Sylvester I
36	326	Марк	Mark
37	337–352	Юлій I	Julius I
38	352–366	Ліберій	Liberus
39	355–365	Фелікс II	Felix II
40	366–384	Дамасій	Damasus II
41	366–367	Урсиній	Ursinus
42	384–399	Сирікій	Sirucius
43	399–401	Анастасій I	Anastasius I
44	402–417	Інносентій I	Innocentus I
45	417–418	Зосимій	Zosimus
46	418–422	Боніфачій I	Boniface I
47	418–419	Євлалій	Eulalius
48	422–432	Целестин I	Celestine I
49	432–440	Сикстій III	Sixtus III
50	440–461	Леон I (Великий)	Leo I “the Great”
51	461–468	Гіларій	Hilarus
52	468–483	Симпліцій	Simplicius
53	483–492	Фелікс III (II)	Felix III (II)
54	492–496	Геласій I	Gelasius I
55	496–498	Анастасій II	Anastasius II
56	498–514	Сіммахій	Symmachus
57	498	Лаврентій	Laurentius
58	501–505	Лаврентій	Laurentius
59	514–523	Горміздас	Hormisdas
60	523–526	Іоанн I	John I
61	526–530	Фелікс IV (III)	Felix IV (III)
62	530–532	Боніфачій II	Boniface II
63	530	Діоскорій	Dioscorus
64	533–535	Іоанн II	John II
65	535–536	Агапетій	Agapetus
66	536–537	Сільверій	Silverius
67	537–555	Віджилій	Vigilius
68	556–561	Пелагій I	Pelagius I
69	561–574	Іоанн III	John III
70	575–579	Бенедикт I	Benedict I
71	579–590	Пелагій II	Pelagius II
72	590–604	Грегорій I (Великий)	Gregory I “the Great”

Продовження додатка 4

№ п/п	Роки перебування на престолі	Ім'я папи (та світське прізвище, якщо воно відоме)	
73	604–606	Сабініаній	Sabinianus
74	607	Боніфаций III	Boniface III
75	608–615	Боніфаций IV	Boniface IV
76	615–618	Девседит (Адеодатій I)	Deusededit (Adeodatus I)
77	619–625	Боніфаций V	Boniface V
78	625–638	Гонорій I	Honorius I
79	640	Севериній	Severinus
80	640–642	Іоанн IV	John IV
81	642–649	Теодор I	Theodore I
82	649–655	Мартин I	Martin I
83	654–657	Євгеній I	Eugenius I
84	657–672	Віталіан	Vitalian
85	672–676	Адеодатій II	Adeodatus II
86	676–678	Доній	Donus
87	678–681	Агато	Agatho
88	682–683	Леон II	Leo II
89	684–685	Бенедикт II	Benedict II
90	685–686	Іоанн V	John V
91	686–687	Коно	Cono
92	687	Теодор	Theodore
93	687–692	Пасчал	Paschal
94	687–701	Сергій I	Sergius I
95	701–705	Іоанн VI	John VI
96	705–707	Іоанн VII	John VII
97	708	Сесиній	Sisinnius
98	708–715	Костянтин	Constantine
99	715–731	Грегорій II	Gregory II
100	741–752	Захарій	Zacharias
101	752	Стефан II	Stephen II
102	752	Стефан II (III)	Stephen II (III)
103	757–767	Павло I	Paul I
104	767–769	Костянтин II	Constantine II
105	768	Філіп	Philip
106	768–772	Стефан III (IV)	Stephen III (IV)
107	772–795	Адріан I	Adrian I
108	795–816	Леон III	Leo III
109	816–817	Стефан IV (V)	Stphen IV (V)
110	817–824	Пасчал I	Paschal I
111	824–827	Євгеній II	Eugenius II

№ п/п	Роки перебування на престолі	Ім'я папи (та світське прізвище, якщо воно відоме)	
112	827	Валентин	Valentine
113	827–844	Грегорій IV	Gregory IV
114	844	Іоанн	John
115	844–847	Сергій II	Sergius II
116	847–855	Леон IV	Leo IV
117	855–858	Бенедикт III	Benedict III
118	855	Анастасій–Бібліотекар	Anastasius Bibliothecarus
119	858–867	Миколай I (Великий)	Nicolas I “the Great”
120	867–872	Адріан II	Adrian II
121	872–882	Іоанн VIII	John VIII
122	882–884	Мариній I	Marinus I
123	884–885	Адріан III	Adrian III
124	885–891	Стефан V (VI)	Stephen V (VI)
125	891–896	Формозій	Formosus
126	896	Боніфацій VI	Boniface VI
127	896–897	Стефан VI (VII)	Stephen VI (VII)
128	897	Романій	Romanus
129	897	Теодор II	Theodore II
130	898–900	Іоанн IX	John IX
131	900–903	Бенедикт IV	Benedict IV
132	903	Леон V	Leo V
133	903–904	Христофор	Christopher
134	904–911	Сергій III	Sergius III
135	911–913	Анастасій III	Anastasius III
136	913–914	Ландо	Lando
137	914–928	Іоанн X	John X
138	928	Леон VI	Leo VI
139	928–931	Стефан VII (VIII)	Stephen VII (VIII)
140	931–935	Іоанн XI	John XI
141	936–939	Леон VII	Leo VII
142	939–942	Стефан IX	Stephen IX
143	942–946	Мариній II	Marinus II
144	946–955	Агапетій	Agapetus II
145	955–964	Іоанн XII	John XII
146	963–965	Леон VIII	Leo VIII
147	964–966	Бенедикт V	Benedict V
148	965–972	Іоанн XIII	John XIII
149	973–974	Бенедикт VI	Benedict VI
150	974	Боніфацій VII	Boniface VII

Продовження додатка 4

№ п/п	Роки перебування на престолі	Ім'я папи (та світське прізвище, якщо воно відоме)	
151	984–985	Боніфацій VII	Boniface VII
152	974–983	Бенедикт VII	Benedict VII
153	983–984	Іоанн XIV	John XIV
154	985–996	Іоанн XV	John XV
155	996–999	Грегорій V	Gregory V
156	997–998	Іоанн XVI	John XVI
157	999–1003	Сильвестр II	Sylvester II
158	1003	Іоанн XVII	John XVII
159	1004–1009	Іоанн XVIII	John XVIII
160	1009–1012	Сергій IV	Sergius IV
161	1012–1024	Бенедикт VIII	Benedict VIII
162	1012	Грегорій	Gregory
163	1024–1032	Іоанн XIX	John XIX
164	1032–1044	Бенедикт IX	Benedict IX
165	1045	Сильвестр III	Sylvester III
166	1045	Бенедикт IX (друге правління)	Benedict IX
167	1045–1046	Григорій VI	Gregory VI
168	1046–1047	Клемент II	Clement II
169	1047–1048	Бенедикт IX (третє правління)	Benedict IX
170	1048	Дамасій II (Поппо)	Domasus II (Poppo)
171	1048–1054	Леон IX (Бруно туольський)	Leo IX (Bruno of Toul)
172	1055–1057	Віктор II (Гєбхард Хіргберзький)	Victor II (Gebhard of Hirschberg)
173	1057–1058	Стефан IX (X)(Фрідріх Лоренський)	Stephen IX (X) (Frederick of Lorraine)
174	1058–1059	Бенедикт X (Іоанн Тускулумський)	Benedict X (John of Tusculum)
175	1059–1061	Миколай II (Гепард Бургундський)	Nicolas II (Gerard of Burgundy)
176	1061–1073	Александр II (Ансельм Луцький)	Alexander II (Anselm of Lucca)
177	1061–1072	Гонорій II (Петро Кадалузький)	Honorius II (Peter Cadalus)
178	1073–1085	Григорій VII (Святий Гільдербранд)	Gregory VII (St. Hilderbrand)
179	1080, 1084–1100	Клемент III (Гільберт Равенський)	Clement III (Gilbert of Ravenna)

№ п/п	Роки перебування на престолі	Ім'я папи (та світське прізвище, якщо воно відоме)	
180	1086–1087	Віктор III (Дезіденій)	Victor III (Desidenus)
181	1088–1099	Урбан II (Одо Шатільойнський)	Urban II (Odo ofChatillon)
182	1099–1118	Пашал II (Ранейро Б'єдський)	Paschal II (Raneiro da Bieda)
183	1100–1102	Теодорик	Theodoric
184	1102	Альберт	Albert
185	1105–1111	Сільвестер IV	Sylvester IV
186	1118–1119	Геласій II (Іоанн Гаецький)	Gelasius II (John of Gaeta)
187	1118–1121	Грегорій VIII (Моріс Бразький)	Gregory VIII (Maurice of Braga)
188	1119–1124	Калістій II (Гій Бургундський)	Callistus II (Guy of Burgundy)
189	1124–1130	Гонорій II (Ламберто де Фагнані)	Honorins II (Lamberto dei Fagnani)
190	1124	Целестін II	Celestine II
191	1130–1143	Інокентій II (Грегорій Параресчі)	Innocent II (Gregory of Parareschi)
192	1130–1138	Анаклетій II	Anacletus II
193	1138	Віктор IV	Victor IV
194	1143–1144	Целестін II (Гідо де Каstellо)	Celestine II (Guido di Castello)
195	1144–1145	Луцій II (Герардо Каччінпемічі)	Lucius II (Gherardo Caccianemici)
196	1145–1153	Євгеній III (Бернардо Паганеллі)	Eugenius III (Bernardo Paganelli)
197	1153–1154	Анастасій IV (Коррадо Субарський)	Anastasius IV (Corrado della Subbara)
198	1154–1159	Адріан IV (Миколай Списозламувач)	Adrian IV (Nicolas breakspear)
199	1159–1181	Олександр III (Орландо Бандінееллі)	Alexander III (Orlando Bandinelli)
200	1159–1164	Віктор IV (Оттав'яно ді Монтічеллі)	Victor IV (Ottaviano di Monticelli)
201	1164–1168	Пасчал III (Гвідо Кремський)	Paschal III (Guido of Crema)
202	1168–1178	Калістій III (Іоанн Струмський)	Callistus III (John of Struma)
203	1179–1080	Інокент III (Ландо Сеський)	Innocent III (Lando da Sessa)

Продовження додатка 4

№ п/п	Роки перебування на престолі	Ім'я папи (та світське прізвище, якщо воно відоме)	
204	1181–1185	Луцій III (Убальдо Алучинголі)	Lucius III (Ubaldo Allucingoli)
205	1185–1187	Урбан III (Уберто Кривеллі)	Urban III (Uberto Crivelli)
206	1187	Грегорій VIII (Альберто ді Морра)	Gregory VIII (Alberto di Morra)
207	1187–1191	Клемент III (Паоло Сколарі)	Clement III (Paolo Scolari)
208	1191–1198	Целестин III (Г'ячинто Бобоні–Орсіні)	Celestine III (Giacinto Boboni–Orsini)
209	1198–1216	Інокентій III (Лотаріо де Конті)	Innocent III (Lotario de' Conti)
210	1216–1227	Гонорій III (Канчіо Савеллі)	Honorius III (Cancio Savelli)
211	1227–1241	Грегорій IX (Уголіно ді Сен'ї)	Gregory IX (Ugolino di Segni)
212	1241	Целестин IV (Гофредо Кастільстон)	Celestine IV (Goffredo Castiglione)
213	1243–1254	Інокентій IV (Сінібальдо де Ф'єсчі)	Innocent IV (Sinibaldo de' Fieschi)
214	1254–1261	Александр IV (Рінальдо ді Сеньї)	Alexander IV (Rinaldo di Segni)
215	1261–1264	Урбан IV (Жак Пантелеон)	Urban IV (Jacques Pantaleon)
216	1265–1268	Клемент IV (Гі ле Грос Фулькес)	Clement IV (Guy le Gros Foulques)
217	1271–1276	Грегорій X (Тебальдо Вісконті)	Gregory X (Tebaldo Visconti)
218	1276	Інокентій V (П'єр Шампанський)	Innocent V (Pierre de Champagni)
219	1276	Адріан V (Оттобоно Ф'єсчі)	Adrian V (Ottonobono Fieschi)
220	1276–1277	Іоанн XX (П'єтро Ребулі–Джуліані)	John XX (Pietro Rebuli–Giuliani)
221	1277–1280	Миколай III (Джованні Гаєтано Орсіні)	Nicolas III (Giovanni Gaetano Orsini)
222	1281–1285	Мартин IV (Симон де Брі)	Martin IV (Simon de Brie)
223	1285–1287	Гонорій IV (Г'якомо Савеллі)	Honorius IV (Giacomo Savelli)
224	1288–1292	Миколай IV (Гіроламо Маскі)	Nicolas IV (Girolamo Masci)
225	1294	Целестин V (П'єтро ді Морроне)	Celestine V (Pietro di Morrone)

№ п/п	Роки перебування на престолі	Ім'я папи (та світське прізвище, якщо воно відоме)	
226	1294–1303	Боніфацій VIII (Бенедетто Кастані)	Boniface VIII (Benedetto Castani)
227	1303–1304	Бенедикт XI (Нікколо Боккасіні)	Benedict XI (Nicolo Boccasini)
228	1305–1314	Клемент V (Раймонд Берtrand де Гот)	Clement V (Raymond Bertrand de Got)
229	1316–1334	Іоанн XXII (Жак Дуес)	John XXII (Jaques Duese)
230	1328–1330	Миколай V (П'єтро Райналдуччі)	Nicolas V (Pietro Rainalducci)
232	1334–1342	Бенедикт XII (Жак Фурньєр)	Benedict XII (Jacques Fournier)
232	1342–1352	Клемент VI (П'єр Рогєр де Бофорт)	Clement VI (Pierre Roger de Beaufort)
233	1352–1362	Інокентій VI (Етьєн Обєр)	Innocent VI (Etienne Oubert)
234	1362–1370	Урбан V (Гуйям де Грімор)	Urban V (Guillaume de Grimoard)
235	1370–1378	Грегорій XI (П'єр Рогєр де Бофорт)	Gregory XI (Pierre Roger de Beaufort)
236	1378–1389	Урбан VI (Бартоломео Пріньяно)	Urban VI (Bartolomeo Prignano)
237	1378–1394	Клемент VII (Робєрт Жєневський)	Clement VII (Robert of Gevena)
238	1389–1404	Боніфацій IX (П'єтро Томачєллі)	Boniface IX (Pietro Tomacelli)
239	1394–1423	Бенедикт XIII (Педро де Луна)	Benedict XIII (Pedro de Luna)
240	1404–1406	Інокентій VII (Космато де Мігліораті)	Innocent VII (Cosmato de' Migliorati)
241	1406–1415	Грегорій XII (Анджєло Коррєр)	Gregory XII (Angelo Correr)
242	1409–1410	Александр V (Петрос Філарджі)	Alexander V (Petros Philargy)
243	1410–1415	Іоанн XXIII (Бальдасар Косса)	John XXIII (Baldassare Cossa)
244	1417–1431	Мартин V (Оддон Колонна)	Martin V (Oddon Colonna)
245	1423–1429	Клемент VIII (Джил Санчєс Муноз)	Clement VIII (Gril Sanchez Munoz)
246	1425–1430	Бенедикт XIV (Бєрнард Гарн'єр)	Benedict XIV (Bernard Garnier)

Продовження додатка 4

№ п/п	Роки перебування на престолі	Ім'я папи (та світське прізвище, якщо воно відоме)	
247	1431–1447	Євгеній IV (Габріель Кондульмер)	Eugenius IV (Gabriele Condulmer)
248	1439–1449	Фелікс V (Амадей VIII Савойський)	Felix V (Amadeus VIII of Savoy)
249	1447–1455	Миколай V (Томасо Парентуче III)	Nicolas V (Tomaso Rarentuce III)
250	1455–1458	Калістій III (Альфонсо де Боржа)	Callistus III (Alfonso de Borja)
251	1458–1464	Пій II (Енеа Сільвіо де Піччоломіні)	Pius II (Enea Silvio de Piccolomini)
252	1464–1471	Павло II (П'єтро Барбо)	Paul II (Pietro Barbo)
253	1471–1484	Сикстій IV (Франческо роверський)	Sixtus IV (Francisco dela Rovere)
254	1484–1492	Іннокентій VIII (Джованні Батіста Цібо)	Innocent VIII (Giovanni Battista Cibo)
255	1492–1503	Александр VI (Родріго Боржія)	Alexander VI (Rodrigo Borgia)
256	1503	Пій III (Франческо Тодосечіні–Піччоломіні)	Pius III (Francesco Todieschini–Piccolomini)
257	1503–1513	Юлій II (Джуліано Роверський)	Julius II (Giuliano dela Rovere)
258	1513–1521	Леон X (Джованні де Медічі)	Leo X (Giovanni de Medici)
259	1522–1523	Адріан VI (Адріан Дедел)	Adrian VI (Adrian Dedel)
260	1523–1534	Клемент VII (Джуліо де Медічі)	Clement VII (Giulio de' Medici)
261	1534–1549	Павло III (Аллесандро Фарнес)	Paul III (Alessandro Farnese)
262	1550–1555	Юлій III (Дж'янмарія дель Монте)	Julius III (Gianmaria del Monte)
263	1555	Марселій II (Марсело Червіні)	Marcellus II (Marcello Cervini)
264	1555–1559	Павло IV (Джовані П'єтро Карафа)	Paul IV (Giovanni Pietro Caraffa)
265	1559–1565	Пій IV (Джовані Анжело Медічі)	Pius IV (Giovanni Angelo Medici)
266	1566–1572	Пій V (Мішель Гіслієрі)	Pius V (Michele Ghislieri)
267	1572–1585	Грегорій XIII (Уго Буонкомпані)	Gregory XIII (Ugo Buoncompagni)
268	1585–1590	Сикстій V (Феліче Перетті)	Sixtus V (Felice Peretti)

№ п/п	Роки перебування на престолі	Ім'я папи (та світське прізвище, якщо воно відоме)	
269	1590	Урбан VII (Дж'ямбатіста Кастанья)	Urban VII (Giambattista Castagna)
270	1590–1591	Грегорій XIV (Нікколо Сфондратті)	Gregory XIV (Nicolo Sfondrati)
271	1591	Інокентій IX (Г'ян Антоніо Фаччиннетті)	Innocent IX (Gian Antonio Facchinetti)
272	1592–1605	Клемент VIII (Іпполіто Альдобрандіні)	Clement VIII (Ippolito Aldobrandini)
273	1605	Леон XI (Алесандро де Медічі–Оттайано)	Leo XI (Alessandro de Medici–Ottaiano)
274	1605–1621	Павло V (Камільйо Боргезе)	Paul V (Camilio Borghese)
275	1621–1623	Грегорій XV (Алессандро Лудовізі)	Gregory XV (Alessandro Ludovisi)
276	1623–1644	Урбан VIII (Маффео Барберіні)	Urban VII (Maffeo Barberini)
277	1644–1655	Інокентій X (Г'ямбатіста Панфілі)	Innocent X (Giambattista Pamfili)
278	1655–1667	Александр VII (Фабіо Чигі)	Alexander VII (Fabio Chigi)
279	1667–1679	Клемент IX (Джуліо Роспігліозі)	Clement IX (Guilio Rospigliosi)
280	1670–1676	Клемент X (Еміліо Альтієрі)	Clement X (Emilio Altieri)
281	1676–1689	Інокентій XI (Бенедетто Одескалчі)	Innocent XI (Benedetto Odescalchi)
282	1689–1691	Александр VIII (П'єтро Віто Оттобоні)	Alexander VIII (Pietro Vito Ottoboni)
283	1691–1700	Інокентій XII (Антоніо Пігнателлі)	Innocent XII (Antonio Pignatelli)
284	1700–1721	Клемент XI (Г'ян Франческо Албані)	Clement XI (Gian Francesco Albani)
285	1721–1724	Інокентій XIII (Мікельанджело дей Конті)	Innocent XIII (Michelangelo dei Conti)
286	1724–1730	Бенедикт XIII (П'єтро Франческо Орсіні)	Benedict XIII (Pietro Francesco Orsini)
287	1730–1740	Клемент XII (Лоренцо Корсіні)	Clement XII (Lorenzo Corsini)
288	1740–1758	Бенедикт XIV (Просперо Ламбертіні)	Benedict XIV (Prospero Lambertini)
289	1758–1769	Клемент XIII (Карло Реццоніко)	Clement XIII (Carlo Rezzonico)

Продовження додатка 4

№ п/п	Роки перебування на престолі	Ім'я папи (та світське прізвище, якщо воно відоме)	
290	1769–1774	Клемент XIV (Лоренцо Канганеллі)	Clement XIV (Lorenzo Canganelli)
291	1775–1779	Пій VI (Джованні Анджело Брасчі)	Pius VI (Giovanni Angelo Braschi)
292	1800–1823	Пій VII (Луїджі Барнаба Ч'ярамонті)	Pius VII (Luigi Barnaba Chiaramonti)
293	1823–1829	Леон XII (Аннібал делла Дженга)	Leon XII (Annibale della Genga)
294	1829–1830	Пій VIII (Франческо Савено Кастігліоні)	Pius VIII (Francesco Saveno Castiglioni)
295	1831–1846	Грегорій XVI (Бартоломео Альберто Каппеларі)	Gregory XVI (Bartolomeo Alberto Cappellari)
296	1846–1878	Пій IX (Джованні Марія Мастай Феретті)	Giovanni Maria Mastai Ferretti
297	1878–1903	Леон XIII (Вінченцо Джоачіно Печчі)	Leon XIII (Vincenzo Gioacchino Pecci)
298	1903–1914	Пій X (Джузеппе Сарто)	Pius X (Giuseppe Sarto)
299	1914–1922	Бенедикт XV (Дж'якомо делла Чіеза)	Benedict XV (Giacomo della Chiesa)
300	1922–1939	Пій XI (Ачілле Ратті)	Pius XI (Achille Ratti)
301	1939–1958	Пій XII (Євженіо Пачеллі)	Pius XII (Eugenio Pacelli)
302	1958–1963	Іоанн XXIII (Анджело Джузеппе Ронкалі)	John XXIII (Angelo Giuseppe Roncalli)
303	1963–1978	Павло VI (Джованні Батіста Монтіні)	Paul VI (Giovanni Batista Montini)
304	1978	Іоанн–Павло I (Альбіно Лучіані)	John–Paul I (Albino Luciani)
305	1978–2005	Іоанн–Павло II (Кароль Йозеф Войтила)	John–Paul II (Karol Jozef Wojtyła)
306	2005–	Бенедикт XVI (Йозеф-Ратцінгер)	Jozeph Alois Ratzinger

Слово "папа" у грецькій та латинській мовах є ласкавою формою слова "батько". У стародавні часи багато єпископів і навіть рядових священників називалися папами. Згодом термін розпочав переважно вживатися до єпископа Риму, тобто глави західної християнської церкви. Папа Грегорій VII 1079 р. заборонив використання цього титулу всіма церковнослужителями, за винятком єпископів Риму.

Антипап католицька церква не визнає. Ось тому папа Бенедикт XVI, який нині перебуває на престолі, є 266-м римським папою. Першим папою був святий Петро — один з 12 апостолів. Папа Грегорій VII 1075 р. сформулював концепцію теократичної держави, верховенство церковної влади над світською.

Наведений перелік задовольнить не лише допитливість читача, а й слугуватиме йому в процесі вивчення історії держави і права та інших дисциплін.

Додаток 5**Перелік держав, що зникли, та невизнаних держав**

[довідки про них містяться в книзі “Малая энциклопедия стран”(Сиротенко Н.Г., Менделев В.А., — 2-е изд. перероб. — М.: ООО “Издательство АСТ”; Харьков: ООО “Торгсин”, 2001. — 720 с.).

1. Держави, що зникли

1. Астраханське ханство
2. Ацтеків царство
3. Богота
4. Болгарія Волзько-Камська
5. Велика Орда
6. Бухарське ханство
7. Венеція
8. Візантія
9. Владимиро-Суздальське князівство
10. Німецька Демократична Республіка
11. Генуя
12. Запорізька Січ
13. Золота Орда
14. Казанське ханство
15. Київська Русь
16. Кіту царство
17. Кордовський халіфат
18. Кримське ханство
19. Маньчжоу-го
20. Міланське герцогство
21. Монгольська феодальна імперія
22. Народна Демократична Республіка Ємен
23. Новгородська феодальна республіка
24. Ногайська орда
25. Нупе
26. Османська імперія
27. Псковська феодальна республіка
28. Священна Римська імперія
29. Сибірське ханство
30. Сицилій обох Королівство

31. Сицилійське Королівство
32. Сокото халіфат
33. Союз Радянських Соціалістичних Республік
34. Таунтинсуїу – держава інків
35. Тува
36. Флоренція
37. Хівинське ханство
38. Чехословаччина

2. Невизнані держави

1. Абхазія (Апсни)
2. Нагірний Карабах (Республіка Арцах)
3. Держава Палестина
4. Придністровська Молдовська Республіка
5. Турецька Республіка Північного Кіпру (Федеративна турецька держава Республіка Кіпр)
6. Чеченська Республіка (Ічкерія, Чечня)

Додаток 6

Англійські (британські) монархи

№ п/п	Англомовний запис	Україномовний запис	Дата вступу на престол	Тривалість перебування на престолі, роки
1	William I	Вільям I	14 жовтня 1066 р.	21
2	William II	Вільям II	26 вересня 1087 р.	13
3	Henry	Генрі	5 квітня 1100 р.	36
4	Stephen	Стефен	26 грудня 1135 р.	19
5	Henry II	Генрі II	19 грудня 1154 р.	35
6	Richard I	Річард I	23 вересня 1189 р.	10
7	John	Джон	27 травня 1199 р.	18
8	Henry III	Генрі III	28 жовтня 1216 р.	57
9	Edward I	Едвард I	20 листопада 1272 р.	35
10	Edward II	Едвард II	8 липня 1307 р.	20
11	Edward III	Едвард III	25 січня 1326 р.	51
12	Richard II	Річард II	22 червня 1377 р.	23
13	Henry IV	Генрі IV	30 вересня 1399 р.	14
14	Henry V	Генрі V	21 березня 1413 р.	10
15	Henry VI	Генрі VI	1 вересня 1422 р.	39
16	Edward IV	Едвард IV	4 березня 1461 р.	23
17	Edward V	Едвард V	9 квітня 1483 р.	-
18	Richard III	Річард III	26 червня 1483 р.	3
19	Henry VII	Генрі VII	22 серпня 1485 р.	24
20	Henry VIII	Генрі VIII	22 квітня 1509 р.	38
21	Edward VI	Едвард VI	28 січня 1547 р.	7
22	Mary	Мері	6 липня 1553 р.	6
23	Elizabeth	Єлизавета	17 листопада 1558 р.	45
24	James I	Джеймс	24 березня 1603 р.	23
25	Charles I	Чарльз	27 березня 1625 р.	24
26	The Commonwealth		30 січня 1649 р.	11
27	Charles II	Чарльз II	29 травня 1660 р.	37
28	James II	Джеймс II	6 лютого 1685 р.	4
29	William and Mary	Вільям і Мері	13 лютого 1689 р.	14
30	Anne	Анна	8 березня 1702 р.	13
31	George I	Георг I	1 серпня 1727 р.	13
32	George II	Георг II	11 червня 1727 р.	34
33	George III	Георг III	25 жовтня 1760 р.	60
34	George IV	Георг IV	29 січня 1820 р.	11
35	William IV	Уільям IV	26 червня 1830 р.	7
36	Victoria	Вікторія	20 червня 1837 р.	64
37	Edward VII	Едвард VII	22 січня 1901 р.	9
38	George V	Георг V	6 травня 1910 р.	25
39	Edward VIII	Едвард VIII	20 січня 1936 р.	1
40	George VI	Георг VI	11 грудня 1936 р.	14
41	Elizabeth II	Єлизавета II	6 лютого 1952 р.	

Прем'єр-міністри Великобританії

№ п/п	Роки перебування на посаді	Прізвище та титул англійською мовою	Прізвище та титул українською мовою	Партійна належність
1	1721–1742	Robert Walpole, Earl of Oxford <i>Whig</i>	Роберт Уалпоул, граф Оксфорду	Віг
2	1742–1743	Spenser Compton, Earl of Wilmington <i>Whig</i>	Спенсер Комптон, граф Вільмінгтону	—
3	1743–1754	Henry Pelham <i>Whig</i>	Генрі Пелхем	—
4	1754–1756	Thomas Pelham (Pelham-Hollies), Duke of Newcastle <i>Whig</i>	Томас Пелхем (Пелхем-Холліс), герцог Ньюкастла	—
5	1756–1757	William Cavendish, 1 st Duke of Devonshire <i>Whig</i>	Вільям Кавендиш, перший герцог Девонширу	—
6	1757–1762	Thomas Pelham (Pelham-Hollies), Duke of Newcastle <i>Whig</i>	Томас Пелхем (Пелхем-Холліс), герцог Ньюкастла	—
7	1762–1763	John Stuart 3 rd Earl of Bute <i>Tory</i>	Джон Стюарт, 3-й граф Бюту	Торі
8	1763–1765	George Grenville <i>Whig</i>	Джордж Гренвіль	Віг
9	1765–1766	Charles Watson Wentworth, 2 nd Marquis of Rockingham <i>Whig</i>	Чарльз Уотсон Уентворт, 2-й маркіз Рокінгема	—
10	1766–1768	William Pitt, 1 st Earl of Chatham <i>Whig</i>	Вільям Пітт, 1-й граф Чезема	—
11	1768–1770	Augustus Henry Fitzroy, 3 rd Duke of Grafton <i>Whig</i>	Август Генрі Фіцрой, 3-й герцог Грэфтона	—
12	1770–1782	Frederick, 8 th Lord of North <i>Tory</i>	Фредерік, 8-й лорд Норту	Торі
13	1782	Charles Watson Wentworth, 2 nd Marquis of Rockingham <i>Whig</i>	Чарльз Уотсон Уентворт, 2-й маркіз Рокінгема	Віг
14	1782–1783	William Petty, 2 nd Earl of Shelburne <i>Whig</i>	Вільям Петті, 2-й граф Шелбурну	—
15	1783	William Henry Cavendish, Duke of Portland <i>Coal</i>	Вільям Генрі Кавендиш, герцог Портленду	Коаліційний
16	1783–1801	William Pitt <i>Tory</i>	Вільям Пітт	Торі
17	1801–1804	Henry Addington <i>Tory</i>	Генрі Аддінгтон	—
18	1804–1806	William Pitt <i>Tory</i>	Вільям Пітт	—
19	1806–1807	William Wyndham Grenville, 1 st Baron Grenville <i>Whig</i>	Вільям Уіндхем Гренвіл, 1-й барон Гренвілю	Віг

Продовження додатка 7

№ п/п	Роки перебування на посаді	Прізвище та титул англійською мовою	Прізвище та титул українською мовою	Партійна належність
20	1807–1809	William Henry Cavendish, Duke of Portland <i>Coal</i>	Вільям Генрі Кавендиш, герцог Портленду	Коаліційний
21	1809–1812	Spenser Perceval <i>Tory</i>	Спенсер Персевал	Торі
22	1812–1827	Robert Banks Jenkinson, 2 nd Earl of Liverpool <i>Tory</i>	Роберт Бенкс Дженкінсон, 2-й граф Ліверпулю	—
23	1827	George Canning <i>Tory</i>	Джон Кеннінг	—
24	1827–1828	Frederick John Robinson, 1 st Earl of Ripon <i>Tory</i>	Фредерік Джон Робінзон, 1-й граф Ріпону	—
25	1828–1830	Arthur Wellesley, 1 st Duke of Wellington <i>Tory</i>	Артур Уеллесли, 1-й герцог Веллінгтону	Торі
26	1830–1834	Charles Grey, 2 nd Earl Grey <i>Whig</i>	Чарльз Грей, 2-й граф Грей	Віг
27	1834	William Lamb, 2 nd Viscount Melbourne <i>Whig</i>	Вільям Лемб, 2-й віконт Мельбурну	—
28	1834–1835	Robert Peel <i>Con</i>	Роберт Пілл	Консерватор
29	1835–1841	William Lamb, 2 nd Viscount Melbourne <i>Whig</i>	Вільям Лемб, 2-й віконт Мельбурну	Віг
30	1841–1846	Robert Peel <i>Con</i>	Роберт Пілл	Консерватор
31	1846–1852	Lord John Russell, 1 st Earl Russell <i>Lib</i>	Лорд Джон Рассел, 1-й граф Рассел	Ліберал
32	1852	Edward Geoffrey Smith Stanley, 14 th Earl of Derby <i>Con</i>	Едвард Джофрей Сміт, 14-й граф Дербі	Консерватор
33	1852–1855	George Hamilton-Gordon, 4 th Earl of Aberdeen <i>Peelite</i>	Джон Гамільтон-Гордон, 4-й граф Абердина	Пілайт
34	1855–1858	Henry John Temple, 3 rd Viscount Palmerston <i>Lib</i>	Генрі Джон Темпл, 3-й віконт Пальмерстону	Ліберал
35	1858–1859	Edward Geoffrey Smith Stanley, 14 th Earl of Derby <i>Con</i>	Едвард Джофрей Сміт Стенлі, 14-й граф Дербі	Консерватор
36	1859–1865	Henry John Temple, 3 rd Viscount Palmerston <i>Lib</i>	Генрі Джон Темпл, 3-й віконт Пальмерстону	Ліберал
37	1865–1866	Lord John Russell, 1 st Earl Russell <i>Lib</i>	Лорд Джон Рассел, 1-й граф Рассел	—
38	1866–1868	Edward Geoffrey Smith Stanley, 14 th Earl of Derby <i>Con</i>	Едвард Джофрей Сміт, 14-й граф Дербі	Консерватор

№ п/п	Роки перебування на посаді	Прізвище та титул англійською мовою	Прізвище та титул українською мовою	Партійна належність
39	1868	Benjamin Disraeli <i>Con</i>	Бенджамін Дізраелі	—
40	1868–1874	William Ewart Gladstone <i>Lib</i>	Вільям Еварт Гладстоун	Ліберал
41	1874–1880	Benjamin Disraeli <i>Con</i>	Бенджамін Дізраелі	Консерватор
42	1880–1885	William Ewart Gladstone <i>Lib</i>	Вільям Еварт Гладстоун	Ліберал
43	1885–1886	Robert Arthur Talbot Gascoyne-Cecil, 3 rd Marquis of Salisbury <i>Con</i>	Роберт Артур Талбот Гескойн-Сесіл, 3-й маркіз Солсбері	Консерватор
44	1886	William Ewart Gladstone <i>Lib</i>	Вільям Еварт Гладстоун	Ліберал
45	1886–1892	Robert Arthur Talbot Gascoyne-Cecil, 3 rd Marquis of Salisbury <i>Con</i>	Роберт Артур Талбот Гескойн-Сесіл, 3-й маркіз Солсбері	Консерватор
46	1892–1894	William Ewart Gladstone <i>Lib</i>	Вільям Еварт Гладстоун	Ліберал
47	1894–1895	Archibald Philip Primrose, 5 th Earl of Rosebery <i>Lib</i>	Арчибальд Філіп Примроуз, 5-й граф Роузбері	—
48	1895–1902	Robert Arthur Talbot Gascoyne-Cecil, 3 rd Marquis of Salisbury <i>Con</i>	Роберт Артур Талбот Гескойн-Сесіл, 3-й маркіз Солсбері	Консерватор
49	1902–1905	Arthur James Balfour <i>Con</i>	Артур Джеймс Балфур	—
50	1905–1908	Henry Campbell-Bannerman <i>Lib</i>	Генрі Кемпбел-Баннерман	Ліберал
51	1908–1915	Herbert Henry Asquith <i>Lib</i>	Герберт Генрі Аскіт	—
52	1915–1916	Herbert Henry Asquith <i>Coal</i>	Герберт Генрі Аскіт	Коаліційний
53	1916–1922	David Lloyd-George <i>Coal</i>	Девід Ллойд Джордж	—
54	1922–1923	Andrew Bonar Law <i>Con</i>	Андрю Бонар Лоу	Консерватор
55	1923–1924	Stanley Baldwin <i>Con</i>	Стенлі Болдуін	—
56	1924	James Ramsay MacDonald <i>Lab</i>	Джеймс Ремсі МакДональд	Лейборист
57	1924–1929	Stanley Baldwin <i>Con</i>	Стенлі Болдуін	Консерватор
58	1924–1931	James Ramsay MacDonald <i>Lab</i>	Джеймс Ремсі МакДональд	Лейборист

Продовження додатка 7

№ п/п	Роки перебування на посаді	Прізвище та титул англійською мовою	Прізвище та титул українською мовою	Партійна належність
59	1931–1935	James Ramsay MacDonald <i>Nat</i>	Джеймс Ремсі МакДональд	Націоналіст
60	1935–1937	Stanley Baldwin <i>Nat</i>	Стенлі Болдуїн	—
61	1937–1940	(Arthur) Neville Chamberlain <i>Nat</i>	(Артур) Невіль Чамберлен	—
62	1940–1945	Winston Leonard Spenser Churchill <i>Coal</i>	Вінстон Леонард Спенсер Черчилль	Коаліційний
63	1945–1951	Clement Richard Attlee <i>Lab</i>	Клемент Річард Еттли	Лейборист
64	1951–1955	Winston Leonard Spenser Churchill <i>Con</i>	Вінстон Леонард Спенсер Черчилль	Консерватор
65	1955–1957	(Robert) Anthony Eden 1 st Earl of Avon <i>Con</i>	(Роберт) Ентоні Іден, 1-й граф Евону	—
66	1957–1963	(Maurice) Harold Macmillan <i>Con</i>	(Моріс) Гарольд Макміллан	—
67	1963–1964	Alexander Frederick (Alek) Douglas-Home <i>Con</i>	Александр Фредерік (Алек) Дуглас-Хоум	—
68	1964–1970	(James) Harold Wilson <i>Lab</i>	(Джеймс) Гарольд Вільсон	Лейборист
69	1970–1974	Edward Richard George Heath <i>Con</i>	Едвард Річард Джордж Хіт	Консерватор
70	1974–1976	(James) Harold Wilson <i>Lab</i>	(Джеймс) Гарольд Вільсон	Лейборист
71	1976–1979	(Leonard) James Callaghan <i>Lab</i>	(Леонард) Джеймс Каллаген	—
72	1979–1990	Margaret Hilda Thatcher <i>Con</i>	Маргарет Гільда Тетчер	Консерватор
73	1990–1997	John Major <i>Con</i>	Джон Мейджор	—
74	1997–	Tony Blair <i>Lab</i>	Тоні Блер	Лейборист

Шотландські монархи

№ п/п	Прізвище		Роки на троні
	англійською мовою	українською мовою	
1	Kenneth I (MacAlppin)	Кенент I (МакАлпін)	843–858
2	Donald I	Доналд I	858–862
3	Constantine I	Константин I	862–877
4	Aedh	Аедх	877–878
5	Girac	Джірек	878–879
6	Eocha	Еоха	878–889
7	Donald II	Доналд II	889–900
8	Constantine II	Константин II	900–943
9	Malcolm	Малколм	943–954
10	Indulphus	Індулфус	954–962
11	Duff	Дафф	962–966
12	Colin	Колін	966–971
13	Kenneth II	Кеннет II	971–995
14	Constantine III	Константин III	995–997
15	Kenneth III	Кеннет III	997–1005
16	Malcolm II	Малколм II	1005–1034
17	Duncan I	Данкен I	1034–1040
18	Macbeth	Макбет	1040–1057
19	Malcolm III	Малколм III	1058–1093
20	Donald III (Bane)	Доналд III (“Отрутий”)	1093–1094, 1094–1097
21	Duncan II	Данкен II	1094
22	Edgar	Едгар	1097–1107
23	Alexander I	Александр I	1107–1124
24	David I	Давід I	1124–1153
25	Malcolm IV	Малколм IV	1153–1165
26	William the Lion	Вільям Лев	1165–1214
27	Alexander II	Александр II	1214–1249
28	Alexander III	Александр III	1249–1286
29	Margaret, Maid of Norway	Маргарет, діва Норвегії	1286–1290
30	John Balliol	Джон Балліол	1292–1296
31	Robert I (Bruce)	Роберт I (Брюс)	1306–1329
32	David II	Давід II	1329–1371
33	Robert II	Роберт II	1371–1390
34	Robert III	Роберт III	1390–1406
35	James I	Джеймс I	1406–1437
36	James II	Джеймс II	1437–1460
37	James III	Джеймс III	1460–1488
38	James IV	Джеймс IV	1488–1513
39	James V	Джеймс V	1513–1542
40	Mary Stuart, Queen of Scots	Марія Стюарт, королева шотландців	1542–1567
41	James VI	Джеймс VI	1567–1625

Додаток 9

Прем'єр-міністри Австралії

№ п/п	Роки перебування на посаді	Прізвище		Політична належність
		англійською мовою	українською мовою	
1	1901–03	Edmund Barton	Едмунд Бартон	Протестантист
2	1903–04	Alfred Deakin	Альфред Декін	Протестантист
3	1904	John Christian Watson	Джон Християн Уотсон	Лейборист
4	1904–05	George Houstoun Reid	Джордж Х'юстон Рейд	Вільні профспілки
5	1905–08	Alfred Deakin	Альфред Декін	Протестантист
6	1908–09	Andrew Fisher	Ендрю Фішер	Лейборист
7	1909–10	Alfred Deakin	Альфред Декін	Протестантист
8	1910–13	Andrew Fisher	Ендрю Фішер	Лейборист
9	1913–14	Joseph Cook	Джозеф Кук	Ліберал
10	1914–15	Andrew Fisher	Ендрю Фішер	Лейборист
11	1915–17	William Morris Hughes	Вільям Моріс Х'юґс	Націонал-лейборист
12	1917–23	William Morris Hughes	Вільям Моріс Х'юґс	Націоналіст
13	1923–29	Stanley Melbourne Bruce	Стенлі Мельбурн Брюс	Націоналіст
14	1929–32	James Henry Scullin	Джеймс Генрі Скуллін	Лейборист
15	1932–39	Joseph Aloysius Lyons	Джозеф Алойслус Лайонс	Об'єднаний
16	1939	Earle Christmas Grafton Page	Ерл Крістмас Графтон Пейдж	Консерватор
17	1939–40	Robert Gordon Menzies	Роберт Гортон Мензіс	Об'єднаний
18	1941	Arther William Fadden	Артур Уільям Федден	Консерватор
19	1941–45	John Joseph Curtin	Джон Джозеф Куртін	Лейборист
20	1945	Fancis Michael Forde	Френсіс Майкл Форд	Лейборист
21	1945–49	Joseph Benedict Chifley	Джозеф Бенедикт Чифлі	Лейборист
22	1949–66	Robert Gordon Menzies	Роберт Гортон Мензіс	Ліберал
23	1966–67	Harold Edward Holt	Гарольд Едвард Хольт	Ліберал
24	1967–68	John McEwen	Джон Мак Івен	Консерватор
25	1968–71	John Grey Gorton	Джон Грей Гортон	Ліберал
26	1971–72	William McMahon	Вільям Мак Магон	Ліберал
27	1972–75	(Edward) Gough Whitlam	Едвард Гох Вітлем	Лейборист
28	1975–83	John Malcolm Fraser	Джон Малкольм Фрейзер	Ліберал
29	1983–91	Robert James Lee Hawke	Роберт Джеймс Лі Хоувк	Лейборист
30	1991–96	Paul Keating	Пол Кітінг	Лейборист
31	1996–	John Howard	Джон Говард	Ліберал

Прем'єр-міністри Канади

№ п/п	Роки перебування на посаді	Прізвище		Партійна належність
		англійською	українською	
1	1867–73	John Alexander Mac-Donald	Джон Александер Мак-Дональд	Консерватор
2	1873–78	Alexander Mackenzie	Александер Маккензі	Ліберал
3	1878–91	John Alexander Mac-Donald	МакДональд	Консерватор
4	1891–92	John J C Abbot	Джон Аббот	Консерватор
5	1892–94	John Sparrow David Thompson	Джон Сперроу Девід Томпсон	Консерватор
6	1894–96	Mackenzie Bowell	Маккензі Боуелл	Консерватор
7	1896	Charles Tupper	Чарльз Таппер	Консерватор
8	1896–1911	Wilfrid Laurier	Вілфрід Лор'єр	Консерватор
9	1911–20	Robert Laird Borden	Роберт Лейрд Борден	Ліберал
10	1920–21	Arthur Meighen	Артур Мейген	Консерватор
11	1921–26	William Lyon Mackenzie King	Вільям Лайон Маккензі Кінг	Консерватор
12	1926	Arthur Meighen	Артур Мейген	Ліберал
13	1926–30	William Lyon Mackenzie King	Вільям Лайон Маккензі Кінг	Консерватор
14	1930–35	Richard Bedford Bennett	Річард Бедфорд Беннетт	Ліберал
15	1935–48	William Lyon Mackenzie King	Вільям Лайон Маккензі Кінг	Консерватор
16	1948–57	Louis Stephen St Laurent	Луї Стефен Сент Лорен	Ліберал
17	1957–63	John George Diefenbaker	Джон Джордж Діфен-бейкер	Ліберал
18	1963–68	Lester Bowles Pearson	Лестер Боувлз Персон	Консерватор
19	1968–79	Pierre Elliott Trudeau	П'єр Еліотт Трюдо	Ліберал
20	1979–80	Joseph Clark	Джозеф Кларк	Ліберал
21	1980–84	Pierre Elliott Trudeau	П'єр Еліотт Трюдо	Консерватор
22	1984	John Napier Turner	Джон Нап'єр Гарнер	Ліберал
23	1984–93	(Martin) Brian Mulroney	(Мартін) Браєн Малруні	Ліберал
24	1993	Kim Campbell	Кім Кемпбел	Консерватор
25	1993–2003	Jean Chretien	Жан Крет'єн	Ліберал
26	2003–	Paul Martin	Пол Мартін	Ліберал

Додаток 11

Прем'єр-міністри Нової Зеландії

№ п/п	Прізвище		Роки при владі
	українською мовою	англійською мовою	
1	Генрі Сьюелл	Henry Sewell	1856
2	Вільям Фокс	William Fox	1856
3	Едвард Вільям Стаффорд	Edward William Stafford	1856–1861
4	Вільям Фокс	William Fox	1861–1862
5	Альфред Домет	Alfred Domet	1862–1863
6	Фредерік Уітейкер	Frederick Whitaker	1863–1864
7	Фредерік Алоїзіус Вельд	Frederick Aloysius Weld	1864–1865
8	Едвард Вільям Стаффорд	Edward William Stafford	1865–1869
9	Вільям Фокс	William Fox	1869–1872
10	Едвард Вільям Стаффорд	Edward William Stafford	1872
11	Джордж Марсден Уотерхаус	George Marsden Waterhouse	1872–1873
12	Вільям Фокс	William Fox	1873
13	Джуліус Фогель	Julius Vogel	1873–1875
14	Даніел Поллен	Daniel Pollen	1875–1876
15	Джуліус Фогель	Julius Vogel	1876
16	Гаррі Альберт Аткінсон	Harry Albert Atkinson	1876–1877
17	Джордж Грей	George Grey	1877–1879
18	Джон Холл	John Hall	1879–1882
19	Фредерік Вітейкер	Frederik Whitaker	1882–1883
20	Гаррі Альберт Аткінсон	Harry Albert Atkinson	1883–1884
21	Роберт Стоут	Robert Stout	1884
22	Гаррі Альберт Аткінсон	Harry Albert Atkinson	1884
23	Роберт Стоут	Robert Stout	1884–1887
24	Гаррі Альберт Аткінсон	Harry Albert Atkinson	1887–1891
25	Джон Балланс	John Ballance	1891–1893
26	Річард Джон Седдон	Richard John Seddon	1893–1906
27	Вільям Холл-Джоунс	William Hall-Jones	1906
28	Джозеф Джордж Вард	Joseph George Ward	1906–1912
29	Томас МакКензі	Thomas MacKenzie	1912
30	Вільям Фергусон Массі	William Ferguson Massey	1912–1925
31	Френсіс Генрі Діллон Белл	Francis Henri Dillon Bell	1925
32	Джозеф Гордон Коутс	Joseph Gordon Coates	1925–1928
33	Джозеф Джордж Вард	Joseph George Ward	1930–1935
34	Джордж Вільям Фобс	George William Forbes	1935–1940
35	Майкл Савадж	Michael J. Savage	1940–1949
36	Петер Фрейзер	Peter Fraser	1949–1957
37	Сідні Голланд	Sidney G. Holland	1957–1960

№ п/п	Прізвище		Роки при владі
	українською мовою	англійською мовою	
38	Волтер Неш	Walter Nash	1960–1972
39	Кейт Голліоейк	Keith J.Holyoake	1972
40	Джон Маршалл	John R. Marshall	1972–1974
41	Норман Кірк	Norman Kirk	1974–1975
		Wallace Rowling	
42	Роберт Малдун	Robert D. Muldoon	1975–1984
43	Девід Ланг	David Lange	1984–1989
44	Джеофрей Палмер	Geoffray Palmer	1989–1990
45	Майкл Мур	Michael Moore	1990
46	Джеймс Балгер	James Bolger	1990–1997
47	Дженні Шіплі	Jenny Shipley	1997–1999
48	Хелен Елізабет Кларк	Hellen Elizabeth Clark	1999 –

Додаток 12

Прем'єр-міністри Ірландії

№ п/п	Прізвище		Роки при владі
	українською мовою	англійською мовою	
1	Вільям Томас Косгрейв	William Thomas Cosgrave	1923–1932
2	Імон Де Валера	Eamon De Valera	1932–1948
3	Джон А. Костелло	John A. Costello	1948–1951
4	Імон Де Валера	Eamon De Valera	1951–1954
5	Джон А. Костелло	John A. Costello	1954–1957
6	Імон Де Валера	Eamon De Valera	1957–1959
7	Сен Ф. Лемас	Sean F. Lemass	1959–1966
8	Джек М. Лінч	Jach M. Lynch	1966–1973
9	Ліам Косгрейв	Liam Cosgrave	1973–1977
10	Джек М. Лінч	Jach M. Lynch	1977–1979
11	Чарльз Хохі	Charles J. Haughey	1979–1981
12	Гарретт Фітцджеральд	Garett Fitzgerald	1981–1982
13	Чарльз Хохі	Charles J. Haughey	1982
14	Гарретт Фітцджеральд	Garett Fitzgerald	1982–1987
15	Чарльз Хохі	Charles J. Haughey	1987–1992
16	Альберт Рейнольдс	Albert Reynolds	1992–1994
17	Джон Братон	John Bruton	1994–1997
18	Берті Ахерн	Bertie Ahern	1997

Керівники Південної Африки

№ п/п	Прізвище		Роки при владі	Посада
	українською мовою	англійською мовою		
1	Луїс Бота	Louis Botha	1910–1919	Прем'єр-міністр Південно-Африканського Союзу
2	Ян Християн Смутс	Jan (Christian) Smuts	1919–1924	Прем'єр-міністр Південно-Африканського Союзу
3	Джеймс Баррі Маннік Герцог	James Barry Munnik Hertzog	1924–1939	Прем'єр-міністр Південно-Африканського Союзу
4	Данієл Франсуа Малан	Daniel Fransois Malan	1948–1954	прем'єр-міністр Південно-Африканського Союзу
5	Йоганнес Герхард Стріждом	Johannes Gerhardus Strijdom	1954–1958	Прем'єр-міністр Південно-Африканського Союзу
6	Гендрік Френш Ферворд	Henrik Frensch Verwoerd	1958–1966	Прем'єр-міністр Південно-Африканського Союзу
7	Бальтазар Йоганнес Форстер	Balthazar Johannes Vorster	1966–1978	Прем'єр-міністр Південно-Африканського Союзу
8	Пітер Віллем Бота	Pieter Willem Botha	1978–1984	Прем'єр-міністр Південно-Африканського Союзу
			1984–1989	Президент Південно-Африканської Республіки
9	Фредерік Віллем де Клерк	Frederik Willem de Klerk	1989–1994	Президент Південно-Африканської Республіки
10	Нельсон Роліхлахла Мандела	Nelson Rolihlahla Mandela	1994–1999	Президент Південно-Африканської Республіки
11	Табо Мвуельна Мбекі		1999–...	Президент Південно-Африканської Республіки

Додаток 14

Президенти Франції

№ п/п	Прізвище		Роки на посаді
	французькою мовою	українською мовою	
1	Третя Республіка		
2	Commune	Паризька Комуна	1870–1871
3	Louis Adolphe Thiers	Луї Адольф Тьєр	1871–1873
4	Marie Edmй de Mac-Mahon	Марі Едме де Мак–Махон	1873–1879
5	Jules Grйvy	Жюль Греві	1879–1887
6	Sady Carnot	Саді Карно	1887–1894
7	Jean Paul Pierre Casimir Pйrier	Жан Поль П'єр Казимір Пер'єр	1894–1895
8	Francois Felix Faure	Франсуа Фелікс Фор	1895–1899
9	Йmile Loubet	Еміль Лубе	1899–1906
10	Armand Fallиeres	Арман Фал'єр	1906–1913
11	Raymond Poincarй	Раймон Пуанкаре	1913–1920
12	Paul Deschanel	Поль Дешенель	1920
13	Alexander Mitterand	Александр Міттеран	1920–1924
14	Gaston Doumergue	Гастон Думєрг	1924–1931
15	Paul Doumer	Поль Думєр	1931–1932
16	Albert Lebrun	Альберт Лебран	1932–1940
17		Німецька окупація	1940–1945
18	No President	Президента не було	1945–1947
19	Четверта Республіка		
20	Vincent Auriol	Вінсент Орійоль	1947–1954
21	Renй Coty	Рене Коті	1954–1958
22	П'ята Республіка		
23	Charles de Gaulle	Шарль де Голь	1958–1969
24	Georges Pompidou	Жорж Помпідю	1969–1974
25	Valery Giscard d'Estaing	Валері Жіскар д'Естен	1974–1981
26	Francois Mitterand	Франсуа Міттеран	1981–1985
27	Jacques Renй Chirac	Жак Рене Ширак	1995–

Прем'єр-міністри Франції

№ п/п	Роки перебування на посаді	Прізвище	
		французькою мовою	українською мовою
1	1815	Charles-Maurice, Prince de Talleyrand-Perigord	Шарль-Моріс, принц де Талейран-Перігор
2	1815–18	Armand-Emmanuel Vignerot-Duplessis, Duc de Richelieu	Арман-Еммануель Віньєро-Дюплессі, герцог де Рішельє
3	1818–19	Jean Joseph, Marquis Dessolle	Жан Жозеф, маркіз Дессаль
4	1819–20	Duc Elie Decazes	Герцог Елі Деказ
5	1820–21	Armand-Emmanuel Vignerot-Duplessis, Duc de Richelieu	Арман-Еммануель Віньєро-Дюплессі, герцог де Рішельє
6	1821–29	Guillaume-Aubin, Comte de Villele	Гуйом-Обен граф де Віллелє
7	1829–30	Auguste, Prince de Polignac	Август, принц де Поліньяк
8	1830–31	Jacques Lafitte	Жак Лафіт
9	1831–32	Casimir Perier	Казимір Пер'єр
10	1832–34	Nicolas Sault	Ніколас Султ
11	1834	Etienne, Comte Gerard	Етьєн, граф Герард
12	1834	Napoleon Joseph Maret, Duc de Bassano	Наполеон Жозеф Море, герцог де Бассано
13	1834–35	Etienne Mortier, Duc de Treviso	Етьєн Морт'єр, герцог де Тревіс
14	1835–36	Achille, Duc de Broglie	Ахілль, герцог де Брогльє
15	1836	Adolphe Thiers	Адольф Т'єр
16	1836–39	Louis, Comte Mole	Луї, граф Моле
17	1839–40	Nicolas Sault	Ніколас Султ
18	1840	Adolphe Thiers	Адольф Т'єр
19	1840–47	Nicolas Sault	Ніколас Султ
20	1847–48	Francois Guyzot	Франсуа Гайзо
21	1848	Jacques Charles Dupont de L'Eure	Жак Шарль Дюпон де Ер
22	1848	Louis-Eugene Cavaignac	Луї-Євген Кавеньяк
23	1848–49	Odilon Barrot	Оділон Барро
24	1849–79	Не було прем'єр-міністра	Не було прем'єр-міністра
Третя республіка			
25	1870–71	Jules Favre	Жюль Фавр
26	1871–73	Jules Dufaure	Жюль Дюфар
27	1873–74	Albert, Duc de Broglie	Альберт, герцог де Брогльє
28	1874–75	Ernest Louis Courtot de Cisse	Ернест Луї Курто де Кіс сей

Продовження додатка 15

№ п/п	Роки перебування на посаді	Прізвище	
		французькою мовою	українською мовою
29	1875–76	Louis Buffet	Луї Буффе
30	1876	Jules Dufaure	Жюль Дюфар
31	1876–77	Jules Simon	Жюль Сімон
32	1877	Albert, Duc de Broglie	Альберт, герцог де Брогльє
33	1877	Gaetan de Grimaudet de Rochebouet	Га етан де Грімаде де Рошебу
34	1877–79	Jules Dufaure	Жюль Дюфар
35	1879	William H Waddington	Вільям Уаддінгтон
36	1879–80	Louis de Freycinet	Луї де Фрейсіне
37	1880–81	Jules Ferry	Жюль Феррі
38	1881–82	Leon Gambetta	Леон Гамбетта
39	1882	Louis de Freycinet	Луї де Фрейсіне
40	1882–83	Eugene Duclerc	Євген Дюклерк
41	1883	Armand Fallieres	Арман Фалл'єр
42	1883–85	Jules Ferry	Жюль Феррі
43	1885–86	Henri Brisson	Анрі Бріссо
44	1886	Louis de Freycinet	Луї де Фрейсіне
45	1886–87	Rene Goblet	Рене Гобле
46	1887	Maurice Rouvier	Моріс Роув'єр
47	1887–88	Pierre Tirard	П'єр Тіарар
48	1888–89	Charles Floquet	Шарль Флоке
49	1889–90	Pierre Tirard	П'єр Тіарар
50	1890–92	Louis de Freycinet	Луї де Фрейсіне
51	1892	Emile Loubet	Еміль Лубе
52	1892–93	Alexandre Ribot	Александр Рібо
53	1893	Charles Dupuy	Шарль Дюпюй
54	1893–94	Jean Casimir-Périer	Жан-Казимір-Пер'єр
55	1894–95	Charles Dupuy	Шарль Дюпюй
56	1895	Alexandre Ribot	Александр Рібо
57	1895–96	Léon Bourgeois	Леон Буржуа
58	1896–98	Jules Méline	Жюль Мелін
59	1898	Henri Brisson	Анрі Бріссо
60	1898–99	Charles Dupuy	Шарль Дюпюй
61	1899–1902	Pierre Waldeck-Rousseau	П'єр Вальдек-Руссо
62	1902–05	Emile Combes	Еміль Комб
63	1905–06	Maurice Rouvier	Моріс Роув'єр
64	1906	Jean Sarrien	Жан Сар'є
65	1906–09	Georges Clemenceau	Жорж Клемансо

№ п/п	Роки перебування на посаді	Прізвище	
		французькою мовою	українською мовою
66	1909–11	Aristide Briand	Арістид Бріан
67	1911	Ernest Monis	Ернест Моні
68	1911–12	Joseph Caillaux	Жозеф Кайлло
69	1912–13	Raymond Poincaré	Раймон Пуанкаре
70	1913	Aristide Briand	Арістид Бріан
71	1913	Jean Louis Barthou	Жан Луї Барту
72	1913–14	Gaston Doumergue	Гастон Дюмерг
73	1914	Alexandre Ribot	Александр Рібо
74	1914–15	René Viviani	Рене Вівіані
75	1915–17	Aristide Briand	Арістид Бріан
76	1917	Alexandre Ribot	Александр Рібо
77	1917	Paul Painlevé	Поль Пайнлеве
78	1917–20	Georges Clemenceau	Жорж Клемансо
79	1920	Alexandre Millerand	Александр Міллеран
80	1920–21	Georges Leygues	Жорж Лейгу
81	1921–22	Aristide Briand	Арістид Бріан
82	1922–24	Raymond Poincaré	Раймон Пуанкаре
83	1924	Frédéric François-Marsal	Фредерік Франсуа-Марсал
84	1924–25	Édouard Herriot	Едуард Ерріо
85	1925	Paul Painlevé	Поль Пайнлеве
86	1925–26	Aristide Briand	Арістид Бріан
87	1926	Édouard Herriot	Едуард Ерріо
88	1926–29	Raymond Poincaré	Раймон Пуанкаре
89	1929	Aristide Briand	Арістид Бріан
90	1929–30	André Tardieu	Андре Тард'ю
91	1930	Camille Chautemps	Каміль Шотамп
92	1930	André Tardieu	Андре Тард'ю
93	1930–31	Théodore Steeg	Теодор Стіг
94	1931–32	Pierre Laval	П'єр Лаваль
95	1932	André Tardieu	Андре Тард'ю
96	1932	Édouard Herriot	Едуард Ерріо
97	1932–33	Joseph Paul-Boncour	Жозеф Поль-Бонкур
98	1933	Édouard Daladier	Едуард Деладьє
99	1933	Albert Sarraut	Альберт Сарро
100	1933–34	Camille Chautemps	Каміль Шотамп
101	1934	Édouard Daladier	Едуард Деладьє
102	1934	Gaston Doumergue	Гастон Дюмерг
103	1934–35	Pierre Étienne Flandin	П'єр Етьєн Фландін

Продовження додатка 15

№ п/п	Роки перебування на посаді	Прізвище	
		французькою мовою	українською мовою
104	1935	Fernand Bouisson	Фернанд Буассон
105	1935–36	Pierre Laval	П'єр Лаваль
106	1936	Albert Sarrault	Альберт Сарро
107	1936–37	Léon Blum	Леон Блюм
108	1937–38	Camille Chautemps	Каміль Шотамп
109	1938	Léon Blum	Леон Блюм
110	1938–40	Édouard Daladier	Едуард Деладьє
111	1940	Paul Reynaud	Поль Рейно
112	1940	Philippe Pétain	Філіп Петен
Вішистський уряд			
113	1940–44	Philippe Pétain	Філіпп Петен
Тимчасовий уряд Французької Республіки			
114	1944–46	Charles de Gaulle	Шарль де Голль
115	1946	Félix Gouin	Фелікс Гоуін
116	1946	Georges Bidault	Жорж Бідо
Четверта республіка			
117	1946–47	Léon Blum	Леон Блюм
118	1947	Paul Ramadier	Поль Рамадьє
119	1947–48	Robert Schuman	Роберт Шуман
120	1948	André Marie	Андре Марьє
121	1948	Robert Schuman	Роберт Шуман
122	1948–49	Henri Queuille	Анрі Куейл
123	1949–50	Georges Bidault	Жорж Бідо
124	1950	Henri Queuille	Анрі Куейл
125	1950–51	René Pleven	Рене Плевен
126	1951	Henri Queuille	Анрі Куейл
127	1951–52	René Pleven	Рене Плевен
128	1952	Edgar Faure	Едгар Фор
129	1952–53	Antoine Pinay	Антуан Пінай
130	1953	René Mayer	Рене Майєр
131	1953–54	Joseph Laniel	Жозеф Ланієль
132	1954–55	Pierre Mendès-France	П'єр Мендєс-Франс
133	1955–56	Edgar Faure	Едгар Фор
134	1956–57	Guy Alcide Mollet	Гі Алсід Молле
135	1957	Maurice Bourgès-Maunoury	Моріс Бурже-Маунурі
136	1957–58	Félix Gaillard	Фелікс Гайяр
137	1958	Pierre Pflimlin	П'єр Пфлімін
138	1958–59	Charles de Gaulle	Шарль де Голль

№ п/п	Роки перебування на посаді	Прізвище	
		французькою мовою	українською мовою
П'ята республіка			
139	1959–62	Michel Debray	Мішель Дебре
140	1962–68	Georges Pompidou	Жорж Помпиду
141	1968–69	Maurice Couve de Murville	Моріс Кув де Мюрвіль
142	1969–72	Jacques Chaban Delmas	Жак Шабан Дельмас
143	1972–74	Pierre Mesmer	П'єр Месмер
144	1974–76	Jacques Renй Chirac	Жак Рене Шірак
145	1976–81	Raymond Barre	Раймон Бар
146	1981–84	Pierre Mauroy	П'єр Маурой
147	1984–86	Laurent Fabius	Лорен Фабіус
148	1986–88	Jacques Renй Chirac	Жак Рене Шірак
149	1988–91	Michael Rocard	Мішель Рокар
150	1991–92	Edith Cresson	Едіт Крессо
151	1992–93	Pierre Віййговуу	П'єр Береговой
152	1993–95	Йдουард Balladur	Едуард Балладур
153	1995–97	Alain Juppй	Ален Жюпе
154	1997–2002	Lionel Jospin	Ліонель Жоспен
155	2002–	Jean Pierre R?ffarin	Жан П'єр Раффарен

Додаток 16

Керівники Німеччини

№ п/п	Роки перебування на посаді	Прізвище		Посада
		німецькою мовою	українською мовою	
1	1871–90	Otto von Bismarck	Отто фон Бісмарк	Канцлер
2	1890–94	Georg Leo Graf von Kaprivi	Георг Лео, граф фон Капріві	Канцлер
3	1894–1900	Chlodwic Furst zu Hohenlohe-Schillingfurst	Хлодвіц, фюрст зу Гогенлохе-Шиленгфюрст	Канцлер
4	1900–09	Bernard Heinrich Prince von Bulow	Бернард Генріх, принц фон Бюлоу	Канцлер
5	1909–17	Theobalt von Bethmann Hollweg	Теобальд фон Бетман Голлвег	Канцлер
6	1917–18	Georg von Herfling	Георг фон Герфлінг	Канцлер
7	1918	Prince Max von Baden	Принц Макс Баденський	Канцлер
8	1918	Friedrich Ebert	Фрідріх Еберт	Канцлер
9	1919–20	Philipp Scheidemann	Філіпп Шейдман	Канцлер
10	1920	Hermann Muller	Герман Мюллер	Канцлер
11	1920–21	Konstantin Fehrenbach	Костянтин Ференбах	Канцлер
12	1921–22	Karl Joseph Wirth	Карл Йозеф Вірт	Канцлер
13	1922–23	Wilhelm Cuno	Вільгельм Куно	Канцлер
14	1923	Gustav Stresemann	Густав Стресман	Канцлер
15	1923–25	Wilhelm Marx	Вільгельм Маркс	Канцлер
16	1925–26	Hans Luther	Ганс Лютер	Канцлер
17	1926–28	Wilhelm Marx	Вільгельм Маркс	Канцлер
18	1928–29	Hermann Muller	Герман Мюллер	Канцлер
19	1929–32	Heinrich Brüning	Генріх Брюнінг	Канцлер
20	1932	Franz von Papen	Франц фон Папен	Канцлер
21	1932–33	Kurt von Schleicher	Курт фон Шлейхер	Канцлер
22	1933–45	Adolf Hitler	Адольф Гітлер	Спочатку канцлер, а з 1934 – фюрер
Німецька Демократична Республіка				
1	1949–60	Wilhelm Pieck	Вільгельм Пік	Президент НДР
2	1960–73	Walter Ulbricht	Вальтер Ульбріхт	Голова Державної Ради
3	1973–76	Willi Stoph	Віллі Штоф	Голова Державної Ради

№ п/п	Роки перебування на посаді	Прізвище		Посада
		німецькою мовою	українською мовою	
4	1976–89	Erich Honocker	Еріх Хонеккер	Голова Державної Ради
5	1989–90	Egon Krenz	Егон Кренц	Голова Державної Ради
6	1989–90	Georg Gysi	Грегор Гізі	Голова Державної Ради
1	1949–64	Otto Grotewohl	Отто Гротеволь	Голова Ради Міністрів
2	1964–73	Willi Stoph	Віллі Штоф	Голова Ради Міністрів
3	1973–76	Horst Sindermann	Хорст Зіндерманн	Голова Ради Міністрів
4	1976–89	Willi Stoph	Віллі Штоф	Голова Ради Міністрів
5	1989–90	Hans Modrow	Ганс Модров	Голова Ради Міністрів
6	1990	Lothar de Maiziere	Лотар де Мейзеєр	Голова Ради Міністрів
Федеративна Республіка Німеччини				
1	1949–59	Theodor Heuss	Теодор Гесс	Президент
2	1959–69	Heinrich Lübke	Генріх Любке	Президент
3	1969–74	Gustav Heinemann	Густав Хейнеман	Президент
4	1974–79	Walter Scheel	Вальтер Шеєль	Президент
5	1979–84	Karl Carstens	Карл Карстенс	Президент
6	1984–94	Richard Baron von Weizacker	Річард, барон фон Вайкзакер	Президент
7	1994–99	Roman Hertzog	Роман Герцог	Президент
8	1999–2004	Johannes Rau	Йоганне Рау	Президент
9	2004–	Norst Kohler	Хорст Келер	Президент
1	1949–63	Konrad Adenauer	Конрад Аденаєр	Канцлер
2	1963–66	Ludwig Erhard	Людвіг Ерхард	Канцлер
3	1966–69	Kurt Georg Kiesinger	Курт Георг Кізінгер	Канцлер
4	1969–74	Willy Brandt	Віллі Брандт	Канцлер
5	1974–82	Helmut Schmidt	Гельмут Шмідт	Канцлер
6	1982–98	Helmut Kohl	Гельмут Коль	Канцлер
7	1998–2005	Gerhard Schroder	Герхард Шредер	Канцлер
8	22.11.2005–	Angela Dorotea Kasner Merkel	Анжела Доротеа Каснер Меркель	Канцлер

Додаток 17

Керівники Русі

Прізвище (ім'я)	Роки при владі	Примітка
Буривой	? – ?	Запросив варягів на Русь
Гостомисл	? – ?	Син Буривой
Рюрик Варязький	862–879	
<i>Київська Русь</i>		
Кий	Друга половина V (?) – перша третина VI ст.	Династія Києвичів
Аскольд і Дір	? – 882	Династія Києвичів
Олег Віщий	879–912	Династія Рюриків
Ігор	912–945	Династія Рюриків
Ольга Свята	945–966	Династія Рюриків
Святослав Ігорович Завойовник	966–972	Династія Рюриків
Володимир Святославович Великий, Червоне Сонечко, Святий	980–1015	Династія Рюриків
Святополк I Володимирович Окаянний	1015–1019	Династія Рюриків
Ярослав I Володимирович Мудрий	1019–1054	Династія Рюриків
Ізяслав I Ярославович	1054–1068 1069–1073 1076–1078	Династія Рюриків
Всеслав Брачиславович Полоцький	1068–1069	Династія Рюриків
Всеволод I Ярославович	1078–1093	Династія Рюриків
Святополк II Ізяславович	1093–1113	Династія Рюриків
Володимир Всеволодович Мономах	1113–1125	Династія Рюриків
Мстислав Володимирович Великий	1125–1132	Династія Рюриків
Ярополк II Володимирович	1132–1139	Династія Рюриків
Всеволод II Ольгович Новгород–Сіверський	1139–1146	Династія Рюриків
Ігор Ольгович	1146	Династія Рюриків
Ізяслав II Мстиславович Великий Володимиро–Волинський	1146–1149 1150 1151–1154	Династія Рюриків
Юрій I Володимирович Довгорукий Суздальський	1149–1151 1155–1157	Династія Рюриків
Ростислав Мстиславович Смоленський	1154–1155	Династія Рюриків
Святослав Всеволодович	1154, 1173–1194	Династія Рюриків
Ізяслав III Давидович Чернігівський	1154–1155, 1157– 1158, 1161	Династія Рюриків

Прізвище (ім'я)	Роки при владі	Примітка
Мстислав Ізяславович Володимиро-Волинський	1158–1159, 1167–1169, 1170	Династія Рюриків
Ростислав Мстиславович	1159–1167	Династія Рюриків
Рюрик Ростиславович	1173, 1176, 1180–1181, 1194–1210	Династія Рюриків
Роман Мстиславович Галич-Волинський	1195–1205	Династія Рюриків
Данило Романович Галич-Волинський	1233–1253	Династія Рюриків
<i>Західна Русь</i>		
Данило Романович	1253–1264	Династія Рюриків
Василько Романович	1264–1269	Династія Рюриків
Лев Данилович	1269–1300	Династія Рюриків
Юрій I Львович	1300–1308	Династія Рюриків
Андрій і Лев II Юрійович	1308–1323	Династія Рюриків
Юрій II (Болеслав)	1323–1340	Династія Рюриків
Дмитро (Любарт) Гедемінович	1340–1380	Династія Рюриків
<i>Владимирське князівство</i>		
Андрій Юрійович Боголюбський	1169–1174	Династія Рюриків
Михайло Юрійович	1174–1175, 1175–1176	Династія Рюриків
Ярополк III Ростиславович	1175	Династія Рюриків
Всеволод III Юрійович Велике Гніздо	1176–1212	Династія Рюриків
Юрій II Всеволодович	1212–1216, 1218–1238	Династія Рюриків
Костянтин Всеволодович Добрий	1216–1218	Династія Рюриків
Ярослав II Всеволодович	1238–1246	Династія Рюриків
Святослав Всеволодович	1246–1247	Династія Рюриків
Михайло Ярославович Хоробрий	1247–1248	Династія Рюриків
Андрій Ярославович	1249–1252	Династія Рюриків
Олександр Ярославович Невський	1252–1263	Династія Рюриків
Ярослав III Ярославович	1263–1272	Династія Рюриків
Василь Ярославович Костромський	1272–1276	Династія Рюриків
Дмитро Олександрович Переяславський	1276–1283, 1284–1293	Династія Рюриків
Андрій Олександрович Городецький	1283–1284	Династія Рюриків
Андрій Олександрович	1293–1304	Династія Рюриків
Михайло Ярославович Тверський	1304–1317	Династія Рюриків
Юрій III Данилович	1317–1322	Династія Рюриків
Дмитро Михайлови Грізні Очі	1322–1326	Династія Рюриків
Олександр Михайлович Тверський	1326–1327	Династія Рюриків

Додаток 18

Керівники Московії, Росії та СРСР

Г'мя	Роки при владі	Посада	Примітки
Московія			
Данило	1283–1303	Великий князь московський	Династія Рюриків
Юрій	1303–1325	Великий князь московський	Династія Рюриків
Іван I Калита	1325–1341	Великий князь московський	Династія Рюриків
Семен Іванович Гордий	1341–1353	Великий князь московський	Династія Рюриків
Іван II Іванович Червоний	1353–1359	Великий князь московський	Династія Рюриків
Олексій Федорович Бяконт	1359–1368	митрополит	Династія Рюриків
Дмитрій I Донської	1368–1389	Великий князь московський	Династія Рюриків
Василій I Дмитрович	1389–1425	Великий князь московський	Династія Рюриків
Софія Вітовтівна Литовська	1425–1432		Династія Рюриків
Василій II Васильович	1432–1462	Великий князь московський	Династія Рюриків
Дмитрій Юр'євич Шемяка	1446–1447		Династія Рюриків
Василій II Васильович Темний	1447–1462		Династія Рюриків
Іван III Васильович Великий	1462–1472	Великий князь московський	Династія Рюриків
	1472–1505	Великий князь всея Русі	Династія Рюриків
Василій III Іванович	1505–1532	Великий князь всея Русі	Династія Рюриків
Олена Василівна Глинська	1533–1538	Регент	Династія Рюриків
Бояри Шуйські і Бельські	1538–1547	Регенти	Династія Рюриків
Іван IV Грозний	1533–1547	Великий князь всея Русі	Династія Рюриків
	1547–1584	Цар	Династія Рюриків
Федор I Блаженний	1584–1598	Цар	Династія Рюриків
Борис Годунов	1598–1605	Цар	Династія Рюриків

Г'мя	Роки при владі	Посада	Примітки
Федор II Борисович	1605	Цар	Династія Рюриків
Дмитрій IV (Лжедмитрій)	1605–1606	Цар	Династія Рюриків
Василій IV Шуйський	1606–1610	Цар	Династія Рюриків
Семибоярщина	1610		Династія Рюриків
Владислав IV Сигизмундович			Династія Рюриків
Ваза Польський	1610–1612		Династія Рюриків
Михайло Федорович Романов (Покірний)	1613–1645	Цар	Династія Романових
Олексій I Михайлович Тихесенький	1645–1676	Цар	Династія Романових
Федор II Олексійович	1676–1682	Цар	Династія Романових
Росія			
Петро I Великий	1682–1725	Цар (з 2.11.1721 – імператор)	Династія Романових (до 1696 р. правив разом з Іваном V)
Іван V	1682–1696	Імператор	Династія Романових (правив разом з Петром I до 1696 р.)
Катерина I Олексіївна	1725–1727	Імператриця	Династія Романових
Петро II Олексійович	1727–1730	Імператор	Династія Романових
Анна Іоанівна	1730–1740	Імператриця	Династія Романових
Іван VI Антонович	1740–1741	Імператор	Династія Романових
Єлизавета Петровна	1741–1762	Імператриця	Династія Романових
Петро III Федорович	1762	Імператор	Династія Романових
Катерина II Олексіївна Велика	1762–1796	Імператриця	Династія Романових
Павло Петрович	1796–1801	Імператор	Династія Романових
Олександр I Павлович Благословенний	1801–1825	Імператор	Династія Романових
Костянтин Павлович	1825	Імператор	Династія Романових

Продовження додатка 18

Г'мя	Роки при владі	Посада	Примітки
Микола I	1825–1855	Імператор	Династія Романових
Олександр II Визволитель	1855–1881	Імператор	Династія Романових
Олександр III Олександрович	1881–1894	Імператор	Династія Романових
Микола II Олександрович	1894–1917	Імператор	Династія Романових
Львов Георгій Євгенович	Березень– липень 1917	Голова Тимчасового уряду	
Керенський Олек- сандр Федорович	Липень– жовтень 1917	Міністр-голова Тимча- сового уряду	
Радянський Союз			
Лев Борисович Каменєв	1917	Голова Всеросійського Центрального Виконав- чого Комітету	справжнє прізвище – Розенфельд
Яків Михайлович Свердлов	1917–1919	Голова Всеросійського Центрального Виконав- чого Комітету	справжнє прізвище – Ешуа–Соломон Мов- шевич
Михайло Іванович Калінін	1919–1922	Голова Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету	
	1922–1938	Голова Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету	
	1938–1946	Голова Президії Вер- ховної Ради СРСР	
Микола Михайло- вич Шверник	1946–1953	Голова Президії Вер- ховної Ради СРСР	
Георгій Максиміліанович Маленков	1953	Голова Ради Міністрів СРСР	
Климент Єфремович Воро- шилов	1953–1960	Голова Президії Вер- ховної Ради СРСР	
Леонід Ілліч Брежнев	1960–1964	Голова Президії Вер- ховної Ради СРСР	
Анастас Іванович Мікоян	1964–1965	Голова Президії Вер- ховної Ради СРСР	

Гмя	Роки при владі	Посада	Примітки
Микола Вікторович Підгорний	1965–1977	Голова Президії Верховної Ради СРСР	
Леонід Ілліч Брежнев	1977–1982	Голова Президії Верховної Ради СРСР	
Василь Васильович Кузнецов	1982–1983	Виконуючий обов'язки Голови Президії Верховної Ради СРСР	
Юрій Володимирович Андропов	1983–1984	Голова Президії Верховної Ради СРСР	
Василь Васильович Кузнецов	1984	Виконуючий обов'язки Голови Президії Верховної Ради СРСР	
Костянтин Устимович Черненко	1984–1985	Голова Президії Верховної Ради СРСР	
Василь Васильович Кузнецов	1985	Виконуючий обов'язки Голови Президії Верховної Ради СРСР	
Андрій Андрійович Громико	1985–1988	Голова Президії Верховної Ради СРСР	
Михайло Сергійович Горбачов	1988–1990	Голова Президії Верховної Ради СРСР	
	1990–1991	Президент СРСР	
Російська Федерація			
Борис Миколайович Єльцин	1991–1999	Президент Російської Федерації	
Володимир Володимирович Путін	2000–	Президент Російської Федерації	

Додаток 19

Перелік осіб, біографічні довідки про яких містяться в шеститомнику "Юридична енциклопедія"

(слід мати на увазі, що в шостому томі є додаткові нотатки від "А" до "С")

Перший том

1. Август (Гай Юлій Цезар Октавіан Август)	26. Антонович Дмитро Володимирович
2. Августин Блаженний Аврелій	27. Антонов - Саратовський Володимир Павлович
3. Авер'янов Вадим Борисович	28. Анцилотті Діонісіо
4. Азімов Чингізхан Нуфатович	29. Апостол Данило Павлович
5. Айала Бальтазар	30. Арістотель
6. Аксеньонок Георгій Олександрович	31. Арменопул Константин
7. Акуленко Віктор Іванович	32. Аронкер Лев Юхимович
8. Александренко Василь Никифорович	33. Аскольд
9. Александренко Гліб Васильович	34. Атаманчук Григорій Васильович
10. Александров Микола Григорович	35. Атей
11. Александров Юрій Валер'янович	36. Бабеф Гракх
12. Алексеев Олександр Семенович	37. Бабій Борис Мусійович
13. Алексеев Сергій Сергійович	38. Бабкін Володимир Дмитрович
14. Аленін Юрій Павлович	39. Бабун Родіон Миколайович
15. Альтер Семен Аранович	40. Багалій Дмитро Іванович
16. Андреевський Сергій Аркадійович	41. Багрій-Шахматов Леонід Васильович
17. Андрейцев Володимир Іванович	42. Бажанов Марко Ігорович
18. Андропов Юрій Володимирович	43. Баймуратов Михайло Олександрович
19. Андрузький Георгій (Юрій) Львович	44. Бакунін Михайло Олександрович
20. Анна Іоанівна	45. Балицький Всеволод Аполлонович
21. Анна Ярославна	46. Балінський Іван Мартинович
22. Аннан Кофі Атта	47. Балларін Марчіал Альберто
23. Ажель Марк	48. Балудянський (Балуг'янський) Михайло Андрійович
24. Антіфонт	49. Бальцер Освальд Мар'ян
25. Антонович Володимир Боніфатович	50. Бандера Степан Андрійович
	51. Бандурка Олександр Маркович
	52. Банних Віктор Іванович

53. Бантиш-Каменський Дмитро
Миколайович
54. Бантиш-Каменський Микола
Миколайович
55. Барабаш Олександр Тихонович
56. Барабашев Георгій Васильович
57. Баран Степан Іванович
58. Барактян Василь Олексійович
59. Барвінський Віктор
Олександрович
60. Бартоло да Сассоферрато
61. Бару Мирон Йосипович
62. Батий (Багу Саін - хан)
63. Баторій Стефан
64. Баулін Юрій Васильович
65. Бахін Володимир Петрович
66. Бачинський Лев Васильович
67. Бачинський Юліан
Олександрович
68. Безбородьки
69. Безбородько Олександр
Андрійович
70. Бейнкерсгук (Бінкерсгук)
Корнеліс ван
71. Беккарія Чезаре Бонесана
72. Бекон Френсіс
73. Беллі П'єріно
74. Бенешевич Володимир
Миколайович
75. Бенкендорф Олександр
Христофорович
76. Бентам Ієремія
77. Бердяєв Микола Олександрович
78. Берія Лаврентій Павлович
79. Бертільйон Альфонс
80. Бершадський Сергій
Олександрович
81. Бершеда Рапош Васильович
82. Бестужев-Роман Михайло
Павлович
83. Белінський Віссаріон
Григорович
84. Белкін Рафаїл Самуїлович
85. Бистров Григорій Юхимович
86. Битяк Юрій Прокопович
87. Бич Лука
88. Бичкрва Цецілія Володимирівна
89. Бібіков Дмитро Гаврилович
90. Білас Іван Григорович
91. Білінський Андрій Клавдійович
92. Білінський Михайло Іванович
93. Білогриць-Котляревський
Леонід Сергійович
94. Бісмарк Отто Едуард Леопольд
95. Будов Дмитро Миколайович
96. Боброва Діана Василівна
97. Богданович-Зарудний Самійло (Зарудний Самійло Богданович)
98. Богдановський Олександр
Михайлович
99. Богородський Сава Осипович
100. Богун Іван
101. Боден Жан
102. Боданський Осип Максимович
103. Бож
104. Бойко Віталій Федорович
105. Бокаріус Микола Миколайович
106. Бокаріус Микола Сергійович
107. Бонташ Петро Ксенофонтівч
108. Борзаковський Пилип
109. Борис Годунов
110. Борисенко Степан Гнатович
111. Борисов В'ячеслав Іванович
112. Боровиковський Олександр
Левкович
113. Бородич Леонід Васильович
114. Боршак Льоко
115. Бошко Володимир Ілліч
116. Братников Вадим Євгенович
117. Браїнін Яков Маркович
118. Братусь Сергій Микитович
119. Брежнев Леонід Ілліч
120. Брут Марк Юній
121. Брюховецький Іван
Мартинович
122. Бувайлик Галій Юхимович

-
- 123.Будздалін Сергій Феоктистович
124.Бузескул Владислав Петрович
125.Булганін Микола
Олександрович
126.Бунге Микола Християнович
127.Буринський Євген Федорович
128.Бурмистенко Михайло
Олексійович
129.Бурцев Володимир Львович
130.Бурчак Федір Глібович
131.Бустаманте Антоніо
132.Бутейко Антон Денисович
133.Бутенко Георгій Андрійович
134.Буткевич Володимир
Григорович
135.Бутко Ігор Пилипович
136.Бутрос Галі
137.Вальдхайм Курт
138.Варфоломеева Тетяна
Вікторівна
139.Василенко Володимир
Андрійович
140.Василенко Микола Прокопович
141.Василинин Андрій
Володимирович
142.Васильєв Анатолій Семенович
143.Васьковський Євген
Володимирович
144.Ваттель Емерік де
145.Ватченко Олексій Федосійович
146.Вашингтон Джордж
147.Вебер Макс
148.Величко Самійло (Самоїл)
Васильович
149.Венедиктов Анатолій
Васильович
150.Венедиктов Валентин
Семенович
151.Вергановський Володимир
Йосипович
152.Вернадський Володимир
Іванович
153.Вернадський Георгій
Володимирович
154.Виговський Іван Остапович
155.Винниченко Володимир
Кирилович
156.Виноградов Павло Григорович
157.Винокуров Олександр
Миколайович
158.Висоцький Олександр
Федорович
159.Витвицький Степан
160.Вишинський Андрій Януарович
161.Відок Франсуа Ежен
162.Віко Джамбаттіста
163.Вільнянський Соломон
Йосипович
164.Вільсон Томас Вудро
165.Вінберг Абрам Ілліч
166.Вітовт (Вітаустас)
167.Вотрук Микола Васильович
168.Вітте Сергій Юлійович
169.Владимирський - Буданов
Михайло Флегонтович
170.Вовк Юліан Олександрович
171.Войткевич - Павлович Василь
Ілліч
172.Волков В'ячеслав Дмитрович
173.Волков Григорій Іванович
174.Вольвич Володимир Федорович
175.Володимир Великий
176.Володимир II Мономах
177.Володимиров Леонід
Євстахович
178.Волошин Августин Іванович
179.Вольтер (Франсуа Марі Арус)
180.Вольф Християн
181.Воронов (Ворона) Микола
Павлович
182.Воронова Лідія Констянтинівна
183.Ворсінов Григорій Трохимович
184.Всеволод Ярославич
185.Вучетич Жуан
186.В'язлов Андрій Григорович
187.Габсбургі
188.Гавриш Степан Богданович

- 189.Гай
190.Гайворонський Володимир
Миколайович
191.Гамбург Агнеса Михайлівна
192.Гамільтон Александер
193.Ганді Мохандас Карамчанд
194.Гарафалло Рафаеле
195.Гегель Георг Вільгельм Фрідріх
196.Гедмін (Гедмінас)
197.Гельвецій Клод Адріан
198.Геракліт Ефеський
199.Гербель Сергій Миколайович
200.Гернет Михайло Миколайович
201.Геродот
202.Герострат
203.Герцен Олександр Іванович
204.Гетьман Анатолій Павлович
205.Гіляров Олексій Микитович
206.Гіреї
207.Гітлер (Шікльгрубер) Адольф
208.Гладстєрн Олександр
Миколайович
209.Гладуш Іван Дмитрович
210.Глух Федір Кирилович
211.Глушков Валерій
Олександрович
212.Гоббс Томас
213.Говард Джон
214.Гоголь Микола Васильович
215.Голіна Володимир Васильович
216.Голь Шарль Андре Жозеф
Александр де
217.Головатий Сергій Петрович
218.Головко Анатолій
Олександрович
219.Головченко Іван Харитонович
220.Голосніченко Іван
Пантелійович
221.Голубович Всеволод
Олександрович
222.Голубович Сидір (Ізідор)
223.Голунський Сергій
Олександрович
224.Гольбах Поль Анрі Дітріх
225.Гомер
226.Гонта Іван
227.Гончаренко Владлен Гнатович
228.Гончаренко Володимир
Дмитрович
229.Горбачов Михайло Сергійович
230.Гордієнко (Гордієнко-Головко)
Кость Гордійович
231.Гордон Володимир
Михайлович
232.Гордон Михайло
Володимирович
233.Горний Артем Григорович
234.Горшеньов Віктор Михайлович
235.Грбар Володимир
Еммануїлович
236.Грабянка Григорій Іванович
237.Градівський Олександр
Дмитрович
238.Гранін Олексій Федорович
239.Грановський Григорій
Лазарович
240.Гредескул Микола Анрійович
241.Греков Борис Дмитрович
242.Гречуха Михайло Сергійович
243.Гришко Василь Тарасович
244.Гришук Віктор Климович
245.Гродзинський Моріц Маркович
246.Граєшко Андрій Андрійович
247.Гросс Ганс
248.Грацій (Гуго де Гроот)
249.Грошевий Юрій Михайлович
250.Грушевський Михайло
Сергійович
251.Грушевський Олександр
Сергійович
252.Гулак Микола Іванович
253.Гуляєв Олексій Михайлович
254.Гумплович Людвіг
255.Гуренко Станіслав Іванович

Другий том

1. Давид Рене
2. Давиденко Леонід Михайлович
3. Давидяк Євген Васильович
4. Даневський Всеволод Пійович
5. Даневський Пій Никодимович
6. Данило Заточник
7. Данило Романович Галицький
8. Данилович Гнат (Ігнатій)
Миколайович
9. Данте (Данте Аліг'єрі)
10. Данченко Микола Іванович
11. Даньшин Іван Миколайович
12. Дацюк Владислав
Володимирович
13. Дегай Павло Іванович
14. Дель Веккіо Джорджо
15. Демокрит
16. Демосфен
17. Демченко Василь Григорович
18. Демченко Григорій Васильович
19. Денисов Володимир Наумович
20. Державін Гаврило Романович
21. Деркач Леонід Васильович
22. Десницький Семен Юхимович
23. Джентілі Альберіко
24. Джефферсон Томас
25. Джиджора Іван
26. Джужа Олександр
Миколайович
27. Дзеніс Освальд Петрович
28. Дзера Олександр Васильович
29. Дзержинський Фелікс
Едмундович
30. Дідківська Софія Петрівна
31. Дідоренко Едуард Олексійович
32. Дідро Дені
33. Дмитренко Іван Адамович
34. Дмитрієва Галина Кирилівна
35. Дністрянський Станіслав
Северинович
36. Добров Олександр
Соломонович
37. Довгерт Анатолій Степанович
38. Довнар-Запольський Митрофан
Вікторович
39. Долежан Валентин
Володимирович
40. Домбковський Пшемислав
Боніфацийович
41. Донцов Дмитро Іванович
42. Дорогих Микола Михайлович
43. Дорошенко Дмитро Іванович
44. Дорошенко Петро Дорофійович
45. Достоевський Федір
Михайлович
46. Драгоманов Михайло Петрович
47. Дроб'язко Степан Григорович
48. Дроніков Володимир
Клавдійович
49. Дубинський Анатолій Якович
50. Дубровіна Аріадна Борисівна
51. Дулов Андрій Васильович
52. Дурденевський Всеволод
Миколайович
53. Дурдинець Василь Васильович
54. Дьяконов Михайло
Олександрович
55. Дюверже Моріс
56. Дювернуа Микола Львович
57. Дюгі Леон
58. Дюркгейм Еміль
59. Ейзенхауер Дуайт Дейвід
60. Ейхальман Отон Отонівич
61. Енгельс Фрідріх
62. Епіктет
63. Епікур
64. Еразм Роттердамський
65. Ерліх Євген
66. Есмен Жан Поль Іпполіт
Емманюель
67. Євдокимов Валерій
Олександрович
68. Євінгов Володимир Ісакович
69. Євтихiev Олександр Федорович
70. Єжов Микола Іванович

71. Єлизавета Петрівна
  72. Єлисеєв Олександр Якимович
  73. Єллінек Георг
  74. Єльцин Борис Миколайович
  75. Ємець Іван Григорович
  76. Ємець Олександр Іванович
  77. Ємінник (Рехтер) Марк Мойсейович
  78. Єринг (Єерінг) Рудольф фон
  79. Єрмолаєв Віктор Миколайович
  80. Єфименко Олександра Яківна
  81. Єфименко Петро Савич
  82. Єфремов Сергій Олександрович
  83. Железногорський (Айзенберг) Григорій Абрамович
  84. Жеребкін Василь Євсейович
  85. Жигалкін Павло Іванович
  86. Забігайло Володимир Костянтинівич
  87. Забігайло Костянтин Семенович
  88. Завадовський Петро Васильович
  89. Завацький Герман Степанович
  90. Заворотько Петро Павлович
  91. Загурський Леонтій Миколайович
  92. Заєць Анатолій Павлович
  93. Зайчук Володимир Гнатович
  94. Зайчук Олег Володимирович
  95. Закалок Анатолій Петрович
  96. Закревський Гнат Платонович
  97. Запорожець Аркадій Митрофанович
  98. Заратуштра
  99. Зарудний Сергій Іванович
  100. Згурська Катерина Іванівна
  101. Зеленецький Володимир Серафимович
  102. Зелінський Анатолій Феофанович
  103. Зібер Микола Іванович
  104. Зіоменко Юрій Іванович
  105. Зленко Анатолій Максимович
  106. Знаменський Георгій Львович
  107. Золотницький Володимир Трохимович
  108. Зорін Богдан Миколайович
  109. Зьоч Річард
  110. Зяблюк Михайло Павлович
  111. Іван IV Васильович (Іван Грозний)
  112. Іванашенко Леонтій Артемович
  113. Іваницький-Василенко Сергій Михайлович
  114. Іванишев Микола Дмитрович
  115. Івашко Володимир Антонович
  116. Ігнатенко Геннадій Володимирович
  117. Ігор
  118. Іконников Володимир Степанович
  119. Індиченко Пантелеймон Дмитрович
  120. Іоанн III Схоластик
  121. Іюффе Олімпіад Соломонович
  122. Іщенко Андрій Володимирович
- Третій том**
1. Кавелін Костянтин Дмитрович
  2. Каганович Лазар Мойсейович
  3. Качанець Іван Павлович
  4. Казанник Олексій Іванович
  5. Казанський Петро Євгенович
  6. Каїн
  7. Калинович Володимир Іванович
  8. Калінін Михайло Іванович
  9. Калнишевський (Калниш) Петро Іванович
  10. Кальвін Жан
  11. Кальний Владислав Іванович
  12. Кальченко Никифор Тимофійович
  13. Каложний Ростислав Андрійович
  14. Каманін Іван Михайлович
  15. Камаровський Леонід Олексійович

16. Кампанелла Томмазо
17. Кампо Володимир Михайлович
18. Канарський Сергій Михайлович
19. Кант Іммануїл
20. Кантакузон-Сперанський
Михайло Родіонович
21. Кантемір Дмитро
Костянтинович
22. Капніст Василь Васильович
23. Капустін Михайло
Миколайович
24. Карабчевський Микола
Платонович
25. Каразін Василь Назарович
26. Карамзін Микола Михайлович
27. Карбоньє Жан
28. Карл Великий
29. Карл XII
30. Карпачова Ніна Іванівна
31. Карпека (Карпеко) Володимир
Васильович
32. Карпенко Дмитро
Олександрович
33. Карпець Ігор Іванович
34. Кассо Лев Аристидович
35. Кастро Рус
36. Катерина II Олексіївна
37. Катрич Василь Михайлович
38. Каченовський Дмитро Іванович
39. Качуренко Юхим Каленикович
40. Квірінг Еммануїл Йонович
41. Квітка Климент Васильович
42. Квітка-Основ'яненко Григорій
Федорович
43. Кельзен Ганс
44. Кельман Євген Ісакович
45. Кеннеді Джон Фіцджеральд
46. Керенський Олександр
Федорович
47. Кечек'ян Степан Федорович
48. Кий
49. Кирило і Мефодій
50. Кириченко Олександр
Анатолійович
51. Кириченко Олексій Іларіонович
52. Кисельов Аркадій Леонтійович
53. Ківалов Сергій Васильович
54. Кістяківський Богдан
Олександрович
55. Кістяківський Ігор
Олександрович
56. Кістяківський Олександр
Федорович
57. Клаузевіц Карл Філіпп Готфрід
де
58. Клименко Ніна Іванівна
59. Клочурак Степан Степанович
60. Ключевський Василь
Йосипович
61. Ключниченко Анатолій
Петрович
62. Ковалевський Максим
Максимович
63. Ковалевський Михайло
Євграфович
64. Ковалевський Павло Іванович
65. Коваль Леонід Васильович
66. Кованько Петро Леонідович
67. Ковпак Сидір Артемович
68. Кожевников Федір Іванович
69. Козаченко Іван Петрович
70. Козельський Яків Петрович
71. Козир Михайло Іванович
72. Козицький Григорій Васильович
73. Козлов Юрій Маркович
74. Козюбра Микола Іванович
75. Колбасов Олег Степанович
76. Колесниченко Олексій
Никифорович
77. Колпаков Віктор Павлович
78. Колодій Анатолій Миколайович
79. Колодкін Анатолій Лазарович
80. Колосов Юрій Михайлович
81. Комаринець Борис Максимович
82. Комаров В'ячеслав Васильович
83. Кондорсе (Каріта де Кондорсе)
84. Кондратьєв Радомир Іванович

85. Кондратьєв Ярослав Юрійович
86. Кониський Георгій
87. Кониський Олександр Якович
88. Коні Анатолій Федорович
89. Коновалова Віолетта
Омельянівна
90. Кононенко Віктор Іванович
91. Констан де Ребек
92. Константин Великий
93. Константин VII Багрянородний
94. Конфуцій
95. Концевич Іраїда Панасівна
96. Копейчиков Володимир
Володимирович
97. Копиленко Олександр
Любовимович
98. Корецький Володимир
Михайлович
99. Коржанський Микола
Йосипович
100. Коркунов Микола Михайлович
101. Корнієнко Микола Іванович
102. Корнієнко Михайло
Васильович
103. Корнієць Леонід Романович
104. Коровін Євген Олександрович
105. Короленко Володимир
Галактіонович
106. Коротченко Дем'ян Сергійович
107. Корсаков Сергій Сергійович
108. Корф Модест Андрійович
109. Косигін Олексій Миколайович
110. Косинський Володимир
Андрійович
111. Косинський Кшиштоф
112. Косіор Станіслав Вікентійович
113. Коссак Володимир Михайлович
114. Костенко Олександр
Михайлович
115. Костицький Василь Васильович
116. Костицький Михайло
Васильович
117. Костомаров Микола Іванович
118. Котляревський Іван Петрович
119. Котляревський Сергій
Андрійович
120. Коцюба Олександр Павлович
121. Коцюбинський Юрій
Михайлович
122. Кочубеї
123. Кочубей Василь Леонтійович
124. Кочубей Віктор Павлович
125. Кравченко Світлана
Миколаївна
126. Кравченко Юрій Федорович
127. Кравчук Леонід Макарович
128. Кравчук Степан Степанович
129. Кресіна Ірина Олексіївна
130. Кривенко Лілія Тарасівна
131. Крижанич Юрій
132. Криленко (Криленков) Микола
Васильович
133. Крилов Сергій Борисович
134. Кримський Агатангел
Юхимович
135. Крип'якевич Іван Петрович
136. Кристер Арнольд Едмундович
137. Кромвель Олівер
138. Кропоткін Петро Олексійович
139. Крупчан Олександр Дмитрович
140. Круталевич Вадим Андрійович
141. Крутов Василь Васильович
142. Кубко Євген Борисович
143. Кудлай Тамара Павлівна
144. Кудрявцев Володимир
Миколайович
145. Кузнецова Наталія Семенівна
146. Кузьмічов Володимир
Сергійович
147. Кукольник Василь Григорович
148. Куліш Пантелеймон
Олександрович
149. Кульчицький Володимир
Семенович
150. Куніцин Олександр Петрович
151. Куніцин Олександр Васильович

-
- 152.Куплеваський Микола
Осипович
- 153.Курас Іван Федорович
- 154.Курбський Андрій Михайлович
- 155.Курський Дмитро Іванович
- 156.Кутафін Олег Омелянович
- 157.Куттеба Станіслав
- 158.Кучерявенко Микола Петрович
- 159.Кучма Леонід Данилович
- 160.Лабанд Пауль
- 161.Лазаревський Микола Іванович
- 162.Лазаревський Олександр
Матвійович
- 163.Лазаревські
- 164.Лазаренко Павло Іванович
- 165.Лазарєв Борис Михайлович
- 166.Лазор Лідія Іванівна
- 167.Ландкоф Самуїл Наумович
- 168.Лановенко Ігор Петрович
- 169.Лаппо-Данилевський
Олександр Сергійович
- 170.Лаптьєв Володимир Вікторович
- 171.Лассаль Фердинанд
- 172.Ласвелл Гарольд Дуайт
- 173.Лаутерпахт Херш
- 174.Лаціс Мартин Іванович
(Судрабс Ян Фрідріхович)
- 175.Лашенко Ростислав
Митрофанович
- 176.Лебединець Михайло
Мусійович
- 177.Лев Діакон
- 178.Левицький Кость
- 179.Левицький (Левитський,
Лівицький) Микола Григорович
- 180.Левицький Орест Іванович
- 181.Лейбніц Готфрід Вільгельм
- 182.Лелевель Йоакім
- 183.Ленін (Ульянов) Володимир
Ілліч
- 184.Леняно Джованні
- 185.Леоненко Віталій Васильович
- 186.Леонтович Федір Іванович
- 187.Леплевський Ізраїль
Мойсейович
- 188.Лесааж Мішель Андре Альберт
- 189.Лизогуб Федір Андрійович
- 190.Лінниченко Іван Андрійович
- 191.Липинський В'ячеслав
(Вацлав-Вікентій)
- 192.Лисиченко Віталій
Костянтинович
- 193.Лисовський Вадим Іванович
- 194.Лисяк-Рудницький Іван
Павлович
- 195.Литвак Олег Михайлович
- 196.Литвин Володимир
Михайлович
- 197.Лихолоб Василь Григорович
- 198.Лі Трюгве Хальвдан
- 199.Лівицький (Левицький) Андрій
Миколайович
- 200.Лівицький Микола Андрійович
- 201.Лілберн Джон
- 202.Лінкольн Авраам
- 203.Ліст Франц фон
- 204.Ллевеллін Карл Нікерсон
- 205.Лдій Петро Дмитрович
- 206.Лозинський Михайло
Михайлович
- 207.Локал Едмон
- 208.Локк Джон
- 209.Лонброзо Чезаре
- 210.Лонгіпан де Бер'є Роман
Броніславович
- 211.Лопатка Адам Станіславович
- 212.Лопушанський Федір
Андрійович
- 213.Лоський Константин
Володимирович
- 214.Лотоцький Олександр Гнатович
- 215.Лохвицький Олександр
Володимирович
- 216.Лукашевич Віталій Григорович
- 217.Лукашук Ігор Іванович
- 218.Лукрецій (Тіт Лукрецій Кар)

219. Лук'янов Анатолій Іванович
220. Луман Ніклас
221. Лунц Лазар Адольфович
222. Луцьов Олександр Єфремович
223. Луць Володимир Васильович
224. Лучицький Іван Васильович
225. Любавський Матвій Кузьмич
226. Любченко Панас Петрович
227. Людовик XIV
228. Люксембург Володимир Сергійович
229. Ляшко Олександр Павлович
230. Маблі Габріель Бонно де
231. Мадзіні Джузеппе
232. Мазепа (Мазепа-Калединський) Іван Степанович
233. Мазепа Ісаак Прохорович
234. Мазуренко Юрій Петрович
235. Маймескулов Леонід Миколайович
236. Макаревич Юрій Спиридонович
237. Макаренко Антон Семенович
238. Макаренко Микола Прокопович
239. Макіавеллі Нікколо
240. Максименко Микола Олексійович
241. Максимович Михайло Олександрович
242. Маленков Георгій Максиміліанович
243. Марик Яків Олександрович
244. Малиновський Онисій (Йоаникій) Олексійович
245. Малицький Олександр Леонідович
246. Малишева Наталія Рафаелівна
247. Маліков Валерій Васильович
248. Маляренко Василь Тимофійович
249. Мамутов Валентин Карпович
250. Мандела Нельсон Роліхлахла
251. Мануїльський Дмитро Захарович
252. Манцев Василь Миколайович
253. Манчіні Паскуале Станіслао
254. Маньковський Борис (Блажей) Степанович
255. Мао Цзедун
256. Марат Жан Поль
257. Марк Аврелій
258. Маркевич (Маркович) Микола Андрійович
259. Марков Осип
260. Маркович (Маркевич) Дмитро Васильович
261. Маркович Олександр Михайлович
262. Маркович Яків Андрійович
263. Марковичі (Маркевичі)
264. Маркс Карл Генріх
265. Маркусь (Маркуш) Василь Васильович
266. Марслій Падуанський
267. Мартенс Георг Фрідріх фон
268. Мартенс Федір Федорович
269. Мартиненко Петро Федорович
270. Мартос Борис Михайлович
271. Марченко Михайло Миколайович
272. Марчук Валентин Мефодієвич
273. Марчук Євген Кирилович
274. Маршал Джордж Кетлетт
275. Масарик Томаш Гарріг
276. Маслов Василь Пилипович
277. Масол Віталій Андрійович
278. Матвеев Геннадій Костянтинович
279. Матвеев Юрій Генадієвич
280. Матишевський Павло Семенович
281. Матусовський Григорій Абрамович
282. Махно Нестор Іванович
283. Мацейовський Вацлав Олександр

- 284.Мацюк Анатолій Романович
 285.Медведев Юхим Григорович
 286.Медведчук Віктор Володимирович
 287.Медісон Джеймс
 288.Мелентьев Михайло Петрович
 289.Мельє Жан
 290.Мельник Євгенія Федорівна
 291.Мельников Леонід Георгійович
 292.Меркулов Всеволод Миколайович
 293.Мехліс Лев Захарович
 294.Мешик Павло Якович
 295.Микола I
 296.Микола II
 297.Милорадовичі
 298.Мироненко Наталія Михайлівна
 299.Мироненко Олександр Миколайович
 300.Митричев Віталій Степанович
 301.Митюков Каленик Андрійович
 302.Михайленко Олександр Романович
 303.Михайленко Петро Петрович
 304.Михайлик Михайло Васильович
 305.Михайловський Микола Карпович
 306.Михесенко Михайло Макарович
 307.Мишин Август Олексійович
 308.Мікоян Анастас Іванович
 309.Міллер Дмитро Петрович
 310.Міллер Джон Стюарт
 311.Мільтон Джон
 312.Мілюков Павло Миколайович
 313.Мітіліно Михайло Іванович
 314.Міхновський Микола Іванович
 315.Міцкевич Олександр Миколайович
 316.Міщенко Федір Іванович
 317.Многогрішний Дем'ян (Демко) Гнатович
 318.Мовчан Анатолій Петрович
 319.Могила Петро Симеонович
 320.Модзалевський Вадим Львович
 321.Молотов (Скрябін) В'ячеслав Михайлович
 322.Моль Роберт фон
 323.Моммзен Теодор
 324.Монастирський Євген Олександрович
 325.Монтеск'є Шарль Луї
 326.Мор Томас
 327.Мореллі
 328.Мороз Олександр Олександрович
 329.Мрига Віктор Васильович
 330.Музика Анатолій Анатолійович
 331.Мунтян Василь Лук'янович
 332.Муравйов Микита Михайлович
 333.Муравйов-Апостол Сергій Іванович
 334.Мурашин Геннадій Олександрович
 335.Муромцев Сергій Андрійович
 336.Мусіяка Віктор Лаврентійович
 337.Муссоліні Беніто
 338.Мюнцер Томас
 339.М'якотін Венедикт Олександрович
- Четвертий том**
1. Набоков Володимир Дмитрович
  2. Навроцький В'ячеслав Олександрович
  3. Нагребельний Володимир Петрович
  4. Назаренко Євгенія Володимирівна
  5. Назимов Олександр Євгенович
  6. Наливайко Северин (Семерій)
  7. Наполеон I
  8. Наполеон III
  9. Неботов Олександр Андрійович
  10. Неволін Костянтин Олексійович

11. Недбайло Петро Омелянович
12. Незабитовський Василь Андрійович
13. Нелідов Микола Костянтинович
14. Немирич Юрій
15. Нерон Клавдій Цезар
16. Нерсеянц Владик Сумбатович
17. Неру Джавахарлал
18. Нестор
19. Нижник Ніна Романівна
20. Нікітченко Віталій Федорович
21. Ніковський Андрій Васильович
22. Ніксон Річард Мілхауз
23. Німченко Василь Іванович
24. Ніцше Фрідріх Вільгельм
25. Новгородцев Павло Іванович
26. Новицький Віктор Ізмайлович
27. Новицький Орест Маркович
28. Нольде Борис Еммануїлович
29. Нор Василь Тимофійович
30. Нощенко Петро Хомич
31. Нудель Михайло Абрамович
32. Нума Помпілій
33. Оболонський Микола Олександрович
34. Огоновський Олександр Михайлович
35. Окіншевич (Окиншевич, Акіншевіч) Лев Олександрович
36. Оксамитний Віталій Васильович
37. Олег
38. Олександр I
39. Олександр II
40. Олександр III
41. Олександр Македонський
42. Олександр Невський
43. Олексієнко (Алексеєнко) Михайло Мартинович
44. Олексій Михайлович
45. Ольга
46. Ольгерд Альгірдас
47. Омельченко Григорій Омелянович
48. Омельченко Олександр Олександрович
49. Оніщук Микола Васильович
50. Онопенко Василь Васильович
51. Опришко Віталій Федорович
52. Ордін-Нашокин Афанасій Лаврентійович
53. Орелецький Василь
54. Орзіх Марко Пилипович
55. Оріу Моріс Жан Клод Ежен
56. Оріховський Станіслав Станіславович
57. Орландо Вітторіо Емануел
58. Орлик Пилип Степанович
59. Орнатський Сергій Михайлович
60. Оршанський Ілля Григорович
61. Осипенко Петро Григорович
62. Основін Віктор Степанович
63. Остапенко Олексій Іванович
64. Остапенко Сергій Степанович
65. Остін Джон
66. Острогорський Мойсей Якович
67. Острозькі
68. Острянин (Остянина) Яків (Яцько)
69. Оуен Роберт
70. Охримович Володимир Юліанович
71. Павло Юлій
72. Павло I
73. Павлов Валентин Сергійович
74. Павлович Здислав Антонович
75. Павлов-Сільванський Микола Павлович
76. Павловський Рафаїл Семенович
77. Павлюк (Павло Михнович Бут)
78. Падіх Ярослав
79. Палаузов Володимир Миколайович
80. Паливода Юзеф Янович
81. Палієнко Микола Іванович
82. Палій (Гурко) Семен Пилипович

-
83. Паломбецький Олександр Іванович
84. Панасюк Денис Харитонович
85. Панейко Юрій Лукич
86. Панов Микола Іванович
87. Папініан Емілій
88. Парсонс Таскотт
89. Пархоменко Володимир Олександрович
90. Пастухов Володимир Павлович
91. Патлаєвський Інокентій Гусинович
92. Патон Борис Євгенович
93. Паунд Роско
94. Пахман Семен Вікентійович
95. Пахомов Іван Микитович
96. Пацурківський Петро Станіславович
97. Паше-Озерський Микола Миколайович
98. Пашерстник Арон Юхимович
99. Пашук Андрій Йосипович
100. Пашуканіс Євген Броніславович
101. Пашуто Володимир Терентійович
102. Пейн Томас
103. Первомайський Віталій Борисович
104. Перес де Куельяр
105. Пересветов Іван Семенович
106. Пересунько Сергій Іванович
107. Перетерський Іван Сергійович
108. Перікл
109. Пестель Павло Іванович
110. Петлюра Симон Васильович
111. Петражицький Лев Йосипович
112. Петрошевський (Буташевич-Петрашевський) Михайло Васильович
113. Петрик (Іваненко Петро Іванович)
114. Петришин Олександр Віталійович
115. Петро I
116. Петро II
117. Петро III
118. Петрова Любов Василівна
119. Петровський Григорій Іванович
120. Петрункевич Іван Ілліч
121. Петрушевич Євген Омелянович
122. Петков Валерій Петрович
123. Петухов Григорій Євсейович
124. Пихно Дмитро Іванович
125. Підгорний Микола Вікторович
126. Підпригора Зінаїда Андріївна
127. Підпригора Оксана Опанасівна
128. Підпригора Опанас Андронович
129. Піленко Олександр Олександрович
130. Підсудський Юзеф
131. Пілянкевич Микола Іванович
132. Пінаєв Анатолій Олексійович
133. Пінкертон Аллан
134. Піонтковський Андрій Андрійович
135. Піонтковський Андрій Антонович
136. Піскотін Михайло Іванович
137. Піскун Святослав Михайлович
138. Почета Володимир Іванович
139. Плав'юк Микола Васильович
140. Платон
141. Плевако Федір Никифорович
142. Плеханов Георгій Валентинович
143. Пліній Молодший (Гай Пліній Цецилій Секунд)
144. Плутарх
145. Плющ Іван Степанович
146. Победоносцев Костянтин Петрович
147. Побірченко Ігор Гаврилович

148. Погибко Микола Іванович
  149. Погорілко Віктор Федорович
  150. Погрібний Олексій Олексійович
  151. Подебрад Юрій
  152. Подолинський Сергій Андрійович
  153. Познанський Василь Авакумович
  154. Покровський Йосип Олексійович
  155. Покровський Михайло Миколайович
  156. Полежай Павло Тихонович
  157. Полетика Григорій Андрійович
  158. Полетики
  159. Полібій
  160. Полуботок Павло Леонтійович
  161. Поляков Василь Васильович
  162. Помпоній Секст
  163. Понтій Пілат
  164. Попов Василь Костянтинівич
  165. Поппер Карл Раймунд
  166. Порайко Василь Іванович
  167. Порш Микола Володимирович
  168. Постишев Павло Петрович
  169. Постіка Ігор Володимирович
  170. Потапов Сергій Михайлович
  171. Потарикіна Лідія Луківна
  172. Потебенько Михайло Олексійович
  173. Потьомкін Григорій Олександрович
- П'ятий том**
1. Пригара Андрій Петрович
  2. Пристайко Володимир Ілліч
  3. Притика Дмитро Микитович
  4. Прозорова Наталія Сергіївна
  5. Прокопенко Володимир Іванович
  6. Прокопович В'ячеслав Костянтинівич
  7. Прокопович Феофан
  8. Прокул (Proculus) Ліциній
  9. Пронська Грантела Василівна
  10. Процевський Олександр Іванович
  11. Прудон П'єр Жозеф
  12. Пташинський Олександр Борисович
  13. Пустовойтенко Валерій Павлович
  14. Путін Володимир Володимирович
  15. Пуфендорф Самуель фон
  16. Пухта Георг Фрідріх
  17. Пушкар Євген Георгійович
  18. Пушкін Олександр Анатолійович
  19. Пшеничний Валерій Григорович
  20. П'ятаков Георгій (Юрій) Леонідович
  21. Рабинович Петро Мойсейович
  22. Радбрух Густав Мамберт
  23. Радицев Олександр Миколайович
  24. Радов Георгій Опанасович
  25. Радченко Володимир Іванович
  26. Радченко Микола Іванович
  27. Радченко Хома Порфірович
  28. Рознатовський Іван Митрофанович
  29. Райський Михайло Іванович
  30. Раковський Християн Георгійович
  31. Рассел Бертран Артур Уільям
  32. Регульський Віктор Лук'янович
  33. Реденс Станіслав Фрацович
  34. Редькін (Редкін) Петро Григорович
  35. Рейган Рональд Вільсон
  36. Рейлбот Віктор Євгенович
  37. Рейснер Михайло Андрійович
  38. Рейсс Рудольф Арчибальд
  39. Рейхель Михайло Йосипович

-
40. Рекунков Олександр Михайлович
  41. Ренненкампф Володимир Михайлович
  42. Ренненкампф Микола Карпович
  43. Рено Луї
  44. Репнін-Волконський Микола Григорович
  45. Рібаков Борис Олександрович
  46. Ривлін Абрам Львович
  47. Рижков Микола Іванович
  48. Риков Олексій Іванович
  49. Рилєєв Кіндрат Федорович
  50. Римаренко Юрій Іванович
  51. Рішельє Арман Еммануель дю Плессі
  52. Рішельє Арман Жан дю Плессі
  53. Робесп'єр Максिमільєн Марі Ізідор де
  54. Робінсон Мері
  55. Рогожин Анатолій Йосипович
  56. Родзянко Михайло Володимирович
  57. Розенко Віталій Іванович
  58. Розовський Борис Григорович
  59. Розумовський Андрій Кирилович
  60. Розумовський Кирило Григорович
  61. Розумовський Олексій Григорович
  62. Роман Мстиславович
  63. Романов Олексій Федорович
  64. Романови
  65. Романович-Славатинський Олександр Васильович
  66. Романовський Віктор Олександрович
  67. Ромашкін Петро Семенович
  68. Ромовська Зорислава Василівна
  69. Ростовцев Михайло Іванович
  70. Ротань Володимир Гаврилович
  71. Рубан Василь Григорович
  72. Руденко Микола Васильович
  73. Руденко Роман Андрійович
  74. Рузвельт Теодор
  75. Рузвельт Франклін Делано
  76. Румянцев В'ячеслав Олексійович
  77. Румянцев (Румянцев-Задунайський) Петро Олександрович
  78. Русецький Володимир Львович
  79. Руссо Жан-Жак
  80. Рюриковичі
  81. Рябець Михайло Михайлович
  82. Рябченко Олена Петрівна
  83. Рясной Василь Степанович
  84. Сабін Мазурій
  85. Сабінін Сергій Єгорович
  86. Савенко Микола Дмитрович
  87. Савинков Борис Дмитрович
  88. Савицький Валерій Михайлович
  89. Савіньї Фрідріх Карл фон
  90. Савченко Леся Анатоліївна
  91. Савченко Сергій Романович
  92. Сагайдачний (Конашевич - Сагайдачний) Петро Кононович
  93. Садовський Валентин Васильович
  94. Салтєвський Михайло Васильович
  95. Салтиков-Щедрін Михайло Євграфович
  96. Самойлович Іван Самойлович
  97. Самоквасов Дмитро Якович
  98. Сандровський Костянтин Костянтинович
  99. Саніахметова Ніна Олексіївна
  100. Сапожников Валентин Іванович
  101. Сапожников Юрій Сергійович
  102. Савфронова Інєса Павлівна
  103. Свердлов Яків Михайлович
  104. Светлов Олександр Якович

105. Свечкар'ов Олександр Іванович
106. Святослав Хоробрий
107. Святоцький Олександр Дмитрович
108. Сегай Михайло Якович
109. Селден Джон
110. Селіванов Анатолій Олександрович
111. Селіванов Володимир Михайлович
112. Селівон Микола Федосович
113. Семенков Віктор Іванович
114. Семенов Володимир Сергійович
115. Семичастний (Семичасний) Володимир Юхимович
116. Семчик Віталій Іванович
117. Сенека Луцій Анней
118. Сен-Сімон Клод Анрі де Рувруа
119. Сербський Володимир Петрович
120. Сергеевич Василь Іванович
121. Сергієвський Микола Дмитрович
122. Сергієнко Василь Тимофійович
123. Серебровський Володимир Іванович
124. Серета Іван Омелянович
125. Серов Іван Олександрович
126. Симеон Полоцький
127. Симоновський Петро Іванович
128. Симорот Захарій Кирилович
129. Синайський Василь Іванович
130. Сирота Іван Михайлович
131. Сібільов Михайло Миколайович
132. Сідак Володимир Степанович
133. Сідней Олджернон
134. Сізонов Кузьма Прокопович
135. Сокорський Іван Олексійович
136. Сірко Іван Дмитрович
137. Скакун Ольга Федорівна
138. Скальковський Аполлон Олександрович
139. Скибицький Василь Васильович
140. Сковорода Григорій Савич
141. Скоморох Віктор Єгорович
142. Скорик Микола Васильович
143. Скоропадський Іван Ілліч
144. Скоропадський Павло Петрович
145. Скрипник Микола Олексійович
146. Скрипнюк Олександр Васильович
147. Слабченко Михайло Єлисейович
148. Славинський Максим Антонович
149. Славинський Володимир Іванович
150. Сливка Степан Степанович
151. Смешко Ігор Петрович
152. Смирнов Юрій Олександрович
153. Смітєнко Віктор Миколайович
154. Смітєнко Зінаїда Дмитрівна
155. Смолій Валерій Андрійович
156. Снігер'ов Олександр Петрович
157. Собчак Анатолій Олександрович
158. Соколевич Войнех
159. Соколов Платон Петрович
160. Соколовський Зиновій Михайлович
161. Сократ
162. Сокурєнко Володимир Гаврилович
163. Соловійов Володимир Сергійович
164. Соловійов Сергій Михайлович
165. Солон
166. Сомко Яким Семенович

167. Сопінка Іван
  168. Сорокін Пителир
Олександрович
  169. Софроненко Ксенія
Олександрівна
  170. Спасибо-Фатєєва Інна
Валентинівна
  171. Сполович Володимир
Данилович
  172. Спекторський Євген
Васильович
  173. Спенсер Герберт
  174. Сперанський Михайло
Михайлович
  175. Спіноза Бенедикт
  176. Ставинський Павло
Рафаїлович
  177. Ставнійчук Марина Іванівна
  178. Сталін Йосип Віссаріонович
  179. Станік Сюзанна Романівна
  180. Станіславський Антон
Григорович
  181. Старицький Георгій Павлович
  182. Старосольський Володимир
Йоахимович
  183. Старосольський Юрій
Володимирович
  184. Старушенко Гліб Борисович
  185. Статівка Анатолій
Миколайович
  186. Стахів Матвій Миколайович
  187. Сташис Володимир
Володимирович
  188. Стебельський Петро Якович
  189. Степанов Тихон Федорович
  190. Степняк-Кравчинський Сергій
Михайлович
  191. Стефанович Василь
Васильович
  192. Стефанюк Володимир
Сергійович
  193. Стичинський Броніслав
Станіславович
  194. Столипін Петро Аркадійович
  195. Сторожев Микола Васильович
  196. Стоянов Андрій Миколайович
  197. Стояновський Микола
Іванович
  198. Страхов Микола Миколайович
  199. Страшун Борис
Олександрович
  200. Стрельбицький Микола
Павлович
  201. Стрельцов Євген Львович
  202. Стрельцов Лев Михайлович
  203. Стретович Володимир
Миколайович
  204. Стринжа Віктор Кирилович
  205. Строгович Михайло
Соломонович
  206. Строкач Тимофій
Амвросійович
  207. Стронін Олександр Іванович
  208. Струве Петро Бернгардович
  209. Студенікін Семен
Севастьянович
  210. Стучка Петро Іванович
  211. Суарес Франсіско
  212. Сулейман І Кануні
  213. Сумін Володимир
Олександрович
  214. Сун Ятсен
  215. Сурілов Олексій Васильович
  216. Сусло Дмитро Спиридонович
  217. Сухарев Олександр Якович
  218. Сущенко Віктор Дмитрович
  219. Сцевола Квінт Цервідій
  220. Свейсс (Сіейсс) Еммануель
Жозеф
- Том шостий**
1. Табачник Дмитро
Володимирович
  2. Таганцев Микола Степанович
  3. Тальберг Дмитро Германович
  4. Танасевич Валер'ян Григорович

5. Таранов Анатолій Павлович
6. Тарановський Федір Васильович
7. Тарарухін Святослав Андрійович
8. Тарасов Іван Трохимович
9. Тард Габріель де
10. Тарле Євген Вікторович
11. Татищев Василь Микитович
12. Таубе Михайло Олександрович
13. Тафт Вільям Говард
14. Тацій Василь Якович
15. Таціт Публій Корнелій
16. Теличенко Іван Васильович
17. Терещенко Михайло Іванович
18. Терещук Олександр Васильович
19. Терзієв-Порошин Микола Володимирович
20. Терлецький Валентин Михайлович
21. Терлецький Євген Петрович
22. Терлецький Остап Степанович
23. Тертишник Володимир Митрофанович
24. Тертишніков Володимир Іванович
25. Тетеря (Морожковський-Тетеря) Павло Іванович
26. Тетчер Маргарет Хілда Робертс
27. Тимківський Іван Федорович
28. Тимощук Олександр Валентинович
29. Тимченко Іван Артемович
30. Тимченко Леонід Дмитрович
31. Титаренко Юрій Леонтійович
32. Титова Ніна Іванівна
33. Тихенко Сергій Іванович
34. Тихий Володимир Павлович
35. Тихомиров Юрій Олександрович
36. Тихонов Микола Олександрович
37. Тихонова Євгенія Антонівна
38. Тищенко Микола Маркович
39. Тищик Борис Йосипович
40. Тіто Йосип Броз
41. Тітов Микола Іллч
42. Тішенко Валерій Володимирович
43. Ткач Анатолій Петрович
44. Ткач Аркадій Петрович
45. Ткаченко Микола Степанович
46. Ткаченко Олександр Миколайович
47. Ткачук Павло Миколайович
48. Товстоліс Микола Миколайович
49. Тодика Юрій Миколайович
50. Токвіль Алексіс Шарль Анрі
51. Толочко Петро Петрович
52. Толстой Лев Миколайович
53. Толстой Юрій (Георгій) Кирилович
54. Толстоухов Анатолій Володимирович
55. Тома Аквінський
56. Томазій Християн
57. Топорнін Борис Миколайович
58. Топчій Костянтин Тимофійович
59. Торквемада Томас де
60. Трайнін Аром Наумович
61. Трайнін Ілля Павлович
62. Трахтеров Володимир Сергійович
63. Траян Марк Ульпій
64. Тронько Петро Тимофійович
65. Троцький Лев (Лейба) Давидович
66. Трошинський Дмитро Прокопович
67. Трубецької Євген Миколайович
68. Трубников Василь Миколайович
69. Трумен Гаррі Спенсер
70. Туган-Барановський Михайло Іванович
71. Тузов Анатолій Павлович

-
72. Туляков В'ячеслав Олексійович
  73. Туманов Володимир Олександрович
  74. Туманські
  75. Тункін Григорій Іванович
  76. Туркевич Інна Костянтинівна
  77. У Тан Сіту
  78. Удінцев (Удінцов) Всеволод Аристархович
  79. Удовенко Геннадій Йосипович
  80. Українка Леся
  81. Ульпіан Доміцій
  82. Ульянова Ніна Миколаївна
  83. Уляницький Володимир Антонович
  84. Усенко Євген Трохимович
  85. Усенко Ігор Борисович
  86. Успенський Олександр Іванович
  87. Ухаль Арзен Михайлович
  88. Ушинський Костянтин Дмитрович
  89. Фаворський Василь Іванович
  90. Фатеев Аркадій Миколайович
  91. Федонюк Костянтин Євгенович
  92. Федоров Костянтин Георгійович
  93. Федоров Олександр Федорович
  94. Федорович Іван Андрійович
  95. Федорчук Віталій Васильович
  96. Федотов-Чеховський Олександр Олексійович
  97. Фейербах Людвіг Андреас
  98. Фейербах Пауль Йоганн Ансельм фон
  99. Фельдман Давид Ісаакович
  100. Феодосій Печерський
  101. Феррі Енріко
  102. Фетисенко Костянтин Григорович
  103. Філонов Володимир Петрович
  104. Фінько Віктор Данилович
  105. Фіхте Йоганн Готліб
  106. Флейшиць Катерина Абрамівна
  107. Фойницький Іван Якович
  108. Фокін Вітольд Павлович
  109. Фонвізін Денис Іванович
  110. Фортеск'ю Джон
  111. Франклін Бенджамін
  112. Франко Баамонде
  113. Франко Іван Якович
  114. Фрейд Зігмунд
  115. Фрицький Олег Федорович
  116. Фрідман Ісаак Якович
  117. Фролов Юрій Онисимович
  118. Фролова Олена Григорівна
  119. Фукс Савелій Львович
  120. Фур'є Франсуа Марі Шарль
  121. Фурса Світлана Ярославівна
  122. Футей Богдан Петро
  123. Халфіна Раїса Йосипівна
  124. Хаммаршельд Даг Ялмар Агне Карл
  125. Хаммурапі
  126. Ханенко Михайло Степанович
  127. Хань Фей
  128. Харитонов Євген Олегович
  129. Харт Герберт Ліонел Адольфу
  130. Хлебніков Микола Іванович
  131. Хмельницький Богдан Зіновій Михайлович
  132. Хмельницький Іван Парфентійович
  133. Хмельницький Микола Іванович
  134. Хмельницький Олександр Ісаакович
  135. Хмельницький (Хмельниченко) Юрій
  136. Холмс Олівер Венделл
  137. Хрущов Микита Сергійович
  138. Хуторян Наталія Миколаївна
  139. Цветков Віктор Васильович
  140. Цвік Марк Веніамінович
  141. Цегельський Льонгін Михайлович
  142. Цемко Володимир Павлович

143. Цитович Микола Мартинович
144. Цитович Петро Павлович
145. Цицерон Марк Тулій
146. Цупренко Петро Григорович
147. Цюцюра Теодор Богдан Вікторович
148. Чалий Олександр Олександрович
149. Чангулі Гліб Іванович
150. Чанишева Галія Інсафівна
151. Чебриков Віктор Михайлович
152. Чельцов-Бебутов Михайло Олександрович
153. Червоний Юрій Семенович
154. Черепнін Лев Володимирович
155. Черкаський Іринарх Ювенатович
156. Черненко Костянтин Устинович
157. Чернишевський Микола Гаврилович
158. Черчіль Уїнстон Леонард Спенсер
159. Чехівський Володимир Мусійович
160. Чечіна Надія Олександрівна
161. Чигир Василь Федорович
162. Чижов Микола Юхимович
163. Чингісхан
164. Чиркін Веніамін Євгенович
165. Чичерін Борис Миколайович
166. Чичерін Георгій Васильович
167. Чубар Влас Якович
168. Чубар Людмила Пантеліївна
169. Чубарев Валентин Леонідович
170. Чубатий Микола Дмитрович
171. Чубинський Микола Павлович
172. Чубинський Павло Платонович
173. Чувшило Олександр Олександрович
174. Чуйкевич Федір Олександрович
175. Чуйкевичі
176. Чхіквадзе Віктор Михайлович
177. Шақун Василь Іванович
178. Шамрай Василь Олександрович
179. Шан Ян
180. Шаповал Володимир Миколайович
181. Шаргородський Михайло Давидович
182. Шахназаров Георгій Хосроевич
183. Шварц Ісаак Ізраїльович
184. Шверник Микола Михайлович
185. Швець Микола Якович
186. Шевченко Валентина Семенівна
187. Шевченко Олександр Оксентійович
188. Шевченко Тарас Григорович
189. Шевчук Петро Іванович
190. Шеймін Петро Миколайович
191. Шелепін Олександр Миколайович
192. Шелест Петро Юхимович
193. Шелестов Володимир Степанович
194. Шелухін Сергій Павлович
195. Шемшученко Юрій Сергійович
196. Шепітько Валерій Юрійович
197. Шеремет Костянтин Пилипович
198. Шереметьєв Борис Петрович
199. Шерешевський Ілля Веніамінович
200. Шершеневич Гавриїл (Габрієль) Феліксевич
201. Шишкін Віктор Іванович
202. Шкарупа Віктор Костянтинович
203. Шпаков Олексій Якович
204. Шпилевський Михайло Михайлович
205. Шраг Ілля Людвігович
206. Шраг Микола Ілліч

207. Штаммлер Рудольф
208. Штейн Лоренс фон
209. Штефан Михайло Йосипович
210. Штутін Яків Львович
211. Шувалов Павло Петрович
212. Шульга Михайло Васильович
213. Шульгин Василь Віталійович
214. Шульгин Олександр Якович
215. Шумило Микола Єгорович
216. Шумський Олександр Якович
217. Щум'ятський Федір Васильович
218. Шупик Юрій Платонович
219. Шушкевич Станіслав Станіславович
220. Щегловітов Іван Григорович
221. Щербатов Михайло Михайлович
222. Щербина Валентин Степанович
223. Щербина Володимир Іванович
224. Щербина Петро Федорович
225. Щербицький Володимир Васильович
226. Щолоков Микола Онисимович
227. Юзьков Леонід Петрович
228. Юліан Луцій Октавій Корнелій
229. Юлій Цезар Гай
230. Юм Давід
231. Юрій Довгорукий
232. Юркевич Памфіл Данилович
233. Юрченко Олександр Володимирович
234. Юстиніан
235. Юшков Серафим Володимирович
236. Ющенко Віктор Андрійович
237. Яблочков Тихон Михайлович
238. Яворницький (Еварницький) Дмитро Іванович
239. Ягайло
240. Ягода Генріх Григорович (Ієгуда Генах Гіршевич)
241. Ягужинський Павло Іванович
242. Язловський Борис Олексійович
243. Якименко Олександр Никифорович
244. Якимчук Микола Костянтинович
245. Яковлев Веніамін Федорович
246. Яковлев Андрій Іванович
247. Якуба Ольга Миронівна
248. Ян II Казимір
249. Ян III Собеський
250. Янжул Іван Іванович
251. Яновський Віктор Теофілович
252. Яновський Михайло Володимирович
253. Янукович Віктор Федорович
254. Янчук Василь Зіновійович
255. Ярмиш Олександр Назарович
256. Ярослав Мудрий
257. Ярош Купріян Миколайович
258. Ясинський Григорій Михайлович
259. Ясинський Михайло Микитович
260. Яснопольський Леонід Миколайович
261. Яценко Станіслав Сергійович
262. Яченін Леонід Іванович
263. Азаревич Дмитро Іванович
264. Акулов Іван Олексійович
265. Андрійко Ольга Фелорівна
266. Антонович Афіноген Якович
267. Антонов-Овсієнко Володимир Олександрович
268. Ануфрієв Микола Іванович
269. Арістова Ірина Василівна
270. Ассер Тобі ас Міхель Карел
271. Бабченко Микола Федотович
272. Багдентер Робер
273. Балюк Галина Іванівна
274. Батлер Вільям Еліот
275. Берлач Анатолій Іванович
276. Бисага Юрій Михайлович
277. Білоконь Микола Васильович

278. Блекстон Вільям
279. Блючлі Йоган Каспар
280. Боббіо Норберто
281. Бобкова Антоніна Григорівна
282. Богаєвський Петро Михайлович
283. Богішич Балтазар
284. Буржуа Леон Віктор Огюст
285. Буроненський Михайло Всеволодович
286. Бухарін Микола Іванович
287. Васильєв Геннадій Андрійович
288. Вігорія Франціско де
289. Вознюк Володимир Денисович
290. Волобуєв Анатолій Федотович
291. Воробей Петро Адамович
292. Ворошилов Климент Єфремович
293. Гамбаров Юрій Степанович
294. Гарашук Володимир Миколайович
295. Гаттенбергер Костянтин Костянтинович
296. Георгіна Аурел Зиновійович
297. Гессен Володимир Матвійович
298. Голушко Микола Михайлович
299. Горбатенко Володимир Павлович
300. Горб-Ромашкевич Феодосій Косьмич
301. Гордієнко Гаврило Степанович
302. Горшенін Костянтин Петрович
303. Грищенко Костянтин Іванович
304. Грушецький Іван Самойлович
305. Губерський Леонід Васильович
306. Гуго Густав
307. Гумбольд Вільгельм фон
308. Гуторова Наталія Олександрівна
309. Діденко Михайло Петрович
310. Дмитрієв Анатолій Іванович
311. Естурнель де Констан
312. Євграфов Павло Борисович
313. Єлістратов Аркадій Іванович
314. Жилін Олександр Олексійович
315. Жилінкова Ірина Володимирівна
316. Журавель Володимир Андрійович
317. Журавський Віталій Станіславович
318. Задорожній Олександр Вікторович
319. Замоїнський Ігор Євгенович
320. Захаров Віталій Федорович
321. Івановський Ігнатій Олександрович
322. Іващенко Володимир Іванович
323. Калачов Микола Васильович
324. Кардозо Бенджамін Натан
325. Картавцев Валерій Степанович
326. Кассен Рене
327. Кисіль Василь Іванович
328. Кінах Анатолій Кирилович
329. Кобалевський Володимир Лукич
330. Козловський Антон Антонович
331. Комзюк Анатолій Трохимович
332. Косюта Михайло Васильович
333. Крупко Семен Никифорович
334. Кузнєцова Валентина Федорівна
335. Лавринович Олександр Володимирович
336. Лафонтен Анрі Марі
337. Лемак Василь Васильович
338. Литвин Олександр Петрович
339. Мазур Франц Андрій Тимофійович
340. Майданик Роман Андрійович
341. Майданик Олексій Васильович
342. Макогон Сергій Овсійович
343. Максимов Сергій Іванович
344. Малиникова Людмила Федорівна
345. Малінін Михайло Іванович

-
346. Матюхіна Наталія Петрівна	357. Оборотов Юрій Миколайович
347. Мельник Микола Іванович	358. Онищенко Олексій Семенович
348. Меншиков Олександр Данилович	359. Оніщенко Наталія Миколаївна
349. Мережко Олександр Олександрович	360. Орлюк Олена Павлівна
350. Митюков Андрій Каленикович	361. Пилипенко Пилип Данилович
351. Мичко Микола Іванович	362. Пирогов Микола Іванович
352. Модестін Гереній	363. Платонов Іван Васильович
353. Музиченко Петро Павлович	364. Полянський Юрій Євгенійович
354. Муравйов Віктор Іванович	365. Попович Володимир Михайлович
355. Мурашин Олександр Геннадійович	366. Репецький Василь Миколайович
356. Негодченко Олександр Володимирович	367. Рябошапко Леонід Іванович
	368. Скопенко Степан Федорович
	369. Степанюк Анатолій Хомич

Перелік держав, державоподібних утворень та інших адміністративних і територіальних одиниць, довідки про які містяться в шеститомнику "Юридична енциклопедія"

Перший том

1. Австралія	35. Бенілюкс
2. Австрія	36. Бенін
3. Австро-Угорщина	37. Бессарабія
4. Автономія України 17-18 ст.	38. Биківня
5. Автономна Республіка Крим	39. Білорусь
6. Азербайджан	40. Білоцерківський полк
7. Азія	41. Богуславський полк
8. Азовська губернія	42. Бойківщина
9. Азовське козацьке військо	43. Болгарія
10. Азовське море	44. Болівія
11. Албанія	45. Борзнянський полк
12. Алжир	46. Боснія і Герцоговина
13. Ангола	47. Ботсвана
14. Андорра	48. Бразилія
15. Антарктида	49. Брацлавський полк
16. Античні держави Північного Причорномор'я	50. Бруней
17. Антигуа і Барбуда	51. Бузьке козацьке військо
18. Антська держава	52. Буковина
19. Аргентина	53. Буркіна-Фасо
20. Арктика	54. Бурунді
21. Арганія	55. Бутан
22. Ассирія	56. Вавилонія
23. Афганістан	57. Валахія
24. Афіни	58. Вануату
25. Африка	59. Ватикан
26. Багамські острови	60. Велике Князівство Литовське
27. Балаклійський полк	61. Велике Князівство Руське
28. Бангладеш	62. Великобританія
29. Барбадос	63. Венесуела
30. Батурин	64. В'єтнам
31. Бахрейн	65. Візантія
32. Бельзьке князівство	66. Військо Запорізьке
33. Беліз	67. Вінницька область
34. Бельгія	68. Вінницький (Кальницький) полк
	69. Вірменія

70. Вірменські колонії в Україні	8. Донецько-Криворізька Радянська Республіка
71. Волинська область	9. Еквадор
72. Волинське князівство	10. Екваторіальна Гвінея
73. Волинь	11. Еритрея
74. Володимиро-Волинське князівство	12. Естонія
75. Габон	13. Ефіопія
76. Гадянський полк	14. Європа
77. Гадяч	15. Європейський Союз
78. Гаїті	16. Єгипет
79. Гайяна	17. Єгипет Давній
80. Галицька Соціалістична Радянська Республіка	18. Ємен
81. Галицьке князівство	19. Житомирська область
82. Галицьке намісництво	20. Закавказька Федерація
83. Галицько-Волинське князівство	21. Закарпатська область
84. Галич	22. Закарпатська Україна
85. Галичина	23. Закарпаття
86. Гамбія	24. Замбія
87. Гана	25. Запорізька область
88. Гватемала	26. Запорізька Січ
89. Гвінея	27. Західна область Української Народної Республіки
90. Гвінея-Бісау	28. Західна Русь
91. Гетьманська держава 1918	29. Західна Сахара
92. Глухів	30. Західноєвропейський Союз
93. Глухівська сотня	31. Західноукраїнська Народна Республіка
94. Глухівське князівство	32. Збарзьке князівство
95. Глухівський полк	33. Звенигородське князівство
96. Гондурас	34. Зелений клин
97. Гренада	35. Зімбабве
98. Гренландія	36. Золота Орда
99. Греція	37. Івано-Франківська область
100. Грузія	38. Ізраїль
101. Гуцульська республіка	39. Ізюмський полк
102. Гуцульщина	40. Індія

Другий том

1. Данія	41. Індонезія
2. Джибуті	42. Ірак
3. Дике поле	43. Іран
4. Дніпропетровська область	44. Ісландія
5. Домініка	45. Іспанія
6. Домініканська Республіка	46. Італія
7. Донецька область	47. Ічнянський полк
	48. Йорданія

Третій том

1. Кобо-Верде	40. Кримське ханство
2. Казахстан	41. Кропивнянський полк
3. Кайман Острови	42. Куба
4. Камбоджа	43. Кубанське козацьке військо
5. Камерун	44. Кувейт
6. Канада	45. Кука Острови
7. Карпатська Україна	46. Куявія
8. Катар	47. Лаос
9. Катеринославська губернія	48. Латвія
10. Катеринославське намістицтво	49. Латинська Америка
11. Кенія	50. Лемківщина
12. Керзона лінія	51. Лесото
13. Київ	52. Литва
14. Київська губернія	53. Ліберія
15. Київська область	54. Ліван
16. Київська Русь	55. Лівія
17. Київське воєводство	56. Ліхтенштейн
18. Київське князівство	57. Лубенський полк
19. Київське намісництво	58. Луганська область
20. Київський полк	59. Львів
21. Киргизстан	60. Львівська область
22. Китай	61. Люблінська унія
23. Кіпр	62. Люксембург
24. Кірібати	63. Маврикій
25. Кіровоградська область	64. Мавританія
26. Кокосові (Кілінг) Острови	65. Мадагаскар
27. Колумбія	66. Македонія
28. Коморські острови	67. Малаві
29. Конго (Демократична Республіка Конго)	68. Малайзія
30. Конго (Республіка Конго)	69. Малі
31. Корея (Північна)	70. Малоросійська губернія
32. Корея (Південа)	71. Малоросія
33. Коранний край	72. Мальдіви
34. Коста-Рика	73. Мальта
35. Кот- д'Івуар	74. Мальтійський орден
36. Кревська Унія 1385	75. Марокко
37. Кременчуцький полк	76. Мартиніка
38. Кримська Автономна Соціалістична Радянська Республіка	77. Маршалові Острови
39. Кримська Соціалістична Радянська Республіка	78. Мексика
	79. Миколаївська область
	80. Миргородський полк
	81. Мікронезія
	82. Могилівський полк
	83. Мозамбік

84. Молдавська Автономна Радянська Соціалістична Республіка	31. Охтирський полк
85. Молдова	32. Павлоцький полк
86. Молдовське князівсько	33. Пакистан
87. Монако	34. Палау
88. Монголія	35. Палестина
89. Монтсеррат	36. Панама
90. Москва	37. Панамський канал
91. Московське велике князівство	38. Пантікапей
92. М'янма	39. Папуа-Нова Гвінея
	40. Парагвай
	41. Паризька комуна 1871
	42. Переяславське Князівство
	43. Переяславський полк
	44. Переяслав Хмельницький
	45. Перу
	46. Південна Америка
	47. Південно-Африканська Республіка
	48. Південно-Західний край
	49. Північна Америка
	50. Північні Маріанські острови
	51. Підкарпатська Русь
	52. Підляшшя
	53. Пінсько-Турівський полк
	54. Поділля
	55. Поділька губерня
	56. Подільське воеводство
	57. Полтавська губернія
	58. Полтавська область
	59. Полтавський полк
	60. Польське королівство
	61. Польща
	62. Поляни
	63. Понтійське царство
	64. Португалія
- Четвертий том**
1. Намібія	
2. Науру	
3. Непал	
4. Нігер	
5. Нігерія	
6. Нідерланди	
7. Ніжинський полк	
8. Нікарагуа	
9. Німеччина	
10. Нова Зеландія	
11. Нова Каледонія	
12. Нова Сербія	
13. Нова Січ	
14. Новгород-Сіверське князівство	
15. Новгород-Сіверське намісництво	
16. Новгород-Сіверський полк	
17. Новгородська Республіка	
18. Новоросійська губернія	
19. Новоросія	
20. Новослобідський полк	
21. Норвегія	
22. Об'єднані Арабські Емірати	
23. Область Війська Донського	
24. Овруцький полк	
25. Одеська область	
26. Одеська Радянська Республіка	
27. Олешківська Січ	
28. Ольвія	
29. Оман	
30. Османська Імперія	
- П'ятий том**
1. Правобережна Україна
2. Прилуцький полк
3. Уперто-Рико
4. Радянська Соціалістична Республіка Тавриди
5. Рейхкомісаріат "Україна"
6. Реюньйон

-
25. Угорщина	61. Чернівецька область
26. Узбекистан	62. Чернігівська губернія
27. Україна	63. Чернігівська область
28. Україна Русь	64. Чернігівське воєводство
29. Українська Народна Республіка	65. Чернігівське князівство
30. Українська Радянська Соціалістична Республіка	66. Чернігівське намісництво
31. Уманський полк	67. Чернігівський полк
32. Уолліс і Фопуна	68. Чехія
33. Уругвай	69. Чечельницький полк
34. Фастівський полк	70. Чигирин
35. Феодоро (Дорос, Теодоро, Манчунське князівство)	71. Чигиринський полк
36. Фіджі	72. Чилі
37. Філіппіни	73. Чорне море
38. Фінляндія	74. Чорнобильський полк
39. Франкська держава	75. Чорногорія
40. Франція	76. Чорноморське козаچه військо
41. Французька Гвіана	77. Чорноморські протоки
42. Французька Полінезія	78. Чортомлицька Січ
43. Харків	79. Швейцарія
44. Харківська губернія	80. Швеція
45. Харківська область	81. Шпіцберген
46. Харківське намісництво	82. Шрі-Ланка
47. Харківський полк	83. Югославія
48. Херсонес Таврійський	84. Ямайка
49. Херсонська область	85. Японія
50. Хеттська держава	86. Ангілья
51. Хмельницька область	87. Антильські острови
52. Хозарський каганат	88. Аруба
53. Холмщина	89. Бермудські острови
54. Хорватія	90. Боспорське царство
55. Хортицька Січ	91. Брацлавське воєводство
56. Центрально-Африканська Республіка	92. Британські Віргінські острови
57. Чад	93. Віргінські острови
58. Чауський полк	94. Гаага
59. Черкаська область	95. Кримська область
60. Черкаський полк	96. Майотта
	97. Ніуе
	98. Піткертн
	99. Страсбург

Додаток 21

Лауреати Нобелівської премії миру

№ п/п	Прізвище		Країна	Рік
	англійською мовою	українською мовою		
1	J.H. Dunant F. Passi	Дж. Дюнан Ф. Пассі	Швейцарія Франція	1901
2	E. Ducommun C.A. Gobat	Д. Дюкоммун С.А. Гоба	Швейцарія Швейцарія	1902
3	Sir W. Cremer	сер У. Кремер	Велика Британія	1903
4	Institute of International Law	Інститут міжнародного права		1904
5	Baroness Von Suttner	баронеса фон Саттнер	Австрія	1905
6	T. Roosevelt	Теодор Рузвельт	США	1906
7	E. Teodoro Moneta L. Renault	Е. Теодоро Монета Л. Рено	Італія Франція	1907
8	R.P. Arnoldson	К.П. Арнольдсон	Швеція	1908
9	Baron d'Estournelles de Constant	барон д'Естурнель де Констант	Франція	1909
10	International Peace Bureau	Міжнародне бюро миру		1910
11	T. Asser A. Fried	Т. Ассер А. Фрід	Нідерланди Австрія	1911
12	E. Root	Е. Рут	США	1912
13	H. Lafontaine	Х. Лафонтен	Бельгія	1913
Премія не присуджувалася				1914
Премія не присуджувалася				1915
Премія не присуджувалася				1916
14	International Red Cross Committee	Міжнародний комітет Червоного Хреста		1917
Премія не присуджувалася				1918
15	W. Wilson	Вудро Вільсон	США	1919
16	I. Bourgeois	І. Буржуа	Франція	1920
17	R. Branting C.L. Lang	К. Брантінг С.Л. Ланж	Швеція Норвегія	1921
18	F. Nansen	Ф. Нансен	Норвегія	1922
Премія не присуджувалася				1923
Премія не присуджувалася				1924
19	Sir A. Chamberlain C.G. Dawes	сер А. Чемберлен С. Дж. Дейвс	Велика Британія США	1925
20	A. Briand G. Stresseman	А. Бріан Г. Стрессеман	Франція Німеччина	1926

Продовження додатка 21

№ п/п	Прізвище		Країна	Рік
	англійською мовою	українською мовою		
21	F. Buisson	Ф. Буассон	Франція Німеччина	1927
	L. Quiddle	Л. Куїддл		
Премія не присуджувалася				
22	F.B. Kellog	Ф.Б. Келлог	США	1929
23	N. Soderblom	Н. Сьодерблом	Швеція	1930
24	J. Addams	Дж. Адамс	США США	1931
	M.M. Butler	М.М. Батлер		
Премія не присуджувалася				
25	Sir N. Angell	сер Н. Ангелл	Велика Британія	1933
26	A. Henderson	А. Гендерсон	Велика Британія	1934
27	C. von Ossietzky	С. фон Оссієцький	Німеччина	1935
28	C.S. Lamas	С.С. Ламас	Аргентина	1936
29	Viscount Cecil of Chelwood	віконт Сесіль Челсвудський	Велика Британія	1937
30	Nansen International Office for Refugees	Міжнародне відомство Нансена з біженців		1938
Премія не присуджувалася				
Премія не присуджувалася				
Премія не присуджувалася				
Премія не присуджувалася				
Премія не присуджувалася				
31	International Red Cross Committee	Комітет Міжнародного Червоного Хреста		1944
32	C. Hull	С. Галл	США	1945
33	E.A. Balch	Е. Дж. Белч	США США	1946
	J.R. Mort	Дж. Р. Морт		
34	American Friend's Service Committee	Комітет послуг американських друзів	США Велика Британія	1947
	Friend's Service Council	Рада послуг друзів		
Премія не присуджувалася				
35	Lord Boyt-Orr	лорд Бойт-Орр	Велика Британія	1949
36	R. Bunche	Р. Банче	США	1950
37	L. Jouhaux	Л. Жухо	Франція	1951
38	A. Schweitzer	А. Швейцер	Франція	1952
39	G.C. Marshall	Дж. К. Маршалл	США	1953
40	Office of the United Nations High Commission for Refugees	Відомство Верховної Комісії ООН з беженців		1954
Премія не присуджувалася				
Премія не присуджувалася				

№ п/п	Прізвище		Країна	Рік
	англійською мовою	українською мовою		
41	L.B. Pearson	Л.Б. Пірсон	Канада	1957
42	D.G. Pire	Д.Дж. Пір	Бельгія	1958
43	P.J. Noel-Baker	П. Дж. Ноель-Бейкер	Велика Британія	1959
44	A.J. Luthhuli	А.Дж. Лузхулі	Південна Африка	1960
45	D. Hammarskjöld	Д. Хаммаршельд	Швеція	1961
46	L.C. Pauling	Л.С. Паулінг	США	1962
47	International Red Cross Committee League of Red Cross Societies	Комітет Міжнародного Червоного Хреста Ліга товариств Червоного Хреста		1963
48	M. Luther King	М. Лютер Кінг	США	1964
49	United Nations Children Fund	Дитячий фонд ООН		1965
Премія не присуджувалася				
Премія не присуджувалася				
50	R. Cassin	Р. Кассін	Франція	1968
51	International Labor Organization	Міжнародна організація праці		1969
52	N.E. Borlaug	Н.Е. Борлауг	США	1970
53	W. Brandt	В. Брандт	Німеччина	1971
Премія не присуджувалася				
54	H. Kissinger Le Duc Tho	Г. Кіссінджер Ле Дик Тхо (від премії відмовився)	США В'єтнам	1973
55	S. Mac Bride E. Sato	С. Мак Брайд Е. Сато	Ірландія Японія	1974
56	A.D. Sakharov	А.Д. Сахаров	СРСР	1975
57	Mss B. Williams Miss M. Corrigan	Місіс Б. Уільямс Міс М. Корріген	Північна Ірландія Північна Ірландія	1976
58	Amnesty International	Міжнародна амністія		1977
59	A. Sadat M. Begin	Анвар Садат Менахім Бегін	Єгипет Ізраїль	1978
60	Mother Teresa	Мати Тереза	Югославія	1979
61	A.P. Esquivel	А.П. Ескуївел	Аргентина	1980
62	Office of the United Nations High Commission for Refugees	Відомство Верховної Комісії ООН з біженців		1981
63	A. Garcia Robles Mss. A. Myrdal	А. Гарсія Роблес Місіс А. Мюрдаль	Мексика Швеція	1982
64	L. Valensa	Лех Валенса	Польща	1983
65	Bishop D. Tutu	єпископ Д. Туту	Південно-Африканська Республіка	1984

Продовження додатка 21

№ п/п	Прізвище		Країна	Рік
	англійською мовою	українською мовою		
66	International Physicians for Prevention of Nuclear War	Міжнародні терапевти за запобігання ядерній війні		1985
67	E. Wiesel	Е. Візель	США	1986
68	Oscar Arias Sanchez	Оскар Аріас Санчес	Коста-Ріка	1987
69	The United Peacekeeping Forces	Сили ООН з підтримання миру		1988
70	Dalai Lama	Далай Лама	Китай (Тібет)	1989
71	M. Gorbachov	Михайло Горбачов	СРСР	1990
72	A. San Suu Kyi	А. Сан Су Чі	Бірма	1991
73	R. Menchu	Р. Менчу	Гватемала	1992
74	F.W. de Klerk N. Mandela	Ф.У. де Клерк Нельсон Мандела	Південно-Африканська Республіка	1993
75	Y. Arafat S. Peres Y. Rabin	Ясір Арафат Шимон Перес Іцхак Рабін	Ізраїль (Палестина) Ізраїль Ізраїль	1994
76	J. Rotblat	Дж. Ротблат	Велика Британія	1995
77	J. Ramos-Horta C. Belo	Дж. Рамос-Хорта С. Бело	Східний Тимор	1996
78	The International Campaign to Ban Landmines (headed by J. Williams, a co-recipient of the price)	Міжнародна кампанія за заборону наземних мін (очолювалась Дж. Вільямсоном, який був співодержувачем премії)		1997
79	John Hume, David Trimble	Дж. Хьюм Д. Трімбл	Велика Британія	1998
80	Medecins sans frontiers (фр.)	Організація “Лікарі без кордонів”		1999
81	Kim Dae-Jung	Кіс Де-Жунг	Південна Корея	2000
82	United Nations	Організація Об’єднаних Націй, Кофі Аннан (Генеральний секретар)		2001
83	James Carter	Джиммі Картер	США	2002
84	Shirin Ebadi	Ширін Ебаді	Іран	2003
85	Wangari Muta Maathai	Вангарі Мута Мааті	Кенія	2004
86	International Atomic Energy Agency, Director-General Mohammed al-Baradei	Міжнародне агенство атомної енергії МАГАТЕ та його генеральний директор Мохаммед аль-Барадеї		2005

Українські гетьмани

№ п/п	Прізвище, ім'я (ініціали)	Період при владі (якщо відомий), роки	Примітка
1	Светольдович В.		
2	Лянцкоронський П.		
3	Дашкевич (Дашкович) Є.		
4	Хмельницький В.		
5	Вишневецький (Байда) Дмитро	1550–1563	
6	Ружинський Є. (Богдан)	1575–1576	Вперше польський король назвав його “Гетьманом Запорізьким”
7	Свирговський (Сверчовський)		
8	Підкова І.		
9	Шах Я.	1576–1577	
10	Чорнинський Лук'ян	1578	
11	Зборовський Самійло	1581	
12	Ружинський Михайло	1585	
13	Ружинський Кирик	1585	
14	Кулага Захар	1586	
15	Микошинський Богдан	1586	
16	Чорнинський Лук'ян	1586	
17	Чановицький Войнех	1590	
18	Оришевський І.		
19	Скалозуб С.		
20	Косинський Криштоф	1591–1593	
21	Наливайко Северин (Селярій)	1594–1596	
22	Лобода Григорій	1593–1596 (з перервами)	
23	Микошинський Богдан	Літо 1594	
24	Полоус Федір	Весна 1595	
25	Шаула Матвій	Початок 1596	
26	Кремпський і Нечковський Криштоф	Літо 1596	
27	Василевич Гнат	1596-1597	
28	Байбуза Тихін	1598	

Продовження додатка 22

№ п/п	Прізвище, ім'я (ініціали)	Період при владі (якщо відомий), роки	Примітка
29	Полоус Федір	1598	
30	Кішка Самійло	1600–1602	
31	Кругневич Гаврило	1602–1603(з перервами)	
32	Куцкович Іван	1602	
33	Косий Іван	1602–1603	
34	Ізапович Григорій	Наприкінці 1606	
35	Зборовський	1609–1610	
36	Олевченко	1609–1610	
37	Андрієвич Каленик	1609–1610	
38	Тискиневич Григорій	Травень 1610	
39	Конашевич-Сагайдачний П.	1614–1622 (з перервами)	
40	Барабаш Дмитро	Березень 1617	
41	Бородавка-Неродич Яцько	1619–1621	
42	Голуб Оліфер	1622-1623	
43	Жмайло М.		
44	Дорошенко Михайло	1623–1625 (з перервами)	
45	Чорний Грицько Савич	1624	
46	Андрієвич Каленик	1624–1625	
47	Тирський	1625	
48	Жмайло М.	1625	
49	Дорошенко Михайло	1625-1628	
50	Сулима Іван	1628	
51	Чорний Грицько Савич	1629–1630	
52	Федорович (Трясило) Тарас	1630	
53	Орендаренко Тимофій	1630–1631	
54	Кулага-Петражинський Іван	1631–1632	
55	Діденко Андрій	1632	
56	Орендаренко Тимофій	1633–1634	
57	Сулима Іван	1635	

№ п/п	Прізвище, ім'я (ініціали)	Період при владі (якщо відомий), роки	Примітка
58	Бут (Павлюк) Пало	1637	
59	Томиленко Василь	1636–1637	
60	Острянин Яцько	1638	
61	Кононович Сава	1637	
62	Гуня Дмитро	1637	
63	Хмельницький Богдан	1648–1657	Гетьман України
64	Виговський Іван	1657–1659	Гетьман Лівобережної України
65	Хмельницький Юрій	1659–1663	Гетьман Лівобережної України
66	Брюховецький Іван	1663–1668	Гетьман Лівобережної України
67	Суховій П.	1668	Гетьман Лівобережної України
68	Многogrішний Дем'ян (Демко) Гнатович	1668–1672	Гетьман Лівобережної України
69	Самойлович І.	1672–1687	Гетьман Лівобережної України
70	Мазепа-Калединський Іван Степанович	1687–1708	Гетьман Лівобережної України
71	Скоропадський І.	1708–1722	Гетьман Лівобережної України
72	Орлик Пилип	1710–1742	Гетьман Лівобережної України в еміграції
73	Полуботок П.	1722–1723	Наказний гетьман Малоросійської колегії
74	Апостол Д.	1727–1734	Гетьман Лівобережної України
75	Розумовський К.	1750–1764	Гетьман Лівобережної України
76	Тетеря Павло	1663–1665	Гетьман Правобережної України
77	Опара Степан	1665	Гетьман Правобережної України
78	Дорошенко Петро	1665–1676	Гетьман Правобережної України
79	Ханенко Михайло	1669–1674	Гетьман Правобережної України
80	Хмельницький (Хмельниченко) Юрій	1677–1681	Гетьман Правобережної України
81	Іваненко (Петрик) П.		Гетьман Правобережної України
82	Скоропадський П.	1918	Нашадок І. Скоропадського; гетьман України

Примітка. В історії України загалом налічується близько ста осіб, які йменувалися гетьманами. Гетьманськими резиденціями на Лівобережжі в різні часи були міста Чигирин, Гадяч, Батурин, Глухів.

Додаток 23

Керівники українських урядів ХХ-ХХІ ст.

№	Прізвище, ім'я	Посада	Роки на посаді
1	Винниченко Володимир Кирилович	Голова Генерального секретаріату Української Центральної Ради	15.06.1917–09.01.1918
2	Медведєв Юхим Григорович	Голова Центрального виконавчого комітету України (інша назва – Народний Секретаріат)	Грудень 1917–березень 1918
3	Зотонський Володимир Петрович	Голова Центрального виконавчого комітету України (інша назва – Народний Секретаріат)	Березень 1918
4	Скрипник Микола Олексійович	Керівник Всеукраїнського бюро для керівництва повстанською боротьбою проти німецьких окупантів (Бюро утворене замість названого вище Народного секретаріату)	19.04.1918
5	Лизогуб Федір Андрійович	Голова Ради Міністрів української держави (гетьманату)	10.05.1918–4.11.1918
6	Гербель С.	Голова Ради Міністрів української держави (гетьманату)	Листопад 1918
7	Винниченко Володимир Кирилович	Керівник Директорії	Листопад 1918 – лютий 1919
8	П'ятаков Георгій Леонідович	Керівник Тимчасового робітничо-селянського уряду України	Листопад 1918
9	Чехівський Володимир	Голова Ради Народних Міністрів Української Народної Республіки	26 грудня 1918–11 лютого 1919
10	Остапенко Сергій Степанович	Голова Ради Народних Міністрів Української Народної Республіки	Лютий–березень 1919
11	Левицький Кость	Голова Тимчасового державного секретаріату Західноукраїнської Народної Республіки	08.11.1918–до кінця 1918 р.
12	Раковський Христян Георгійович	Голова Тимчасового робітничо-селянського уряду України; голова Ради Народних Комісарів України	24.01.1919 29.01.1919
13	Петровський Григорій Іванович	Керівник Всеукраїнського революційного комітету	11.12.1919–лютий 1920
14	Раковський Христян Георгійович	Голова Ради Народних Комісарів України	Лютий 1920

№	Прізвище, ім'я	Посада	Роки на посаді
15	Мазепа Ісаак Прохорович	Голова уряду Української Народної Республіки	Вересень 1919–травень 1920
16	Затонський Володимир Петрович	Керівник Галицького революційного комітету	08.07.1920
17	Чубар Влас Якович	Голова Ради Народних Комісарів УСРР	1923–1934
18	Любченко Панас Петрович	Голова Ради Народних Комісарів УСРР	Квітень 1934–серпень 1937
19	Бондаренко М. І.	Голова Ради Народних Комісарів УСРР	1937–1938
20	Волошин Августин Іванович	Прем'єр-міністр Підкарпатської Русі	26.10.1938–березень 1939
21	Коротченко Дем'ян Сергійович	Голова Ради Народних Комісарів УРСР	1938 –1939
22	Корнієць Леонід Романович	Голова Ради Народних Комісарів УРСР	1939–1944
23	Хрущов Микита Сергійович	Голова Ради Народних Комісарів УРСР (з 25.03.1946 р. – Рада Міністрів УРСР)	1944 –1947
24	Коротченко Дем'ян Сергійович	Голова Ради Міністрів УРСР	1947–1954
25	Кальченко Никифор Тимофійович	Голова Ради Міністрів УРСР	1954–1961
26	Щербицький Володимир Васильович	Голова Ради Міністрів УРСР	1961–1963
27	Казанець Іван Павлович	Голова Ради Міністрів УРСР	1963–1965
28	Щербицький Володимир Васильович	Голова Ради Міністрів УРСР	1965–1972
29	Ляшко Олександр Павлович	Голова Ради Міністрів УРСР	09.06.1972–0.07.1987
30	Масол Віталій Андрійович	Голова Ради Міністрів УРСР	1987–1990
31	Фокін Віталій Павлович	прем'єр-міністр України	1990–1992
32	Кучма Леонід Данилович	Прем'єр-міністр України	1992–1993
33	Масол Віталій Андрійович	Прем'єр-міністр України	16.06.1994–4.06.1995
34	Марчук Євген Кирилович	Прем'єр-міністр України	8.06.1995 –7.05.1996

Продовження додатка 23

№	Прізвище, ім'я	Посада	Роки на посаді
35	Лазаренко Павло Іванович	Прем'єр-міністр України	28.05.1996–2.07.1997
36	Дурдинець Василь Васильович	Виконуючий обов'язки прем'єр-міністра України	Липень 1997
37	Пустовойтенко Валерій Павлович	Прем'єр-міністр України	16.07.1997–2.11.1999
38	Ющенко Віктор Андрійович	Прем'єр-міністр України	27.12.1999–9.05.2001
39	Кінах Анатолій Кирилович	Прем'єр-міністр України	29.05.2001–1.11.2002
40	Янукович Віктор Федорович	Прем'єр-міністр України	21.11.2002–5.01.2005
41	Азаров Микола Янович	Виконуючий обов'язки прем'єр-міністра України	5.01.2005 –3.01.2005
42	Тимошенко Юлія Володимирівна	Виконуюча обов'язки прем'єр-міністра України	24.01.2005–5.02.1005
		Прем'єр-міністр України	05.02.2005–8.09.2005
43	Єхануров Юрій Іванович	Виконуючий обов'язки прем'єр-міністра України	08.09.2005–2.09.2005
		Прем'єр-міністр України	22.09.2005–

Керівники українських держав ХХ–ХХІ століть

Прізвище, ім'я та по батькові	Посада	Дата вступу на посаду та / чи термін перебування на ній
Грушевський Михайло Сергійович	Голова Української Центральної Ради Президент Української Народної Республіки.	Березень 1917 29.04.1918
Скоропадський Павло Петрович	Гетьман Української держави	29.04.1918–14.12.1918
Петлюра Симон Васильович	Керівник Директорії одноособовий керівник Директорії диктатор УНР	11.02.1919 15.11.1919
Петровський Григорій Іванович	Голова Всеукраїнського ревкому голова Всеукраїнського центрального виконавчого комітету (ВУЦВК)	1919 1919–1938
Петрушевич Євген Омелянович	Президент Західно-Української Народної Республіки	04.01.1919–осінь 1919
Волошин Августин Іванович	Президент Карпатської України	15.03.1939
Корнієць Леонід Романович	Голова Президії Верховної Ради УРСР	27.07.1938– 28.07.1939
Гречуха Михайло Сергійович	Голова Президії Верховної Ради УРСР	1939–1954
Коротченко Дем'ян Сергійович	Голова Президії Верховної Ради УРСР	1954–1969
Ляшко Олександр Павлович	Голова Президії Верховної Ради УРСР	1969–1972
Грушецький Іван Самойлович	Голова Президії Верховної Ради УРСР	1972–1976
Ватченко Олексій Феодосійович	Голова Президії Верховної Ради УРСР	Червень 1976– листопад 1984
Шевченко Валентина Семенівна	Голова Президії Верховної Ради УРСР	1985–1990
Івашко Володимир Антонович	Голова Верховної Ради України	04.06.1990–09.07.1990
Кравчук Леонід Макарович	Голова Верховної Ради України Президент України	23.07.1990–05.12.1991 05.12.1991–18.07.1994
Кучма Леонід Данилович	Президент України	19.07.1994–23.01.2005
Ющенко Віктор Андрійович	Президент України	23.01.2005–

Додаток 25

**Перші секретарі Центрального Комітету
Комуністичної партії України (радянських часів)**

№ п/п	Прізвище, ім'я	Роки на посаді
1	П'ятаков Георгій Леонідович	Липень – вересень 1918
2	Гопнер С.І.	Вересень – жовтень 1918
3	Квірінг Еммануїл Йонович	Жовтень 1918 – березень 1919
4	П'ятаков Георгій Леонідович	Березень – травень 1919
5	Косіор Станіслав Вікентійович	Травень 1919 – листопад 1920
6	Молотов В'ячеслав Михайлович	Листопад 1920 – березень 1921
7	Кон Фелікс Якович	Березень – грудень 1921
8	Мануїльський Дмитро Захарович	Грудень 1921 – квітень 1923
9	Квірінг Еммануїл Йонович	Квітень 1923 – березень 1925 березень – квітень 1925 – Генеральний секретар
10	Каганович Лазар Мойсейович	квітень 1925 – липень 1928
11	Косіор Станіслав Вікентійович	Липень 1928 – січень 1934 – Генеральний секретар; січень 1934 – січень 1938 – Перший секретар
12	Хрущов Микита Сергійович	Січень – червень 1938 – виконуючий обов'язки Першого секретаря; червень 1938 – березень 1947 Перший секретар
13	Каганович Лазар Мойсейович	Березень – грудень 1947
14	Хрущов Микита Сергійович	Грудень 1947 – грудень 1949
15	Мельников Леонід Григорович	Грудень 1949 – червень 1953
16	Кириченко Олексій Іванович	Червень 1953 – грудень 1957
17	Підгорний Микола Вікторович	Грудень 1957 – липень 1963
18	Шелест Петро Юхимович	Липень 1963 – травень 1972
19	Щербицький Володимир Васильович	Травень 1972 – вересень 1989
20	Івашко Володимир Антонович	Вересень 1989 – червень 1990
21	Губенко Станіслав Іванович	Червень 1990 – вересень 1991

Спікери Верховної Ради України

№ з/п	Прізвище, ім'я та по-батькові	Період перебування на посаді
1	Плющ Іван Степанович	5.12.1991–17.05.1994
2	Мороз Олександр Олександрович	18.05.1994–14.04.1998
3	Ткаченко Олександр Миколайович	7.07.1998–1.02.2000
4	Плющ Іван Степанович	01.02.2000–14.05.2002
5	Литвин Володимир Михайлович	28.05.2002–

Додаток 27

Парламентські вибори 1990 р. в Україні

Вибори відбулися 4 березня 1990 р. Зареєстровано кандидатів у депутати — 3091, обрано — 449. На кінець скликання кількість депутатів становила 434 чол.

Вибори проводилися на альтернативній основі. Згідно з чинною на той час радянською хронологією парламент України був Верховною Радою УРСР дванадцятого скликання (першою вважалася Верховна Рада, обрана 1937 р.), що позначалась римськими цифрами XII після арабських цифр у його нормативно-правових актах. Наприклад Закон України “Про зовнішньоекономічну діяльність” від 16.04.1991р. мав номер 959-XII.

Розпочала свою роботу Верховна Рада УРСР дванадцятого скликання 15 травня 1990 р., вперше в своїй історії як постійний парламент. Голову Верховної Ради (В. Івашка — Першого секретаря ЦК Компартії України) було обрано 4 червня 1990р. Невдовзі після цього, — 18 липня 1990 р., — новим Головою Верховної Ради було обрано Л.М. Кравчука (В. Івашко подав у відставку, бо погодився на пропозицію М.С. Горбачова стати заступником Генерального секретаря ЦК КПРС). Наступним спікером парламенту став 5 грудня 1991 р. І.С. Плющ після того як Л.Кравчук посів посаду Президента України.

Останнє пленарне засідання Верховної Ради України дванадцятого скликання відбулось 25 лютого 1994 р.

На кінець скликання фракції та групи в парламенті мали таке представництво:

№ п/п	Назва	Кількість депутатів	%
1	Фракція “Комунисти України – за соціальну справедливість і народовладдя”	83	24,8
2	Фракція Соціалістичної партії	25	7,5
3	Фракція Народного Руху України	27	8,0
4	Міжрегіональна депутатська група	26	7,8
5	Група “Державність”	25	7,6
6	Група “Центр”	38	11,3
7	Група “Аграрники України”	36	10,6
8	Група “Реформи”	27	8,0
9	Група “Єдність”	25	7,6
10	Позафракційні депутати	23	6,8

4 вересня 1991 р. над будинком Верховної Ради України замість червоно-блакитного замайорів синьо-жовтий прапор.

Референдум та президентські вибори 1991 р. в Україні

1 грудня 1991 р. в Україні відбулися референдум і вибори Президента України. До списків було внесено 37 млн 886 тис. громадян. Бюлетень референдуму містив текст “Акта проголошення незалежності України”, прийнятого Верховною Радою України 24 серпня 1991 р., і питання: “Чи підтверджуєте Ви “Акт проголошення незалежності України?”. У голосуванні взяли участь 31 млн 891,7 тис. громадян. Це становило 84,2% від загальної кількості виборців, внесених до списків. За відповідь: “Так, підтверджую” було подано 28 млн 804,1 тис. голосів, що становило 90,3% виборців, які взяли участь у голосуванні. Проти проголосували 7,58% виборців, а 2,1% бюлетенів визнані недійсними.

Кандидатами на посаду Президента України були такі діячі:

1. Леонід Макарович Кравчук — голова Верховної Ради України.

Народився 10 січня 1934 р. в селі Великий Житин Рівненської області. 1953 р. закінчив Рівненський кооперативний технікум, а 1958 р. — економічний факультет Київського університету. Працював викладачем політекономії Чернівецького фінансового технікуму протягом 1958–1960 років. З 1960 р. — на партійній роботі в Чернівецькому обкомі Компартії України. Протягом 1967–1970 рр. навчався в аспірантурі Академії суспільних наук (Москва). З 1970 р. працював в апараті ЦК Компартії України і пройшов шлях від завідувача сектором до другого секретаря ЦК і члена Політбюро ЦК. Протягом 1989–1990 рр. був секретарем ЦК з ідеологічної роботи. З липня 1990 р. — член ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради УРСР 10–11 скликань. З 23 липня 1990 р. до 5 грудня 1991 р. був Головою Верховної Ради УРСР/України. Президент України з 5 грудня 1991 р. по 19 липня 1994 р. Дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук захистив 1970 р.

2. В'ячеслав Максимович Чорновіл — голова Львівської обласної ради.

Народився 1 січня 1938 р. у Звенигородському районі Черкаської області в родині вчителів. Закінчив факультет журналістики Київського університету. Працював редактором молодіжних передач на Львівській телестудії. Потім — комсоргом будівництва

Київської ГЕС, редактором багатотиражки, завідувачем відділу газети “Молода гвардія”.

1965 р. звільнено з роботи за участь у правозахисному русі. У серпні 1967 р. заарештовано і засуджено на 3 роки. 12 січня 1972 р. заарештовано вдруге і засуджено до 6 років заслання в Якутії за антирадянську пропаганду. У квітні 1980 р. заарештовано і засуджено за фальшивим звинуваченням. Звільнено 1983 р. достроково за протестом прокурора Якутії. З 1988 р. — голова Української Гельсінської спілки, а з квітня 1990 р. — голова Львівської облради.

Після обрання співголовою народного руху України подав у квітні 1992 р. у відставку з посад голови Львівської облради та облвиконкому і зосередився на політичній діяльності у Верховній Раді України. Був депутатом Верховної Ради 12-го (1-го) і 13-го (2-го) скликань.

3. Левко Григорович Лук'яненко — голова Української республіканської партії.

Народився 24 серпня 1928 р. в селі Хрипівка Городнянського району на Чернігівщині. Протягом 1944–1953 рр. служив в Радянській армії на території Австрії та Азербайджану. 1953–1958 рр. — студент юридичного факультету Московського університету. 1958–1961 рр. — адвокатська діяльність на Львівщині. Заснував 1958 р. підпільну націоналістичну організацію — Українську робітничо-селянську спілку. 1961 р. його заарештовано і засуджено до страти. Покарання було пом'якшено — 15-річне ув'язнення. Після звільнення оселився 1976 р. в Чернігові. Був одним із засновників Української Гельсінської групи. Знову заарештовано в грудні 1977 р. і в червні 1978 р. засуджено до 10 років тюремного ув'язнення та 5 років заслання. Протягом 1992–1993 рр. — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Канаді. Народний депутат України трьох скликань. Автор книг: “Сповідь у камері смертників”, “Вірю в бога й Україну”, “Не дам загинуть Україні”, “На землі кленового листа” та ін.

4. Ігор Рафаїлович Юхновський — керівник Народної Ради в парламенті України.

Народився 1 вересня 1925 р. в селі Княгинине Рівненської області в сім'ї службовців. Закінчив 1951 р. Львівський університет. За фахом фізик. Кандидатську дисертацію захистив 1954 р. у Львові, а докторську — 1965 р. у Києві. Займався науковою діяльністю.

З травня 1990 р. по грудень 1991 р. очолював Народну Раду України у Верховній Раді України. У 1992 р. — державний радник Ук-

раїни з питан науково-технічної політики. Протягом 1992 – березня 1993 р. – перший віце-прем'єр-міністр України.

5. Л. Табурянський – Голова Української народної партії.

Народився 1940 р. у Кривому Розі. Закінчив Криворізький гірничорудний інститут та Київський інститут народного господарства. 4 березня 1990 р. в першому турі обрано депутатом Верховної Ради України 12-го (1-го) скликання. Голова Української народної партії.

6. Олександр Миколайович Ткаченко – міністр сільського господарства України (на останньому етапі виборчої кампанії зняв свою кандидатуру і закликав лояльних йому виборців голосувати за Л.М. Кравчука (див. біографічну нотатку в Додатку 32). Біографічна нотатка про О.М. Ткаченка міститься в шостому томі “Юридичної енциклопедії”. Її авторами є доктор політичних наук професор Володимир Павлович Горбатенко та Юрій Якович Касяненко (м.Київ).

7. Володимир Борисович Гриньов – заступник Голови Верховної Ради України.

Народився 26 липня 1945 р. в с. Велика Трійця Шебекінського району Белгородської області. Закінчив 1968 р. Харківський політехнічний інститут. Кандидатську дисертацію захистив 1972 р., а докторську – 1981 р. Протягом 1981–1990 рр. був членом КПРС. Протягом травня 1990 – червня 1993 р. – депутат Верховної Ради України 12-го скликання, член Президії Верховної Ради України, заступник голови Верховної Ради України.

Розподіл голосів виборців:

- Л.Кравчук – 61,56% (19 млн 643,6 тис. виборців);
- В.Чорновіл – 23,27% ;
- Л.Лук'яненко – 4,49%;
- В.Гриньов – 4,17%;
- І.Юхновський – 1,74%;
- Л.Табурянський – 0,57%.

Першим Президентом України в 1991 р. став Л.М. Кравчук.

Додаток 29

Вибори 1994 р. до Верховної Ради України

Вибори відбувалися на підставі Закону України “Про вибори народних депутатів України” від 18 листопада 1993 р.

Це перші вибори на багатопартійній мажоритарній основі. Вибори відбулися 27 березня та 10 квітня 1994 р. Було зареєстровано 5839 кандидатів: 27 березня було обрано 49 депутатів, а 289 депутатів було дообрано у квітні того ж року. У 92 виборчих округах вибори відбулися, але жодного з кандидатів у депутати не було обрано. У 20 округах у голосуванні взяло участь менше половини виборців, з огляду на що вважалося, що вибори у цих округах не відбулися.

На початок скликання першого пленарного засідання парламенту було обрано 338 депутатів. На кінець скликання кількість депутатів становила 411 чол. Перша сесія розпочалася 11 травня 1994 р. Голову Верховної Ради (О.О. Мороза) обрано 18 травня 1994 р. Першим заступником Голови Верховної Ради України було обрано О.М. Ткаченка. Ця Верховна Рада України за чинною тоді хронологією вважалася тринадцятою. Число XIII у нормативно-правових актах парламенту було відсутнім. Акти мали, наприклад, таку нумерацію:

5/94-ВР

цифра “5” означала порядковий номер акта у відповідному календарному році діяльності парламенту;

число “94” означало відповідний рік;

аббревіатура “ВР” означала Верховну Раду.

Фракції у парламенті мали таке представництво на кінець скликання:

№ п/п	Назва	Кількість депутатів	%
1	Фракція “Комуністи України – за соціальну справедливість і народовладдя”	80	19,4
2	Фракція Соціалістичної та Селянської партій	40	9,7
3	Фракція “Рух – народ за Україну”	25	6,1
4	Фракція “Аграрна партія України”	27	6,6
5	Фракція партія Регіонального відродження України	32	7,8
6	Група “Соціально-ринковий вибір”	25	6,1
7	Група “Вперед, Україно!”	30	7,2
8	Група “Єдність”	32	7,8
9	Група “Незалежні”	25	6,1
10	Група “Конституційний центр”	50	12,2
11	Позафракційні депутати	45	10,9

Останнє пленарне засідання цієї Верховної Ради відбулося 14 квітня 1998 р.

Президентські вибори 1994 р. в Україні

26 червня 1994 р. відбувся перший тур виборів Президента України. У першому турі у голосуванні взяло участь 70,37% виборців.

За кількістю поданих голосів претенденти розподілилися у такому порядку:

1. Кравчук Леонід Макарович (37,68%; див. біографічну нотатку у додатку 28);

2. Кучма Леонід Данилович (31,23%; див. біографічну нотатку у додатку 32);

3. Мороз Олександр Олександрович (13,04%; див. біографічну нотатку у додатку 34).

4. Лановий Володимир Тимофійович.

Народився 17 червня 1952 р. у м. Києві. Закінчив у 1973 р. Київський інститут народного господарства. 1986–1990 — завідувач відділом форм і методів соціалістичного господарства Інституту економіки Академії наук України.

З травня 1991р. — державний міністр з питань власності і підприємництва, потім — міністр економіки України. Протягом березня–липня 1992 р. був віце-прем'єр-міністром України.

Набрав 9,8% голосів виборців.

Доктор економічних наук з 1994 р. Був депутатом Верховної Ради України 13-го скликання.

5. Бабич Валерій Григорович.

Народився 25 червня 1953 р. у м. Броди Львівської області. Закінчив 1974 р. Київський торговельно-економічний інститут. Працював економістом в Подільському райгастрономторзі, служив в армії. Згодом — на комсомольській роботі та державній службі. З травня 1991р. — президент Республіканського товариства “Українська біржа”. Обирався президентом ділових кіл України, президентом Міжнародного конгресу бірж тощо.

На виборах 1994 р. за нього проголосувало 2,39% виборців. Найбільше голосів зібрав у Закарпатській обл. (6,0%), Дніпропетровській обл. (4,0%) та м.Києві (4,7%).

6. Плющ Іван Степанович.

Народився 11 вересня 1941 р. в м. Борзни Чернігівської обл. 1967 р. закінчив агрономічний факультет Української сільськогосподарської академії та 1979 р. — Академію суспільних наук при ЦК КПРС.

З 1959 р. працював у сільському господарстві Київщини бригадиром, агрономом, головою колгоспу, директором радгоспу, заступником директора Баришівського тресту овоче-молочних радгоспів. Перебував на партійній роботі в Київському обкомі КПУ з 1975 р. Протягом 1981–1982 рр. — директор київського спеціалізованого тресту овоче-молочних радгоспів. З 1982 р. був завідувачем відділу сільського господарства і харчової промисловості Київського обкому КПУ.

З вересня 1984 р. — перший заступник голови, а з грудня того ж року — голова Київської облради народних депутатів. 1985–1990 рр. — депутат, заступник Голови Верховної Ради УРСР. З 15 травня 1990 р. був членом Президії Верховної Ради УРСР, а з 6 червня 1990 р. — перший заступник Голови Верховної Ради УРСР/України. З 5 грудня 1991 р. до 17 травня 1994 р. та з 1 лютого 2000 р. до 14 травня 2002 р. був Головою Верховної Ради України.

Здобув 1,29% голосів виборців.

Кандидат економічних наук (2001), Герой України (2001).

7. Таланчук Петро Миколайович.

Народився 1938 р. Закінчив 1965 р. Київський полі-технічний інститут. З 1987 р. — ректор КПІ. 1989–1991 рр. — депутат Верховної Ради СРСР. Протягом грудня 1991 р. — липня 1994 р. — міністр освіти України.

Набрав 0,54% голосів виборців. Найбільше — у Закарпатській обл. (1,5%), найменше — в Криму, Тернопільській та Львівській областях (по 0,2%). Сьоме місце серед 7 претендентів.

У другий тур виборів, що відбувся 10 липня 1994 р., вийшли Л. Кравчук та Л. Кучма. У другому турі у голосуванні взяли участь 71,63% виборців.

Результати другого туру:

- Л. Кучма (52,11%);
- Л. Кравчук (45,06%).

Другим Президентом України став Л.Д. Кучма.

Додаток 31

Вибори 1998 р. до Верховної Ради України

Виборча кампанія розпочалась 14 листопада 1997 р. Рішення про участь у виборах прийняли 44 партії (з 53 зареєстрованих). На вибори прийшли 30 політичних партій та блоків, у списках яких було зареєстровано 3539 осіб.

Вибори відбулися 29 березня 1998 р. Це були перші вибори за змішаною системою. Половина депутатів обиралася за партійними списками, а половина — в одномандатних округах.

У голосуванні взяло участь 26,753 млн чол. (70,73% виборців занесених до списків).

На час відкриття першої сесії було зареєстровано 430 народних депутатів України, 150 народних депутатів (33,5%) було обрано вдруге.

Чотиривідсотковий бар'єр подолали 8 партій і блоків. Це:

№ п/п	Назва	Кількість членів фракції на 1.06.1998 р.	% голосів на виборах
1	Комуністична партія України	120	24,65
2	Народний рух України	47	9,40
3	Виборчий блок Соціалістичної і Селянської партій "За правду, за народ, за Україну"	35	8,56
4	Партія Зелених України	24	4,05
5	Народно-демократична партія	91	5,01
6	Всеукраїнське об'єднання "Громада"	39	4,68
7	Прогресивна соціалістична партія України	17	4,05
8	Соціал-демократична партія України (об'єднана)	25	4,01
9	Позафракційні депутати	36	

Верховна Рада XIV скликання розпочала роботу 12 травня 1998 р. 7 липня 1998 р. Головою Верховної Ради було обрано представника Селянської партії України О. Ткаченка (за нього подано 232 голоси).

У результаті парламентської кризи, що мала місце в січні 2000 р., спікером парламенту було обрано І.С. Плюща (представника Народно-демократичної партії). Від лютого 2000 р. парламент став вважати себе не чотирнадцятим парламентом від часів сталінської конституції, а третім парламентом незалежної України. Це запропонував депутат О. Лавринович. Згодом він став міністром юстиції України.

Додаток 32**Президентські вибори 1999 р. в Україні**

Верховна Рада України 5 березня 1999 р. прийняла Закон України “Про вибори Президента України”. Закон набрав чинності 25 березня 1999 р.

Рішення про участь у виборах Президента України ухвалили 19 політичних парій із 75 зареєстрованих Міністерством юстиції України за станом на 11 червня 1999 р.

Політичними партіями, виборчим блоком партій (“Наш Президент — Євген Марчук”) та зборами виборців було висунуто 32 претенденти на пост глави держави.

Висуванцями були:

1. Кучма Леонід Данилович.
2. Симоненко Петро Миколайович
3. Мороз Олександр Олександрович
4. Удовенко Геннадій Йосипович
5. Костенко Юрій Іванович
6. Онопенко Василь Васильович
7. Балашов Геннадій Вікторович
8. Ржавський Олександр Миколайович
9. Вітренко Наталія Михайлівна
10. Олійник Володимир Миколайович
11. Білас Іван Григорович
12. Марчук Євген Кирилович
13. Павловський Михайло Антонович
14. Базилюк Олександр Філімонович
15. Голодюк Борис Борисович
16. Габер Микола Олександрович
17. Кононов Віталій Миколайович
18. Кармазин Юрій Анатолійович
19. Калашников Олег Іванович
20. Ткаченко Олександр Миколайович
21. Корчинський Дмитро Олександрович
22. Губа Володимир Іванович
23. Коротков Валерій Олександрович
24. Пухкал Олександр Григорович
25. Рокецький Мар'ян Іванович

26. Лазаренко Павло Іванович
27. Юрченко Володимир Сергійович
28. Тараненко Андрій Васильович
29. Гаврилов Микола Петрович
30. Задорожна Тетяна Андріївна
31. Даценко Валентина Юхимівна
32. Новодворський Григорій Семенович

Центральна виборча комісія зареєструвала претендентами на кандидати 19 осіб, 12 з них були від політичних партій і 6 — від зборів виборців. 13 особам було відмовлено у реєстрації у зв'язку з невідповідністю поданих документів вимогам виборчого законодавства. Відмовлено було особам, позначеним номерами 15, 19, 21 — 31 у попередньому списку.

В установлені терміни до ЦВК надійшли підписні листи на підтримку 15 кандидатів. В результаті перевірки таких листів ЦВК зареєструвала 9 кандидатів у Президенти України, а 6 претендентам — відмовила.

Ті претенденти, яким ЦВК відмовила у реєстрації, оскаржили постанови ЦВК у Верховному Суді України. На підставі рішення Верховного Суду України ЦВК зареєструвала і їх. У кінцевому результаті ЦВК зарахувала 15 кандидатів у Президенти України.

Ними були:

1. Кучма Леонід Данилович.

Народився 9 серпня 1938 р. у с. Чайкине Новгород-Сіверського району Чернігівської області. Закінчив 1960 року фізико-технічний факультет Дніпропетровського університету. Інженер-механік у галузі ракетної техніки. З 1960 р. працював у виробничому об'єднанні “Південний машинобудівний завод”. Пройшов там шлях від інженера до генерального директора (1986–1992). 1990–1994 рр. — народний депутат України. Обіймав посаду прем'єр-міністра України впродовж 13 жовтня 1992 р. — 21 вересня 1993 р. Потім був президентом Українського союзу промисловців і підприємців.

10 липня 1994 р. вперше обраний Президентом України. Вдруге обраний главою української держави 14 листопада 1999 р.

Кандидат технічних наук (1990), професор (1992), Ленінська премія в галузі науки і техніки (1981), Державна премія України в галузі науки і техніки (1993).

Біографічна нотатка про Л.М. Кучму міститься у третьому томі шеститомника “Юридична енциклопедія”. Її автор — доктор історич-

них наук, професор Литвин Володимир Михайлович — себто спікер Верховної України четвертого скликання.

2. Мороз Олександр Олександрович [див. біографічну нотатку у Додатку №34].

3. Симоненко Петро Миколайович [див. біографічну нотатку у Додатку №34].

4. Марчук Євген Кирилович.

Народився 28 січня 1941 р. в с. Долинівка Гайворонського району Кіровоградської області. Освіта вища — Кіровоградський педагогічний інститут (1963). Служба в Комітеті державної безпеки з 1963 р. Голова Служби безпеки України протягом 1991–1994 рр. Прем'єр-міністр України протягом 8 червня 1995 — 27 травня 1996 рр. З 1995 р. — народний депутат України. Кандидат юридичних наук з 1998 р. Генерал армії з 1994 р. Кандидат юридичних наук.

5. Вітренко Наталія Михайлівна.

Народилася 28 грудня 1951р. у м. Києві. Освіта вища — Київський інститут народного господарства (1973). Працювала головним співробітником в Економічному науково-дослідному інституті Держплану УРСР, доцентом КІНГУ, радником Голови Верховної Ради України (див. також Додаток 34).

6. Костенко Юрій Іванович.

Народився 12 червня 1951 р. в с. Нова Ободівка Вінницької області. Освіта вища — Запорізький машинобудівний інститут (1972). Після закінчення навчання і до 1990 р. — на науковій роботі в Інституті електрозварювання ім. Є.О. Патона НАН України. У 1983 р. був одним із засновників Народного Руху України, у лютому 1999 р. — його очолив, з 1990 р. — народний депутат України. Протягом 1992–1998 рр. — міністр охорони довкілля та ядерної безпеки України.

7. Ткаченко Олександр Миколайович.

Народився 7 березня 1939 р. в м. Шполі Черкаської області. Освіта вища — Білоцерківський сільськогосподарський інститут (1963). З 1966 р. — на комсомольській та партійній роботі. Голова виконкому Тернопільської облради в 1981–1985 рр. Міністр сільськогосподарства УРСР протягом 1985–1991 рр. 1992–1994 рр. — президент асоціації “Земля і люди”. Голова Верховної Ради України з 1998 р.

8. Удовенко Геннадій Йосипович.

Народився 22 червня 1931р. в Кривому Розі Дніпропетровської

області. Освіта вища — Київський державний університет (1954). З 1959 р. — на дипломатичній роботі. Протягом 1994–1998 рр. — міністр закордонних справ України. З 1998 р. — народний депутат України. Член Народного Руху України з квітня 1999 р., а з травня 1999 р. — голова НРУ.

9. Базиліук Олександр Філімонович

Народився 15 березня 1942 р. в м. Чапаєвську Самарської області. 1966 р. закінчив Московський держуніверситет ім. М.В. Ломоносова за спеціальністю філософія та суспільствознавство. Кандидат філософських наук, доцент. Протягом 1969–1971 рр. — викладач Вологодського молочного інституту, а в 1971–1996 рр. — викладач Донецького держуніверситету. З 1996 р. — голова Слов'янської партії.

10. Габер Микола Олександрович

Народився 29 жовтня 1960 р. в с. Марціянове Великомихайлівського району Одеської області. 1987 р. закінчив Одеський держуніверситет за спеціальністю екологія та біологія. Кандидат біологічних наук. Протягом 1988–1998 рр. працював науковим співробітником в Інституті ім. І.І. Шмальгаузера НАН України. Голова Патріотичної партії України. Депутат Верховної Ради України 3-го скликання.

11. Кармазін Юрій Анатолійович

Народився 21 вересня 1957 р. в м. Звенигородці Черкаської області. 1981 р. закінчив Одеський державний університет за спеціальністю правознавство. Протягом 1981–1993 рр. працював у правоохоронних органах. Голова партії захисників Вітчизни. Депутат Верховної Ради України 2-го, 3-го скликань.

12. Кононов Віталій Миколайович

Народився 2 квітня 1950 р. в м. Кобулєті Грузинської РСР. 1974 р. закінчив Київський політехнічний інститут. На господарській роботі впродовж 1974–1997 рр. З 1997 р. — робота в Партії зелених України. Депутат Верховної Ради України 3-го скликання.

13. Олійник Володимир Миколайович

Народився 16 квітня 1957 р. в с. Пузівка Жашківського району Черкаської області. 1981 р. закінчив Харківський юридичний інститут. Працював у правоохоронних органах. 1994–1999 рр. — голова Черкаського міськвиконкому, Черкаський міський голова.

14. Онопенко Василь Васильович

Народився 10 квітня 1949 р. в с. Великі Крушлинці Вінницької області. 1975 р. закінчив Харківський юридичний інститут. Працю-

вав в правоохоронних органах. 1985–1991 рр. — член Верховного Суду України. 1991–1995 рр. — заступник міністра, міністр юстиції України. З жовтня 1998 р. — голова Української соціал-демократичної партії. Депутат Верховної Ради України 3-го, 4-го скликань.

15. Ржавський Олександр Миколайович

[Див. біографічну довідку в Додатку №34]

Двоє (О.М. Ткаченко та В.М. Олійник) в останній момент зняли свої кандидатури на користь лідера Компартії України П. Симоненка і в бюлетенях залишилися 13 кандидатів.

До списків виборців по виборах Президента України було включено 37 498 630 осіб. У голосуванні першого туру взяли участь 263 051 198 виборців (70,15% від загальної кількості).

Результати першого туру президентських виборів, який відбувся 31 жовтня 1999 р.:

- a. Л. Кучма — 9 598 672 виборців (36,49% голосів);
- b. П. Симоненко — 5 849 077 виборців (22,24% голосів);
- c. О. Мороз — 2 969 836 виборців (11,29% голосів);
- d. Н. Вітренко — 2 886 972 виборців (10,97% голосів);
- e. Є. Марчук — 2 138 356 виборців (8,13% голосів);
- f. Ю. Костенко — 570 623 виборців (2,17% голосів);
- g. Г. Удовенко — 319 778 виборців (1,22% голосів);
- h. В. Онопенко — 124 040 виборців (0,47% голосів);
- i. О.Ржавський — 96 515 виборців (0,37% голосів);
- j. Ю.Кармазін — 90 793 виборців (0,35% голосів);
- k. В.Кононов — 76 832 виборців (0,29% голосів);
- l. В.Базиліук — 36 012 виборців (0,14% голосів);
- m. М.Габер — 31 829 виборців (0,12% голосів).

У повторному голосуванні 14 листопада 1999 р. взяли участь 74,87% виборців.

Результати другого туру президентських виборів, який відбувся 14 листопада 1999 р.:

- Л. Кучма — отримав 16 млн голосів “за” (56,2%);
- П. Симоненко — понад 10 млн голосів “за” (37,8%).

Жодного з кандидатів не підтримали 3,5% виборців, які взяли участь у голосуванні.

Л.Д. Кучму було переобрано на другий п’ятирічний термін.

Додаток 33

Вибори 2002 р. до Верховної Ради України

Відбулися 31 березня 2002 р. В списки виборців включено 35 519 803 чол. За партії та блоки проголосувало 24 332 698 чол. (69,66% виборців). У багатомандатному окрузі участь у голосуванні взяли 24 716 427 чол., визнані недейсними 912 644 бюлетені. В одномандатних округах у голосуванні взяли участь 24 759 022 чол. Визнані недейсними 1 318 517 бюлетенів.

З 399 народних депутатів України, які балотувались до нового парламенту, на виборах перемогли 185.

Витяг

з результатів виборів до Верховної Ради України у 2002 р. по одно/багатомандатному виборчому округу

№ п/п	Партія (виборчий блок партій)	Голосів "За" по Україні	%	Мандатів
1	Виборчий блок політичних партій "Блок Віктора Ющенка "Наша Україна"	6 108 088	23,57	70
2	Комуністична партія України	5 178 074	19,38	59
3	Виборчий блок політичних партій "За єдину Україну"	3 051 056	11,77	35
4	Виборчий блок політичних партій "Виборчий блок Юлії Тимошенко"	1 882 087	7,26	22
5	Соціалістична партія України	1 780 642	6,87	20
6	Соціал-демократична партія України (об'єднана)	1 626 721	6,27	19

Результати виборів до Верховної Ради України 31 березня 2002 р. у мажоритарних виборчих округах для кандидатів, які були висунуті політичними партіями або блоками політичних партій

№ п/п	Партія (блок)	Кількість депутатів
1	Виборчий блок політичних партій “За єдину Україну”	66
2	Виборчий блок політичних партій “Блок Віктора Ющенка “Наша Україна”	42
3	Комуністична партія України	6
4	Соціал-демократична партія України (об’єднана)	5
5	Виборчий блок демократичних партій “Демократична партія України” – партія “Демократичний союз”	4
6	Виборчий блок політичних партій “Єдність”	3
7	Соціалістична партія України	3
8	Партія національно-економічного розвитку України	1
9	Українська морська партія	1

Головою Верховної Ради України четвертого скликання було обрано В.М. Литвина, який до цього очолював Адміністрацію Президента України.

Склад фракцій за станом на 15 травня 2002 р. (до моменту першого засідання новообраної Верховної Ради України четвертого скликання):

№ п/п	Назва	Кількість депутатів
1	Фракція “Єдина Україна”	182
2	Фракція “Наша Україна”	111
3	Фракція комуністів	63
4	Фракція Соціал-демократичної партії України (об’єднаної)	30
5	Фракція блоку Юлії Тимошенко	23
6	Фракція Соціалістичної партії України	21
7	Позафракційні	17
	Разом	447

Президентські вибори 2004 року в Україні

Верховна Рада України 18 березня 2004 р. прийняла Закон України “Про внесення змін до Закону України “Про вибори Президента України” №1630 –IV. Цей закон містив оновлений текст Закону України “Про вибори Президента України” від 5 березня 1999 р.

Президентська виборча кампанія в Україні розпочалась 3 липня 2004 р. Висування кандидатів на пост Президента України здійснювалось протягом 4–27 липня 2004 р. Подання документів до Центральної виборчої комісії тривало до 1 серпня 2004 р. включно. Закінчення реєстрації кандидатів на пост Президента України відбулося 6 серпня 2004 р. Передача до ЦВК підписних листів на підтримку кандидата на посаду Президента України закінчилася 20 вересня 2004 р.

За тиждень до голосування свої кандидатури зняли Черниш Григорій Семенович (народився 12.06.1941 р.) та Кононов Віталій Миколайович (народився 2.04.1950 р.).

У виборчих бюлетенях були зазначені:

1. Базилюк Олександр Філімонович.

1942 р. народження. Пенсіонер, проживав у м. Донецьку. Член Слов’янської партії.

2. Бойко Богдан Федорович.

1954 р. народження. Голова Секретаріату Народного руху України за єдність. Проживав у м. Києві

3. Бродський Михайло Юрійович.

Народився 5 квітня 1959 р. Голова політичної партії “Яблуко”. Проживав у с. Віта-Поштова Києво-Святошинського району Київської області.

4. Вітренко Наталія Михайлівна.

1954 р. народження. Народний депутат України 2-го і 3-го скликань. Тимчасово не працювала. Член Прогресивної Соціалістичної партії України. Проживала в м. Києві.

5. Волга Василь Олександрович.

Народився 5 вересня 1968 р. у м. Северодонецьку Луганської області. Українець. Дитинство та юність провів на Житомирщині. Закінчив Севастопольське вище військово-морське інженерне училище. Служив на атомних підводних човнах Північного флоту. Економічну освіту здобув у Міжрегіональній академії управління персо-

налом (м. Київ). Працював генеральним директором Міжнародного союзу українських підприємців. Ініціатор створення в 2004 р. Всеукраїнської громадської організації “Громадський контроль”. На установчих зборах В.О. Волгу обрано її головою. Проживав у м. Києві.

6. Грабар Микола Федорович.

1962 р. народження, адвокат адвокатури в м. Києві. Проживав у м. Києві.

7. Душин Ігор Леонідович.

1961 р. народження. Приватний підприємець. Проживав у м. Києві. Член Ліберально-демократичної партії України.

8. Збітнєв Юрій Іванович.

1963 р. народження. Голова Всеукраїнської партії “Нова сила”. Проживає в м. Києві.

9. Кінах Анатолій Кирилович.

Народився 14 серпня 1954 р. в с. Братушани Єдинецького району Молдавської РСР. Ленінградський кораблебудівний інститут закінчив 1978 р. Спочатку працював на військовому судноремонтному заводі в Таллінні (Естонія), а з травня 1978 р. — на Миколаївському суднобудівному заводі “Океан”.

У березні 1990 р. обрано до Верховної Ради УРСР. Березень 1992 р. — липень 1994 р. — представник Президента України в Миколаївській області. Головою Миколаївської облради був упродовж червня 1994 р. — липня 1995 р. У подальшому працював у Києві. Протягом 29 травня 2001 р. по 21 листопада 2002 р. очолював уряд України.

Президент Українського союзу промисловців і підприємців. Проживав у м. Києві. Голова партії промисловців і підприємців (з 2000 р.).

Біографічна нотатка про А.К. Кінаха міститься у шостому томі “Юридичної енциклопедії”. Її підготували академік НАН України Юрій Сергійович Шемшученко, — голова редакційної колегії “Юридичної енциклопедії” та к.ю.н. Михайло Павлович Зяблюк, — директор-головний редактор видавництва “Юридична енциклопедія”

10. Козак Роман Миколайович.

1957 р. народження. Голова партії “Організація українських націоналістів в Україні”. Проживав у м. Львові.

11. Комісаренко Сергій Васильович.

Народився 9 липня 1943 р. Закінчив з відзнакою Київський медичний інститут у 1966 р. Вступив до аспірантури Інституту

Поліхімії академії наук УРСР, пройшов шлях від молодшого співробітника до директора. У 1974–1975 рр. працював в Інституті Пастера в Парижі, у 1981 р. — у Нью-Йоркському протираковому центрі. Заступник голови уряду України у 1990–1992 рр. Протягом 1992–1998 рр. був першим Надзвичайним і Повноважним Послом України у Великій Британії та з 1995 р. в Ірландії за сумісництвом. 1998 р. знову обраний директором Інституту Біохімії ім. Палладіна НАН України. Проживав у м. Києві. Позапартійний.

12. Корчинський Дмитро Олександрович.

1964 р. народження. Президент Інституту проблем регіональної політики і сучасної політології. Проживав в м. Києві. Член Всеукраїнської політичної партії “Братство”.

13. Кривобоков Владислав Анатолійович.

1968 р. народження. Начальник юридичного відділу товариства з обмеженою відповідальністю “Східно-Український центр”. Проживав у м. Луганську. Член Народної партії вкладників та соціального захисту.

14. Мороз Олександр Олександрович.

Народився 29 лютого 1944 р. в с. Буда Київської області. Українець, освіта вища, інженер-механік. Батько — Олександр Леонтійович працював на заводі столяром. Мати — Ганна Євдокимівна працювала в колгоспі. Після школи закінчив Українську сільськогосподарську академію. За фахом працював 12 років: викладачем радгоспу-технікуму, в районному і обласному об'єднаннях “Сільгосптехніка”. Служив солдатом. З 1976 р. на партійній, радянській роботі. Був першим секретарем райкому КПРС, секретарем облпрофради, заввідділом обкому партії. Дружина — Валентина. Одружився на ній відразу після закінчення нею школи в Донецьку. Доньки Ірина та Руслана мають власні родини. На постійній роботі у Верховній Раді з 1990 р. Після заборони Комуністичної партії О. Мороз з командою однодумців створює Соціалістичну партію України і стає її головою. На парламентських виборах 1994 р. виборці вдруге висловили довіру О. Морозу. Нова Верховна Рада обрала його своїм Головою. На багатопартійних парламентських виборах 1998 р. О. Мороз втретє перемагає в одному і тому ж виборчому окрузі. О. Мороз у 1998 р. відмовляється від президентської відзнаки — ордена Ярослава Мудрого, мотивуючи це тим, що в час, коли економіка розвалюється, одержувати нагороди представником влади — аморально. Соціалістична партія в 1999 р. та 2004 р. висувала кандидатуру О.

Мороза на посаду Президента України. Член комітету Верховної Ради України з питань правової політики. Проживав у м. Києві.

15. Нечипорук Володимир Павлович.

1949 р. народження. Народний депутат України. Голова підкомітету з питань парламентського контролю за діяльністю правоохоронних органів, Комітету Верховної Ради з питань законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності. Проживав у м. Києві.

16. Омельченко Олександр Олександрович.

1938 р. народження. Київський міський голова. Член Української партії "Єдність". Проживав у м. Києві.

17. Ржавський Олександр Миколайович.

Народився 30 січня 1959 р. в м. Краматорську Донецької області. Працював матросом, служив в армії, був робітником і шахтарем. 1988–1996 рр. — президент фірми "Корал" у м. Красний Луч Луганської області. 1996–1998 рр. — голова правління, президент АКБ "Корал-банк", м. Київ. Депутат Верховної Ради України 3-го, 4-го скликань. Голова Всеукраїнського політичного об'єднання "Єдина родина". Проживав у м. Києві.

18. Рогожинський Микола Володимирович.

1965 р. народження. Голова Центру дитячої творчості "Зорепад". Проживав у м. Києві. Позапартійний.

19. Симоненко Петро Миколайович.

Народився в Донецьку 1 серпня 1952 р. Батько — тракторист, мати — санітарка в лікарні. З відзнакою закінчив у 1974 р. Донецький політехнічний інститут. Комуніст з 1978 р. Працював у "Дондніпровуглемаші" на комсомольській роботі. Секретар ЦК ЛКСМУ протягом 1982–1988 рр. Потім — секретар Маріупольського міськкому, секретар, другий секретар Донецького обкому Компартії України. Заочно закінчив в 1991 р. Київський інститут політології і соціального управління. Після заборони у серпні 1991р. Комуністичної партії перейшов на господарську роботу і два роки працював заступником директора виробничої корпорації "Укрвуглемаш". 19 червня 1993 р. на з'їзді відновленої Компартії України обраний першим секретарем ЦК. У березні 1994 р. — народний депутат України, очолював найбільшу фракцію у Верховній Раді України. Одружений. Дружина — економіст. Має двох синів. Член Комітету Верховної Ради України з питань правової політики. Проживав у м. Києві.

20. Черновецький Леонід Михайлович.

Народився 25 листопада 1957 р.у Харкові. Там у 1970 р. закінчив середню школу №4. 1970–1972 рр. — служба в Радянській Армії. 1972–1977 рр. — навчання в Харківському юридичному інституті. Закінчив його з відзнакою. 1977–1981 рр. — старший слідчий прокуратури Київської області. 1981–1984 рр. — навчання в аспірантурі Харківського юридичного інституту. Здобув науковий ступінь кандидата юридичних наук, захистив дисертацію на тему “Методика розслідування крадіжок, вчинених посадовими особами”. Протягом 1984–1989 рр. викладав у Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка та був заступником проректора з наукової роботи. У 1989 р. заснував концерн “Правекс” та був його президентом до 1996 р. Відтоді — народний депутат України від виборчих округів №5, 219, 212 (Дарницький та Харківський райони м. Києва). Заслужений юрист України (1979) , Почесний працівник Прокуратури України (2001), Голова Християнсько-ліберальної партії України. Дружина Айвазова Альона Степанівна, та їх діти, Христина і Степан, — юристи. Мати — Азимова (Гончарова) Параска Гаврилівна теж була юристом, а батько Черновецький Михайло Ілліч був офіцером. Голова підкомітету з питань контролю за використанням бюджетних коштів Комітету Верховної Ради України з питань бюджету. Проживав у м. Києві.

21. Чорновіл Андрій В’ячеславович.

Народився 21 червня 1962 р. у м. Львові. Львівську середню школу №3 закінчив у 1970 р. Потім працював на різних роботах у колгоспі с. Куровичі Золочівського району Львівської області та вантажником у Львівському тресті їдалень №1. Вступив у 1980 р. до Львівського медінституту, який закінчив у 1986 р. за спеціальністю “Педіатрія”. З 1986 до 1987 р. проходив інтернатуру у Волинській обласній лікарні за спеціальністю лікар-інфекціоніст. Потім працював завідувачем інфекційним відділенням центральної районної лікарні смт Іваничі Волинської області. У 1988–1990 рр. проходив військову службу в Калінінградській області на посаді лікаря та начальника медичної частини танкового полку. Капітан запасу. Після демобілізації в 1990–1993 рр. працював лікарем в інфекційній клінічній лікарні м. Львова. Починаючи з 1993 р. працює на кафедрі інфекційних хвороб Львівського державного медичного університету (з липня 2004 р. — доцент). 2002 р. захистив кандидатську дисертацію. З липня 2002 р. по липень 2003 р. був провідним спеціалістом управління охорони здоров’я Львівської облдержадміністрації, а з вересня 2003 р. по липень 2004 р. — головним

інспектором Західної районної митниці. У 2004 р. закінчив Львівську академію державного управління. Депутатом Львівської облради обраний у 2002 р.. Позапартійний. Проживав у Львові. Доцент кафедри інфекційних хвороб Львівського державного медичного університету ім. Д. Галицького.

22. Ющенко Віктор Андрійович.

В.А. Ющенко народився 23 лютого 1954 р. в с. Хоружівка Нодригайлівського району Сумської області. Його батько був учителем місцевої школи. Тернопільський фінансово-економічний інститут закінчив 1975 р. і деякий час до призову в армію працював заступником головного бухгалтера колгоспу в с. Ярове Косівського району Івано-Франківської області. 1975–1976 рр. — служба в армії. 1976–1986 рр. — робота в банківських закладах на Сумщині, а з 1986 р. — у Києві. Був першим заступником голови правління банку “Україна”. Очоловав Національний банк України протягом січня 1993 р. — грудня 1999 р. Прем’єр-міністр України впродовж 22.11.1999 — 29.05.2001 рр. Був директором Інституту менеджменту і бізнесу Міжрегіональної академії управління персоналом протягом 2001–2002 рр. У подальшому зосередився на політичній діяльності. Блок В. Ющенка здобув найбільшу кількість голосів на парламентських виборах 2002 р. Кандидат економічних наук (1998). Заслужений економіст України (1997). Має п’ятеро дітей від двох шлюбів. Друга дружина — Катерина є громадянкою США.

Народний депутат України. Член Комітету Верховної ради з питань прав людини, національних меншин і міжнародних відносин. Проживав в м. Києві. Позапартійний.

У шостому томі “Юридичної енциклопедії” про В.А.Ющенка є біографічна нотатка. Її автор — к.ю.н. Стретович Володимир Михайлович (м. Київ).

23. Яковенко Олександр Миколайович.

1952 р. народження. Тимчасово не працював. Проживав у м. Києві. Член Комуністичної партії робітників і селян.

24. Янукович Віктор Федорович.

Народився 9 липня 1950 р. Батько В. Януковича був машиністом паровоза, а мати — медсестрою. Дід Януковича по лінії матері — Семен Іванович Льонов вважався заможною людиною у своєму селі в Орловській області. Рятуючись від розкуркулювання, Льонові переїхали в Єнакієве (Донбас). Януковичі приїхали на Донбас із Білорусії. Мати В. Януковича померла, коли йому було два

роки. Батько одружився вдруге. Стосунки з мачухою були кепськими. Закінчив Роздільську восьмирічну школу, вступив до Єнакіївського гірничого технікуму. Підлітком В. Янукович мав судимість за грабіж (стаття 142 Кримінального кодексу УРСР). Вирок – три роки позбавлення волі. Відбув один рік і сім місяців. У 1970 р. його було засуджено вдруге за ст. 102 КК УРСР – тілесні ушкодження середньої тяжкості. Працював робітником Єнакіївського металургійного заводу, автослюсарем, механіком. Був генеральним директором обласного територіального об'єднання автомобільного транспорту, заступником, першим заступником голови Донецької облдержадміністрації. Її головою став у грудні 1997 р.

Прем'єр-міністр України – з 21 листопада 2001р. У 2000 р. В. Янукович став доктором економічних наук. Дружина – Людмила Олександрівна. Перебуваючи на посаді губернатора, закінчив Українську Академію зовнішньої торгівлі, став професором, академіком декількох академій. Зріст – 192 см, вага – 110 кг. Президент Національного олімпійського комітету, майстер спорту СРСР. Проживав у м. Києві.

Професором став у 2001 р. Член Президії НАН України з 2002 р. та голова Партії регіонів з 2002 р. Донецький політехнічний інститут закінчив у 1980 р. Трудова біографія – з 1969 р. Про кримінальні аспекти біографії нотатка у 6-му томі “Юридичної енциклопедії” не містить жодної згадки. Автором нотатки є Демчишин Василь Васильович (м.Київ).

Самовисуванцями, які надіслали документи на реєстрацію кандидатами на посаду президента України, були:

1. Крисін Олег.

1952 р. народження, директор відкритого Науково-дослідного інформаційно-видавничого інституту “ Центр демократичного соціалізму”.

2. Терехова Євдокія.

Пенсіонерка з Донецька, 1948 р. народження, керівник Асоціації багатодітних сімей Донецької області.

3. Терунов Андрій.

1959 р. народження, молодший науковий співробітник інституту металофізики НАН України.

4. Гордієнко Василь.

В анкеті записав , що є “бомжем”, а за родом занять – “царем небесним”.

Перший тур президентських виборів відбувся 31 жовтня 2004 р. Центральна виборча комісія аж 10 листопада 2004 р. після тривалого мовчання з причин, які колись стануть відомими, оголосила офіційні результати першого туру виборів Президента України. Дані ЦВК не враховують результати розгляду заяв у судах у зв'язку з виборами.

Кількість виборців, які взяли участь у голосуванні в день виборів Президента України 31 жовтня 2004 р. – 27 897 559 чол.

Кількість виборців, які не підтримали жодного кандидата на посаду Президента України – 553 565 чол. (1,98%).

Визнано недійсними 829 870 виборчих бюлетенів.

Кандидати на посаду Президента України досягли таких результатів:

№ п/п	Прізвище та ініціали претендента	Кількість поданих голосів	Кількість виборців, які брали участь у голосуванні, %
1	Ющенко В.А.	11 125 395	39,87
2	Янукович В.А.	10 969 579	39,32
3	Мороз О.О.	1 621 154	5,81
4	Симоненко П.М.	1 388 045	4,97
5	Вітренко Н.М.	426 897	1,5
6	Кінах А.К.	260 890	0,93
7	Яковенко О.М.	218 214	0,78
8	Омельченко О.О.	136 502	0,48
9	Черновецький Л. М.	128 037	0,45
10	Корчинський Д.О.	49 641	0,17
11	Чорновіл А.В.	36 086	0,12
12	Грабар М. Ф.	19 550	0,07
13	Бродський М.Ю.	16 400	0,05
14	Збітнев Ю. І.	16 249	0,05
15	Комісаренко С. В.	13 692	0,04
16	Волга В.О.	12 874	0,04
17	Бойко Б.Г.	12 717	0,04
18	Ржавський О.М.	10 644	0,03
19	Рогожинський Н.В	10 242	0,03
20	Кривобоков В.А.	9280	0,03
21	Душин І.П.	8958	0,03
22	Базилук О.Ф.	8917	0,03
23	Козак Р. М.	8360	0,02
24	Нечипорук В.П.	6141	0,02

Підсумки ЦВК про перший тур президентських виборів було опубліковано в газеті “Урядовий кур’єр” за 13 листопада 2004 р.

Другий тур президентських виборів відбувся 21 листопада 2004 р.

**Результати
другого туру президентських виборів в Україні, які були
оголошені Центральною виборчою комісією
24 листопада 2004 р.**

Адміністративна одиниця	Подано голосів „за” (%)	
	В. Юшенка	В. Януковича
АР Крим	14,89	81,99
Вінницька область	75,87	21,14
Волинська область	85,79	11,85
Дніпропетровська область	29,62	63,61
Донецька область	2,03	96,2
Житомирська область	60,41	35,21
Закарпатська область	55,0	40,07
Запорізька область	24,13	70,33
Івано-Франковська область	93,44	5,13
Київська область	76,36	20,0
Кіровоградська область	47,08	46,48
Луганська область	4,76	92,73
Львівська область	91,79	6,63
Миколаївська область	25,35	69,55
Одеська область	26,09	67,76
Полтавська область	60,86	34,5
Рівненська область	76,65	20,08
Сумська область	69,09	26,36
Тернопільська область	93,53	5,17
Харківська область	24,05	70,25
Херсонська область	43,29	52,33
Хмельницька область	71,45	24,87
Черкаська область	71,92	24,07
Чернівецька область	74,5	21,73
Чернігівська область	65,65	30,02
м. Київ	74,69	19,93
м. Севастополь	7,61	88,97

Згідно з даними, оприлюдненими ЦВК 24 листопада 2004 р., 21 листопада 2004 р. за В. Януковича проголосував 15 093 691 виборець, тобто 49,46% їх загальної кількості. За В. Юшенка проголосувало 14 222 289 виборців, тобто 46,61%. Жодного кандидата не підтримало 707 284 виборців, тобто 2,31%. В. Юшенка підтримало 16 областей та м. Київ. Свої голоси віддали В. Януковичу виборці 8 областей, Автономної Республіки Крим та Севастополя.

Для повторного голосування було виготовлено 36 660 736 бюлетенів, до ЦВК передано 39 658 643 бюлетені, до дільничних комісій з

тервиборчкомів — 39 310 419 бюлетенів. До списків виборців на дільницях було внесено 37 944 980 виборців, з яких 24 листопада отримали бюлетені 30 523 693 особи. З цих виборців проголосувало 30 511 289 осіб. 488 025 бюлетенів були визнані недійсними.

Не підписали протокол ЦВК про результати виборів Президента України такі члени ЦВК: Анатолій Магера, Руслан Князевич, Ярослав Давидович; Олександр Чупахін підписав протокол з поміткою, що він не відповідає волевиявленню українського народу.

Підсумки повторного голосування в межах окремого закордонного округу, відповідно до протоколу ЦВК від 24 листопада 2004 р., були такими. У голосуванні взяли участь 93 496 виборців. 892 виборці не проголосували за жодного з кандидатів. За В.Ющенка проголосували 51 186 виборців (54,84%), за В. Януковича — 40 581 виборець (43,4%). 123 виборчі дільниці були в 78 країнах світу. Цей протокол підписали 14 членів ЦВК. Андрій Магера підписав його з “окремою думкою”.

25 листопада Верховний Суд України прийняв до провадження справу про результати другого туру президентських виборів. Суд зобов’язав ЦВК не публікувати офіційних результатів другого туру виборів до закінчення розгляду справи у Верховному Суді України. Заборонялося вчиняти будь-які дії, які впливали з результатів рішення ЦВК від 24 листопада про оголошення переможцем виборів В. Януковича.

Справу Суд розпочав розглядати 29 листопада. Слухання відбулися 29, 30 листопада та 1, 2, 3 грудня. Слухання було публічним і транслювалося засобами масової інформації. Приблизно о 12.00 3 грудня слухання припинилося, і суд пішов у дорадчу кімнату. Своє рішення суд оприлюднив о 18.00 3 грудня. Далі наводимо текст цього документу. Його було ухвалено одностайно. Окрема ухвала тоді не оприлюднювалася, але про її існування зазначалося.

ВЕРХОВНИЙ СУД УКРАЇНИ

РІШЕННЯ

від 3 грудня 2004 року

Судова палата у цивільних справах Верховного Суду України у складі: головуючого Яреми А. Г., суддів: Балюка М. І., Барсукової В. М., Гнатенка А. В., Григорьєвої Л. І., Гуменюка В. І., Дідківського А. О., Домбровського І. П., Кривенка В. В., Лященко Н. П., Маринченка В. Л., Панталієнка П. В., Патрюка М. В., Потильчака О. І., Прокопчука Ю. В., Пшонки М. П., Самсіна І. Л., Сеніна Ю. Л., Терлецького О. О., Шабуніна В. М., — при секретарях Прокопенко І. А. та Скачко В. В., за участю Катеринчука М. Д. — довіреної особи кандидата на пост Президента України Ющенка В. А. в єдиному загальнодержавному виборчому окрузі по виборах Президента України та представників кандидата на пост Президента України Ющенка В. А.: Кустової С. М., Зварича Р. М., Резнікова О. Ю., Полудьонного М. М., Власенка С. В., Кармазіна Ю. А., Ключковського Ю. Б., представників Центральної виборчої комісії: Бондика В. А., Донченка Ю. Г., Качура І. А., Охендовського М. В., представників зацікавленої особи кандидата на пост Президента України Януковича В. Ф.: Лукаш О. Л., Гавриша С. Б., Харченка Б. І., Євграфової Є. П., Абраменко, розглянувши в судовому засіданні справу за скаргою довіреної особи кандидата на пост Президента України Ющенка В. А. в єдиному загальнодержавному виборчому окрузі по виборах Президента України Катеринчука Миколи Дмитровича на бездіяльність Центральної виборчої комісії, дії по встановленню результатів повторного голосування з виборів Президента України 24 листопада 2004 року та на рішення про оголошення Президентом України Віктора Федоровича Януковича,

встановила:

Катеринчук М. Д. — довірена особа в єдиному загальнодержавному виборчому окрузі кандидата на пост Президента України Ющенка В. А. звернувся до Верховного Суду України із зазначеною скаргою, в якій просив:

1. Визнати дії Центральної виборчої комісії по встановленню результатів повторного голосування з виборів Президента України незаконними, а протокол Центральної виборчої комісії про результати повторного голосування з виборів Президента України від 24 листопада 2004 року недійсним. Скасувати постанову Центральної виборчої комісії від 24 листопада 2004 року № 1264 "Про результати ви-

борів Президента України 21 листопада 2004 року та обрання Президента України", як незаконну.

2. Скасувати постанову Центральної виборчої комісії від 24 листопада 2004 року № 1265 "Про оприлюднення результатів виборів Президента України", як незаконну.

3. Встановити, що факти системного і грубого порушення принципів і засад виборчого процесу при повторному голосуванні з виборів Президента України від 21 листопада 2004 року є такими, що унеможливають достовірно встановити результати волевиявлення виборців у єдиному загальнодержавному виборчому окрузі по виборах Президента України.

4. Визнати недійсними результати повторного голосування з виборів Президента України 21 листопада 2004 року в єдиному загальнодержавному виборчому окрузі по виборах Президента України.

5. Визнати обраним Президентом України кандидата, який за підсумками голосування від 31 жовтня 2004 року набрав найбільшу кількість голосів виборців.

Зазначені вимоги, які заявником та представниками кандидата на пост Президента України Ющенка В. А. підтримані в судовому засіданні, обґрунтовуються посиланнями на системні і грубі порушення принципів і засад виборчого процесу при повторному голосуванні з виборів Президента України 21 листопада 2004 року, а також тим, що Центральною виборчою комісією порушені вимоги Закону України "Про вибори Президента України" при встановленні результатів виборів Президента України.

Представники Центральної виборчої комісії та представники зацікавленої особи, заперечуючи проти заявлених вимог, посилалися на те, що порушення виборчого законодавства, які були допущені під час повторного голосування з виборів Президента України, не вплинули і не могли вплинути на результати виборів, а при встановленні результатів виборів Президента України Центральною виборчою комісією не було допущено порушень чинного законодавства.

Заслухавши пояснення осіб, які беруть участь у справі, та дослідивши інші докази, суд вважає, що скарга підлягає частковому задоволенню з наступних підстав.

21 листопада 2004 року проведено повторне голосування з виборів Президента України.

Центральна виборча комісія 24 листопада 2004 року склала протокол про результати повторного голосування з виборів Президента України й ухвалила постанови № 1264 "Про результати виборів

Президента України 21 листопада 2004 року та обрання Президента України" та № 1265 "Про оприлюднення результатів виборів Президента України".

При встановленні результатів повторного голосування у день виборів Президента України Центральна виборча комісія на своєму засіданні колегіальним складом не досліджувала протоколи територіальних виборчих комісій про підсумки голосування в межах відповідних територіальних виборчих округів, не перевіряла їх достовірність, правильність та повноту складення та інші документи, зазначені у частині 6 статті 83 Закону "Про вибори Президента України".

До встановлення результатів повторного голосування у день виборів Президента України Центральна виборча комісія не розглянула заяви та скарги про порушення територіальними виборчими комісіями порядку встановлення підсумків голосування в межах територіальних виборчих округів і рішення, прийняті територіальними виборчими комісіями за результатами їх розгляду.

На час встановлення Центральною виборчою комісією результатів повторного голосування з виборів Президента України в судах не був закінчений розгляд своєчасно поданих скарг на бездіяльність, дії та рішення територіальних виборчих комісій, вчинених при встановленні підсумків голосування в межах територіальних виборчих округів, і термін розгляду цих скарг не закінчився.

За таких обставин дії і рішення Центральної виборчої комісії суперечать вимогам статей 2, 10, 11, 12, 16, 17 Закону України "Про Центральну виборчу комісію", статей 25, 28, 83, 84, 86, 93, 94, 96 Закону України "Про вибори Президента України" і є неправомірними. У зв'язку з цим ухвалені Центральною виборчою комісією рішення підлягають скасуванню.

Судом також встановлено, що при проведенні повторного голосування були допущені порушення Закону України "Про вибори Президента України":

- складання і уточнення списків виборців проводилося з порушеннями вимог статті 34, допускалося включення до списків виборців одного і того ж громадянина декілька разів, осіб, які не мали права голосу;

- виготовлення, облік, видача та використання відкріпних посвідчень відбувалися з порушеннями вимог статті 33, без здійснення належного контролю Центральною виборчою комісією;

- передвиборна агітація з використанням засобів масової інформації проводилася без дотримання принципу рівних умов та всупе-

реч порядку, встановленому цим Законом, не дотримувалися вимоги щодо заборони участі у передвиборній агітації органів виконавчої влади та місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб, мало місце їх незаконне втручання у виборчий процес;

- порушувалися вимоги статей 23, 24, 85 стосовно складу виборчих комісій;
- порушувалися вимоги статей 68, 69, 70 щодо участі у виборчому процесі офіційних спостерігачів;
- порушувалися вимоги статті 77 при здійсненні голосування за межами приміщення для голосування;
- протоколи дільничних виборчих комісій складені за наслідками підрахунку голосів без дотримання вимог статті 79;
- транспортування документів до територіальних виборчих комісії здійснювалося з порушеннями статті 81.

Наведені обставини дають підстави для висновку про порушення принципів виборчого права, передбачених статтями 38, 71, 103 Конституції України, та засад виборчого процесу, визначених частиною 2 статті 11 Закону України "Про вибори Президента України", що виключає можливість достовірно встановити результати дійсного волевиявлення виборців в єдиному загальнодержавному виборчому окрузі.

Визначаючи спосіб поновлення порушених прав та законних інтересів суб'єктів виборчого процесу, суд виходить з того, що відповідно до статті 98 Закону України "Про вибори Президента України" суб'єкт розгляду скарги, встановивши, що рішення, дії чи бездіяльність суб'єкта оскарження не відповідають законодавству про вибори Президента України, задовольняє скаргу, скасовує рішення повністю або частково, визнає дії чи бездіяльність неправомірними, зобов'язує суб'єкта оскарження задовольнити вимоги заявника або іншим шляхом поновити порушені права та законні інтереси суб'єкта виборчого процесу.

Запропонований заявником спосіб захисту порушених прав шляхом визнання обраним Президентом України кандидата, який за підсумками голосування 31 жовтня 2004 року, набрав найбільшу кількість голосів виборців, не може бути застосований, оскільки відповідно до частини 3 статті 84 Закону України "Про вибори Президента України" обраним у день виборів Президентом України вважається кандидат, який одержав на виборах більше половини голосів виборців, які взяли участь у голосуванні, а жоден з кандидатів не набрав такої кількості голосів.

Враховуючи неможливість достовірно встановити результати дійсного волевиявлення виборців у єдиному загальнодержавному виборчому окрузі шляхом повторного встановлення підсумків повторного голосування та враховуючи, що проведене 21 листопада 2004 року повторне голосування не змінило статусу кандидата, які за підсумками голосування у день виборів 31 жовтня 2004 року одержали найбільшу кількість голосів виборців, суд вважає за необхідне поновити права суб'єктів виборчого процесу шляхом проведення повторного голосування за правилами, визначеними статтею 85 Закону України "Про вибори Президента України".

Керуючись статтями 8, 71, 103, 124 Конституції України, статтею 13 Конвенції про захист прав людини та основних свобод, статтею 98 Закону України "Про вибори Президента України", статтями 11, 24310, 24320 ЦПК України, Судова палата у цивільних справах Верховного Суду України,

вирішила:

скаргу Катеринчука Миколи Дмитровича — довіреної особи кандидата на пост Президента України Ющенка Віктора Андрі-йовича у єдиному загальнодержавному виборчому окрузі по виборах Президента України — на рішення, дії та бездіяльність Центральної виборчої комісії задовольнити частково.

Визнати дії Центральної виборчої комісії по встановленню результатів повторного голосування з виборів Президента України та складанню протоколу про результати повторного голосування з виборів Президента України від 24 листопада 2004 року неправомірними.

Постанову Центральної виборчої комісії від 24 листопада 2004 року № 1264 "Про результати виборів Президента України 21 листопада 2004 року та обрання Президента України" скасувати.

Постанову Центральної виборчої комісії від 24 листопада 2004 року № 1265 "Про оприлюднення результатів виборів Президента України" скасувати.

Зобов'язати Центральну виборчу комісію призначити повторне голосування по виборах Президента України в строк, встановлений частиною 1 статті 85 Закону України "Про вибори Президента України", обчислюючи його з 5 грудня 2004 року. Повторне голосування провести в порядку, визначеному статтею 85 Закону України "Про вибори Президента України".

В задоволенні решти заявлених вимог відмовити.

Рішення є остаточним і оскарженню не підлягає.

Головуючий: (підпис)

Судді: (підписи)

ВЕРХОВНИЙ СУД УКРАЇНИ**ОКРЕМА УХВАЛА****3 грудня 2004 року**

Судова палата у цивільних справах Верховного суду України у складі: головуючого Яреми А. Г., суддів: Балюка М. І., Барсукова Т. В. М., Гнатенка А. В., Григор'євої Л. І., Гуменюка В. І., Дідківського А. О., Домбровського І. П., Кривенка В. В., Лященко Н. П., Маринченка В. Л., Панталієнка П. В., Патрюка М. В., Потильчака О. І., Прокопчука Ю. В., Пшонки М. П., Самсіна І. Л., Сеніна Ю. Л., Терлецького О. О., Шабуніна В. М., при секретарях Прокопенко І. А. та Скачко В. В., розглянувши у відкритому судовому засіданні справу за скаргою Катеринчука Миколи Дмитровича, довіреної особи кандидата на пост Президента України Ющенка Віктора Андрійовича в єдиному загальнодержавному виборчому окрузі, на рішення, дії та бездіяльність Центральної виборчої комісії (далі – ЦВК) по встановленню результатів повторного голосування з виборів Президента України 21 листопада 2004 року,

встановила:

Рішенням Верховного суду України від 3 грудня 2004 року частково задоволено скаргу Катеринчука Миколи Дмитровича, довіреної особи кандидата на пост Президента України Ющенка Віктора Андрійовича в єдиному загальнодержавному виборчому окрузі, на рішення, дії та бездіяльність ЦВК по встановленню результатів повторного голосування з виборів Президента України 21 листопада 2004 року.

Постановлено визнати дії Центральної виборчої комісії по встановленню результатів повторного голосування з виборів Президента України та складанню протоколу про результати повторного голосування з виборів Президента України від 24 листопада 2004 року неправомірними.

Скасовано Постанову ЦВК за № 1264 від 24 листопада 2004 року "Про результати виборів Президента України 21 листопада 2004 року та обрання Президента України".

Скасовано Постанову ЦВК за № 1265 від 24 листопада 2004 року "Про оприлюднення результатів виборів Президента України".

Зобов'язано Центральну виборчу комісію призначити повторне голосування по виборах Президента України в строк встановлений

ч. 1 ст. 85 Закону України "Про вибори Президента України", обчислюючи його з 5 грудня 2004 року. Повторне голосування провести в порядку визначеному статтею 85 Закону України "Про вибори Президента України".

У задоволенні решти заявлених вимог відмовлено.

Судом встановлено, що під час повторного голосування з виборів Президента України мали місце численні порушення основних принципів та засад виборчого процесу, визначених ст. ст. 38, 69, 71 Конституції України, ст. ст. 2, 3, 6, 9, 11 Закону України "Про вибори Президента України", внаслідок чого неможливо достовірно встановити результати волевиявлення виборців в єдиному загальнодержавному виборчому окрузі. Значна частина порушень допущена самою ЦВК, іншими суб'єктами виборчого процесу або владними органами внаслідок пасивної поведінки ЦВК чи окремих її членів.

Зокрема, питання які підлягали колегіальному розгляду складом ЦВК фактично розглядалися членами ЦВК одноособово і не виносилися на засідання. Саме таким чином 24 листопада 2004 року вирішувалося питання про встановлення результатів повторного голосування з виборів Президента України 21 листопада 2004 року, коли в порушення вимог ч. 1 ст. 84 Закону України "Про вибори Президента України", ЦВК тільки проголосувала про затвердження протоколу, який був складений без належної перевірки даних всіма членами комісії, без ознайомлення їх з протоколами територіальних виборчих комісій.

Встановлено, що під час повторного голосування мали місце масові порушення виборчих прав всіх суб'єктів виборчого процесу шляхом некон-трольованого використання відкріпних посвідчень, примушення працівників підприємств, установ та організацій, в тому числі і державних службовців, до голосування через відкріпні посвідчення; організованими переміщеннями великих груп виборців для проведення голосування з одних регіонів у інші, задіянні у цих переміщеннях та у використанні відкріпних посвідчень органів виконавчої влади. Про наявність таких порушень та їх поширеність під час проведення виборів оперативно інформували ЗМІ, офіційні спостерігачі, виборці. Проблемність цього питання засвідчена прийняттям Верховною Радою України перед повторним голосуванням змін до чинного Закону України "Про вибори Президента України".

Однак всупереч вимогам ст. ст. 16, 17 Закону України "Про Центральну виборчу комісію" ЦВК фактично усунулася від виконання

функцій по контролю за ходом виборчого процесу і забезпеченню реалізації виборчих прав громадян тощо. Мало місце грубе порушення принципу законності, яке проявилось у невиконанні ЦВК рішення Верховного суду України від 16 листопада 2004 року по зобов'язанню ЦВК встановити підсумки голосування в межах територіального виборчого округу № 100.

Зазначене свідчить, що Центральною виборчою комісією порушено принципи верховенства права, законності, об'єктивності, компетентності, професійності, колегіальності розгляду і вирішення питань, обґрунтованості прийняття рішень, відкритості і публічності, закріплені у ч. 2 ст. 2 Закону України "Про Центральну виборчу комісію".

Крім того, в процесі розгляду до суду надійшла письмова заява керівника установи, що розробила програмне забезпечення для ЦВК і здійснювала його супровід під час проведення голосування та підрахунку голосів, з якої вбачається, що за розпорядженням голови ЦВК було вилучено коди доступу до системи і передано стороннім особам, що могло сприяти маніпулюванню результатами та їх фальсифікації, з наступним внесенням цих даних до первинних протоколів,

Судова палата вважає за необхідне довести до відома Верховної Ради України, Президента України та генерального прокурора України про виявлені порушення законодавства для вжиття передбачених законом заходів реагування Керуючись ст. 235 ЦПК України, Судова палата —

ухвалила:

Копію даної окремої ухвали направити Верховній Раді України, Президенту України та генеральному прокурору України для відома і відповідного реагування.

Ухвала оскарженню не підлягає.

Головуючий: (підпис)

Судді: (підписи)

8 грудня 2004 року Верховна Рада України прийняла Закон України "Про особливості застосування Закону України" "Про вибори Президента України при повторному голосуванні 26 грудня 2004 року" №2221-IV. Президент України Л.Кучма цей закон підписав негайно в залі засідань Верховної Ради України. У "Прикінцевих положеннях" зазначалося, що даний закон набирає чинності з дня його опублікування в газеті "Голос України", яке відбудеться не

раніше від дня офіційного оприлюднення Закону України "Про внесення змін до Конституції України", і втрачає чинність в день, наступний за днем вступу на пост новообраного Президента України. (Текст Закону України від 8.12.2004 р. №2221-IV міститься, зокрема, в "Офіційному віснику України", 2004, №49).

8 грудня 2004 р. Верховна Рада України припинила повноваження Центральної виборчої комісії, головою якої був доктор юридичних наук Сергій Ківалов. За припинення повноважень було подано 399 голосів. Народні депутати України із 18 запропонованих їм кандидатур обрали 15 членів ЦВК нового складу. Під час рейтингового голосування Сергій Ківалов, Олена Лукаш та Валерій Бондик не набрали достатньої кількості голосів. З попереднього складу ЦВК до нового складу ЦВК не увійшли (окрім С.Ківалова та В.Бондика, Юрій Данилевський та Микола Рибачук). 8 грудня за новий склад ЦВК проголосувало 410 з 445 народних депутатів, зареєстрованих у залі засідань Верховної Ради України.

Центральна виборча комісія обрала Головою ЦВК Ярослава Давидовича. Заступниками голови були обрані Марина Ставнічук, Микола Мельник та Сергій Дубовик. 13 з 15 членів ЦВК — юристи за освітою.

Рішенням Конституційного Суду України від 24 грудня 2004 року Закон України "Про особливості застосування Закону України "Про вибори Президента України при повторному голосуванні 26 грудня 2004 року" від 8 грудня 2004 р. визнано таким, що відповідає Конституції України за винятком частини першої статті шостої (тобто Конституційний Суд України визнав, що інваліди першої групи та інші виборці, які не здатні пересуватись самостійно, мають право голосувати поза межами виборчих дільниць).

Конституційний Суд України визнав, що Верховна Рада України діяла в межах повноважень, встановлених Конституцією України, і реалізувала ті вимоги Основного Закону держави, за якими організація і порядок виборів, у тому числі виборів Президента України, визначаються законами.

26 грудня 2004 р. відбулося повторне голосування на виборах Президента України. У виборчі бюлетні було внесено два прізвища: Віктора Ющенка та Віктора Януковича. До списків виборців було включено 37 657 704 особи. Кількість виборців, внесених до списків для голосування на підставі відкріпних посвідчень, становила 11 962 особи. Поза дільницями проголосували 536 937 осіб.

Для висвітлення ходу виборів було зареєстровано 1300 журналістів. Серед них – представники з 30 країн світу. Для роботи під час третього туру виборів зареєструвалося понад 12 тисяч іноземних спостерігачів. У третьому турі в голосуванні взяло участь 77,22 % виборців. Для порівняння – в першому турі на виборчі дільниці прийшло 74,85 % тих, хто мав право голосу, а в другому – 80,85.

**Відсоток виборців, які взяли участь у голосуванні
26 грудня 2004 р. у регіонах України**

Адміністративна одиниця	% виборців	Адміністративна одиниця	% виборців
По Україні	77,22	Миколаївська область	74,98
Автономна Республіка Крим	74,96	Одеська область	66,47
Вінницька область	78,40	Полтавська область	76,13
Волинська область	85,73	Рівненська область	82,15
Дніпропетровська область	72,06	Сумська область	77,00
Донецька область	83,87	Тернопільська область	87,81
Житомирська область	77,92	Харківська область	73,99
Закарпатська область	65,25	Херсонська область	67,46
Запорізька область	73,94	Хмельницька область	79,29
Івано-Франківська область	85,60	Черкаська область	71,50
Київська область	77,72	Чернівецька область	74,73
Кіровоградська область	69,50	Чернігівська область	79,18
Луганська область	83,51	м. Київ	79,18
Львівська область	85,23	м. Севастополь	79,70

Повідомлялося, що кількість виборців, які взяли участь у голосуванні по Україні, – 29 068 971. За В.Юшенка проголосували 15 115 452 виборці, а за В. Януковича – 12 848 087.

Кількість недійсних виборчих бюлетенів 422 492 (1,45 %).

**Результати
третього туру президентських виборів в Україні, які були оголошені
Центральною виборчою комісією 10 січня 2005 р.**

Адміністративна одиниця	Подано голосів „за” (%)	
	В. Ющенко	В. Януковича
АР Крим	15,41	81,26
Вінницька область	84,07	12,94
Волинська область	90,71	7,01
Дніпропетровська область	32,01	61,13
Донецька область	4,21	93,54
Житомирська область	66,86	28,90
Закарпатська область	67,45	27,58
Запорізька область	24,51	70,14
Івано-Франковська область	95,72	2,86
Київська область	82,70	13,77
Кіровоградська область	63,40	31,76
Луганська область	6,21	91,24
Львівська область	93,74	4,72
Миколаївська область	27,72	67,13
Одеська область	27,46	66,56
Полтавська область	66	29,15
Рівненська область	84,52	12,29
Сумська область	79,45	16,89
Тернопільська область	96,03	2,70
Харківська область	68,12	26,37
Херсонська область	51,32	43,43
Хмельницька область	80,47	16,03
Черкаська область	79,10	17,35
Чернівецька область	79,75	16,37
Чернігівська область	71,15	24,16
м. Київ	78,37	17,51
м. Севастополь	7,96	88,83

Не підтримали жодного кандидата 2,34% (682 239 чол.) виборців. За В. Ющенко проголосувало 51,99 % виборців (15 115 712 чол.), за В. Януковича – 44,20% (12 848 528 чол.).

У закордонному виборчому окрузі за В. Ющенко проголосувало 59,52 % виборців, а за В. Януковича – 38,50%. В.Ющенко переміг у 16 регіонах і м. Києві, а В. Янукович – у 9 регіонах і м.Севастополі.

Підтримка В. Януковича в усіх областях знизилася порівняно з результатами, оголошеними 24 листопада 2004 р., а підтримка В. Ющенко зросла у всіх без винятку областях України.

Протокол ЦВК підписали всі члени ЦВК. Двоє з них — Юрій Донченко і Броніслав Чайковський висловили в ньому окрему думку — про порушення прав інвалідів та інших громадян, яких позбавили можливості проголосувати, оскільки ЦВК не змогла вчасно довести до відома дільничних комісій рішення Конституційного Суду з цього питання.

За ухвалу постанови ЦВК про обрання Президентом України В.Ющенко проголосували 13 членів ЦВК, двоє утрималося.

Команда В. Януковича подавала до Верховного Суду України декілька скарг на дії та бездіяльність ЦВК.

11 січня 2005 р. команда В. Януковича направила до Верховного Суду України клопотання про відстрочку публічної постанови ЦВК про результати виборів і заборону ЦВК, а також до редакцій газет "Урядовий кур'єр" і "Голос України" офіційно обнародувати результати виборів до ухвалення рішення за скаргою В. Януковича. Верховний Суд України клопотання задовольнив і заборонив до 19 січня 2005 р. офіційно оприлюднювати результати третього туру президентських виборів та вчиняти будь-які дії, що впливають з такої публікації.

14 січня 2005 р. В.Янукович подав скаргу на рішення ЦВК про визнання Віктора Ющенко переможцем на виборах Президента України.

Вночі (о 2.35) 20 січня 2005р. Верховний Суд України відмовив В.Януковичу у його заяві про визнання виборів 26 грудня 2004р. недійсними та призначенні повторного голосування.

ВЕРХОВНИЙ СУД УКРАЇНИ

Р І Ш Е Н Н Я ІМЕНЕМ УКРАЇНИ

20.01.2005

Судова палата у цивільних справах Верховного Суду України у складі:

головуючого	Яреми А.Г.,
суддів:	Барсукової В.М.,
	Гнатенка А.В.,
	Григор'євої Л.І.,
	Гуменюка В.І.,
	Дідківського А.О.,
	Домбровського І.П.,
	Кривенка В.В.,
	Лященко Н.П.,
	Маринченка В.Л.,
	Панталієнка П.В.,
	Патрюка М.В.,
	Потильчака О.І.,
	Прокопчука Ю.В.,
	Пшонки М.П.,
	Самсіна І.Л.,
	Сеніна Ю.Л.,
	Терлецького О.О.,
	Тітова Ю.Г., —

при секретарях Прокопенко І.А. та Скачко В.В.,

за участю — представників кандидата на пост Президента України Януковича В.Ф.: Шуфрича Н.І., Чорновола Т.В., Ларіна С.М., Богатирьової Р.В., Коновалюка В.І., Хомутиніча В.Ю., Нікітіна А.І., Зайця В.В., Вернидубова І.В., Добкіна М.М., Ніказаква В.П., Мірошніченка Т.М., Охріменко І.В., Шапіро С.Г., Шіфферлі Петера Шарля, Вероніки Россе, Резу Вафадара,

представників Центральної виборчої комісії: Ставнійчук М.І., Дубовика С.О., Магери А.Й., Князевича Р.П., Мельника М.І.,

представників зацікавленої особи — кандидата на пост Президента України Ющенка В.А.: Власенка С.В., Єльника П.Г., Катерин-

чука М.Д., Ключковського Ю.Б., Кустової С.М., Резнікова О.Ю., Полудьонного М.М.,

розглянувши у відкритому судовому засіданні справу за скаргою кандидата на пост Президента України Януковича В.Ф. на бездіяльність Центральної виборчої комісії, дії по встановленню результатів повторного голосування з виборів Президента України 26 грудня 2004 року та на постанови Центральної виборчої комісії "Про підсумки повторного голосування 26 грудня 2004 року та результати виборів Президента України" № 14 (v0014359-05) від 10 січня 2005 року і "Про оприлюднення результатів повторного голосування 26 грудня 2004 року з виборів Президента України" №15 (v0015359-05) від 10 січня 2005 року, ВСТАНОВИЛА:

14 січня 2005 року кандидат на пост Президента України Янукович В.Ф. звернувся у Верховний Суд України із зазначеною скаргою, в якій, з урахуванням уточнених вимог, прийнятих судом під час розгляду справи, просив:

1. Визнати дії та бездіяльність Центральної виборчої комісії щодо встановлення результатів повторного голосування з виборів Президента України 26 грудня 2004 року неправомірними.

2. Скасувати постанову Центральної виборчої комісії "Про підсумки повторного голосування 26 грудня 2004 року та результати виборів Президента України" № 14 (v0014359-05) від 10 січня 2005 року.

3. Скасувати постанову Центральної виборчої комісії "Про оприлюднення результатів повторного голосування 26 грудня 2004 року з виборів Президента України" № 15 (v0015359-05) від 10 січня 2005 року.

4. На підставі частини першої статті 98 Закону України "Про вибори Президента України" (474-14) поновити порушені виборчі права громадян України та законні інтереси суб'єктів виборчого процесу шляхом призначення повторних виборів Президента України.

5. Відповідно до статті 16 Закону України "Про вибори Президента України" (474-14) зобов'язати Центральну виборчу комісію звернутися до Верховної Ради України з поданням про призначення повторних виборів Президента України.

Зазначені вимоги кандидата на пост Президента України Януковича В.Ф., які підтримані в судовому засіданні його представниками, обґрунтовуються посиленням на порушення Центральною виборчою комісією під час виборчого процесу та при встановленні ре-

зультатів виборів Президента України вимог законів України "Про Центральну виборчу комісію" (1932-15), "Про вибори Президента України" (474-14) і "Про особливості застосування Закону України "Про вибори Президента України" при повторному голосуванні 26 грудня 2004 року" (2221-15), що призвело до порушення принципів і засад виборчого процесу, виборчих прав громадян та законних інтересів інших суб'єктів виборчого процесу.

Представники Центральної виборчої комісії та представники зацікавленої особи — кандидата на пост Президента України Ющенка В.А., заперечуючи проти заявлених вимог, посилалися на дотримання Центральною виборчою комісією вимог чинного законодавства та на відсутність порушень виборчого законодавства, які б вплинули на результати виборів.

Заслухавши пояснення осіб, які беруть участь у справі, та дослідивши інші докази, суд приходять до висновку, що скарга не підлягає задоволенню з наступних підстав.

Рішенням Верховного Суду України від 3 грудня 2004 року (№0090700-04) скасовані постанови Центральної виборчої комісії про результати виборів Президента України 21 листопада 2004 року і зобов'язано Центральну виборчу комісію призначити повторне голосування з виборів Президента України в строк, встановлений частиною 1 статті 85 Закону України "Про вибори Президента України" (474-14), обчислюючи його з 5 грудня 2004 року.

Повторне голосування з виборів Президента України відбулося 26 грудня 2004 року згідно з постановою Центральної виборчої комісії № 1273 (v1273359-04) від 4 грудня 2004 року у відповідності до Закону України "Про вибори Президента України" (474-14), Закону України "Про особливості застосування Закону України "Про вибори Президента України" при повторному голосуванні 26 грудня 2004 року" (2221-15).

10 січня 2005 року Центральна виборча комісія ухвалила постанову № 14 (v0014359-05) "Про підсумки повторного голосування 26 грудня 2004 року та результати виборів Президента України" і № 15 (v0015359-05) "Про оприлюднення результатів повторного голосування 26 грудня 2004 року з виборів Президента України", в яких зазначила, що Президентом України обрано Ющенка В.А., за якого із 29 068 971 (двадцяти дев'яти мільйонів шістдесяти восьми тисяч дев'ятисот сімдесяти одного) виборців проголосувало 15 115 712 виборців (51,99 відсотка), а за Януковича В.Ф. 12 848 528 виборців (44,20 відсотка).

Зазначені постанови ухвалені Центральною виборчою комісією з дотриманням вимог Закону України "Про Центральну виборчу комісію" (1932-15), Закону України "Про вибори Президента України" (474-14) та Закону України "Про особливості застосування Закону України "Про вибори Президента України" при повторному голосуванні 26 грудня 2004 року" (2221-15).

Зокрема, згідно з частиною третьою статті 14 Закону України "Про особливості застосування Закону України "Про вибори Президента України" при повторному голосуванні 26 грудня 2004 року" (2221-15) протоколи територіальних виборчих комісій приймаються, розглядаються та оголошуються на засіданні Центральної виборчої комісії.

Прийняття від голів територіальних виборчих комісій та членів цих виборчих комісій – представників іншого кандидата на пост Президента України, попередній розгляд та оголошення протоколів територіальних виборчих комісій відбувалися на засіданні Центральної виборчої комісії 27-30 грудня 2004 року.

На засіданні Центральної виборчої комісії 10 січня 2005 року відбувався підсумковий розгляд цих протоколів, за наслідком якого було складено протокол Центральної виборчої комісії про результати повторного голосування 26 грудня 2004 року з виборів Президента України. При цьому підсумковий розгляд протоколів територіальних виборчих комісій про підсумки повторного голосування 26 грудня 2004 року з виборів Президента України в межах відповідних територіальних виборчих округів включав оголошення відомостей, занесених до протоколу кожної територіальної виборчої комісії, кількості та суті скарг і актів, поданих до Центральної виборчої комісії разом з відповідним протоколом територіальної виборчої комісії, результатів їх розгляду виборчою комісією під час встановлення підсумків повторного голосування в межах територіального виборчого округу та складання протоколу. Крім того, оголошувався зміст усіх наявних окремих думок членів територіальних виборчих комісій.

Такий порядок прийняття, розгляду та оголошення протоколів територіальних виборчих комісій про підсумки повторного голосування 26 грудня 2004 року з виборів Президента України в межах відповідних територіальних виборчих округів та складання протоколу Центральної виборчої комісії про результати повторного голосування 26 грудня 2004 року з виборів Президента України відповідає вимогам частини третьої статті 14 Закону України "Про особливості

застосування Закону України "Про вибори Президента України" при повторному голосуванні 26 грудня 2004 року" (2221-15) та статей 84, 85 Закону України "Про вибори Президента України" (474-14).

На час прийняття зазначених постанов Центральна виборча комісія мала належну інформацію про відсутність у судах та виборчих комісіях незакінчених розглядом скарг, поданих у визначені законом строки.

Суд не приймає до уваги доводи заявника щодо неправомірних дій і бездіяльності Центральної виборчої комісії та посилення на факти порушень виборчого законодавства, прав і інтересів суб'єктів виборчого процесу під час організації, підготовки та проведення виборів Президента України 31 жовтня 2004 року і повторного голосування 21 листопада 2004 року, оскільки вони були предметом розгляду Верховного Суду України.

Доводи заявника щодо порушень принципів і засад виборчого процесу, конституційних виборчих прав громадян України після 5 грудня 2004 року, в процесі організації і проведення повторного голосування 26 грудня 2004 року, які, на його думку, унеможливають встановлення результатів дійсного волевиявлення виборців, безпідставні, оскільки бездіяльність та дії Центральної виборчої комісії з питань підготовки, організації і проведення виборів 26 грудня 2004 року та ухвалені нею постанови з питань розгляду скарг і заяв суб'єктів виборчого процесу щодо фактів порушень виборчого законодавства оскаржувалися до Верховного Суду України, яким в період з 21 по 26 грудня 2004 року ухвалювалися рішення про відмову у задоволенні скарг.

В скаргах до Центральної виборчої комісії заявник просив визнати неправомірними дії територіальних виборчих комісій всіх територіальних виборчих округів щодо встановлення результатів повторного голосування 26 грудня 2004 року, бездіяльність цих комісій щодо ненадання оцінки масовим порушенням виборчого законодавства України і конституційних виборчих прав громадян України. 6 та 10 січня 2005 року Верховним Судом України ухвалено рішення про відмову у задоволенні скарг заявника на бездіяльність Центральної виборчої комісії та про скасування постанови № 1387 від 30 грудня 2004 року "Про скаргу кандидата на пост Президента України Януковича В.Ф." і № 11 від 5 січня 2005 року "Про звернення кандидата на пост Президента України Януковича В.Ф.".

Таким чином, вимоги заявника щодо неправомірної бездіяльності, дій та рішень Центральної виборчої комісії при встановленні

результатів повторного голосування з виборів Президента України 26 грудня 2004 року та порушення його прав не доведені.

Керуючись статтями 8, 71, 103, 124 Конституції України (254к/96-ВР), статтею 13 Конвенції про захист прав людини та основних свобод (995_004), статтями 93, 98 Закону України "Про вибори Президента України" (474-14), статтею 15 Закону України "Про особливості застосування Закону України "Про вибори Президента України" при повторному голосуванні 26 грудня 2004 року" (2221-15), статтями 11 (1501-06), 243-10 243-20 ЦПК України (1502-06), Судова палата у цивільних справах Верховного Суду України ВИРШИЛА:

У задоволенні скарги кандидата на пост Президента України Януковича Віктора Федоровича на бездіяльність Центральної виборчої комісії, дії по встановленню результатів повторного голосування з виборів Президента України 26 грудня 2004 року та на постанови Центральної виборчої комісії "Про підсумки повторного голосування 26 грудня 2004 року та результати виборів Президента України" № 14 (v0014359-05) від 10 січня 2005 року і "Про оприлюднення результатів повторного голосування 26 грудня 2004 року з виборів Президента України" № 15 (v0015359-05) від 10 січня 2005 року відмовити.

Рішення є остаточним і оскарженню не підлягає.

Головуючий	А.Г.Ярема
Судді:	В.М.Барсукова
	А.В.Гнатенко
	Л.І.Григор'єва
	В.І.Гуменюк
	А.О.Дідківський
	І.П.Домбровський
	В.В.Кривенко
	Н.П.Лященко
	В.Л.Маринченко
	П.В.Панталієнко
	М.В.Патрюк
	О.І.Потильчак
	Ю.В.Прокопчук
	М.П.Пшонка
	І.Л.Самсін
	Ю.Л.Сенін
	О.О.Терлецький
	Ю.Г.Тітов

19 січня 2005 р. Віктора Ющенка з обранням Президентом України поздоровили чинний Президент України Л. Кучма, Президент Росії В. Путін, Президент США Дж. Буш та багато інших лідерів світу.

20 січня 2005р. В.Янукович закликав своїх прихильників згорнути наметові містечка підкоритися рішенням Верховного Суду України, перейти до політичних методів боротьби, не робити трагедії з поразки на президентських виборах 2004 року та готуватися до парламентських виборів 2006 року.

23 січня 2005 року відбулася інаугурація третього за часів незалежності Президента України В. Ющенка.

Рекомендована література

1. *Бостан Л.М., Бостан С.К.* Історія держави і права зарубіжних країн: Навч. посібник. — К.: ЦНЛ, 2004. — 672 с.
2. *Вибори* Президента України 1999р. Інформаційно-аналітичне видання. Центральна виборча комісія. — К., 2000. — 400 с.
3. *Глиняний В.П.* История государства и права зарубежных стран: Учеб. пособие. — Харьков, 2001. — 830 с.
4. *Дахно І.І.* Країни світу: Енциклопедичний довідник. — К.: Мапа, 2004. — 608 с.
5. *Захарченко П.П.* Історія держави і права України: Підручник. — К.: Атіка, 2004. — 368 с.
6. *История* государства и права зарубежных стран: В 2-х т. Учебник для вузов. 2-е изд., стер./ Под ред. проф. Крашенинниковой Н.А. и проф. Жидкова О.А. — М.: НОРМА (Издательская группа “НОРМА-ИНФРА”. — 2001. — Т. 1. — 624 с.; Т. 2. — 712 с.
7. *Іванов В.М.* Історія держави і права України. — К.: Атіка, 2003. — 416с.
8. *Іванов В.М.* Історія держави і права України: Навч. посібник. — К.: МАУП, 2002. — Ч.1 — 264 с.
9. *Історія* держави і права України: Навч. посібник. — К., 1997. — 240 с.
10. *Історія* держави і права України: Навч. посібник для студентів юрид. вузів та факультетів. Курс лекцій / За ред. проф. В.Г.Гочаренка. — К.: Вентурі, 1996. — 288 с.
11. *Історія* держави і права України: Хрестоматія для студентів юрид. вузів та факультетів / За ред. Шевченка О.О. — К.: Вентурі, 1996. — 224 с.
12. *Історія* держави і права України: Навч. посібник./ За ред. А.С.Чайковського. — К.: Юрінком Інтер, 2000. — 384с.
13. *Історія* держави і права зарубіжних країн/ За ред. д.ю.н., проф. Джужи О.М. — К.: НАВСУ, “Правові джерела”, 2000. — 352 с.

14. *Історія держави і права України: Підручник.* — У 2-х т. / За ред. В.Я.Тоція, А.Й.Рогожина. — К.: Видавничий дім “Ін Юре”, 2000. — Т.1 — 648с.; Т. 2 — 580 с.

15. *Історія українського права* / За ред. Шевченка О.О. — К.: Олан, 2001. — 214 с.

16. *Капелюшний В.П., Кудін С.В.* Історія держави і права України: Навч. посібник у схемах, таблицях, визначеннях основних термінів. — К.: Олан, 2001. — 224 с.

17. *Кузьминець О., Калиновський В., Дігтяр П.* Історія держави і права України. — К.: Україна, 2000. — 429 с.

18. *Кульчицький В.С., Тищик Б.Й.* Історія держави і права України: Навч. посібник. — К.: Атіка, 2001. — 320 с.

19. *Лащенко Р.М.* Лекції по історії українського права. — К.: Україна, 1998. — 254 с.

20. *Макаруч В.С.* Загальна історія і право зарубіжних країн: Навч. посібник. Вид. 3-тє, доп. — К.: Атіка, 2001. — 624 с.

21. *Музиченко П.П.* Історія держави і права України: Навч. посібник. — 4-те вид., стер. — К.: Т-во “Знання”, КОО, 2003. — 429 с.

22. *Музиченко П.П.* Історія держави і права України: Навч. посібник. — К.: Вікар, 2002. — 421 с.

23. *Основи етнодержавства. Підручник* / За ред. Ю.І. Римаценка. — К.: Либідь, 1997. — 656 с.

24. *Парламент України: вибори-98.* Інформаційно-аналітичне видання / Центральна виборча комісія. — К., 1998.

25. *Подопригора О.О.* Основи римського громадянського права: Учеб. пособие для юрид. вузов и факультетов. — 2-е изд., перераб. — К.: Вентури, 1994. — 288 с.

26. *Страхов М.М.* Історія держави і права зарубіжних країн: Підручник для студентів юридичних спеціальностей вищих закладів освіти. — Харків: Право, 2001. — 416 с.

27. *Терлюк І.Я.* Історія держави і права України: Практикум: Навч. посібник для студентів юрид. спеціальностей вищих навчальних закладів. — К.: Атіка, 1999. — 192 с.

28. *Українське державотворення: не витребуваний потенціал: Словник-довідник/* За ред. О.М.Мироненка. — К.: Либідь, 1997. — 560 с.

29. *Федоров К.Г.* Історія держави і права зарубіжних країн: Навч. посібник. — К.: Вища шк., 1994. — 464 с.

30. *Хома Н.М.* Історія держави і права зарубіжних країн. Навч. посібник для студентів вищих закладів освіти. — К.: “Каравела”, Львів: “Новий світ-2000”, “Магнолія плюс”, 2003. — 480 с.

31. *Хрестоматія з історії держави і права України:* Навч. посібник/ Упор.: А.С.Чайковський (кер.), О.Л.Копиленко, В.М.Кривоніс, В.В.Свистунов, Г.І.Трофанчук. — К.: Юрінком Інтер, 2003. — 656 с.

32. *Хрестоматія з історії держави і права України:* Навч. посібник для студ. юрид. спец. вищих зал. освіти / За ред. В.Д.Гончаренка. — Вид. 2-ге, перероб. і доп. — К.: Видавничий дім “Ін Юре”. — 2000. — Т.1. — 472 с.; Т. 2. — 728 с.

33. *Черниловский З.М.* Всеобщая история государства и права. — М.: Юристъ, 1996. — 576 с.

34. *Шевченко О.О.* Історія держави і права зарубіжних країн: Навч. посібник для студентів юрид. вузів та факультетів. — К.: Вентурі, 1995. — 256 с.

35. *Шевченко О.О.* Історія держави і права зарубіжних країн. Хрестоматія для студентів юрид. вузів та факультетів. — К.: Вентурі, 1995. — 176 с.

36. *Шевченко О.О.* Історія держави і права зарубіжних країн: Навч. посібник для студентів юрид. вузів та факультетів. — К.: Олан, 2003. — 307 с.

37. *Шостенко І.І., Шостенко О.І.* Російсько-український термінологічний словник з історії держави і права. — К.: МАУП, 2003. — 64 с.

38. *Шостенко І.І., Шостенко О.І.* Історія держави і права зарубіжних країн: Навч.-метод посіб. — К.: МАУП, 2003. — 104 с.

39. *Юридична енциклопедія:* В 6 т./ Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. — К.: Укр. енцикл., 1998, т. 1. — 672 с.; 1999, т. 2. — 744 с.; 2001, т. 3. — 792 с.; 2002, т. 4. — 720 с.; 2003, т. 5. — 736 с.; 2004, т. 6. — 768 с.

ЗМІСТ

Передмова	3
Розділ 1. Вавилонське право	8
1.1. Екскурс в історію	8
1.2. Зародження вавилонського законодавства	9
1.3. Кодекс Хаммурапі	11
1.3.1. Вступ	11
1.3.2. Класи	13
1.3.3. Власність	14
1.3.4. Сім'я	19
1.3.5. Кримінальне право	23
1.3.6. Суди	24
1.4. Ассірійське право	25
1.5. Хеттське право	30
Розділ 2. Римське право	34
2.1. Довідки про римське право	34
2.2. Віхи історії Риму	39
2.3. Історичні етапи розвитку римського права	44
2.4. Джерела римського права	48
2.4.1. Право писане і неписане	48
2.4.2. Дванадцять таблиць	49
2.4.3. Сенатські закони (Senatus consulta)	51
2.4.4. Едикти магістратів (Edicta magistratum)	51
2.4.5. Розсудливі відповіді (Responsa prudentium)	53
2.4.6. Конституційні принципи (Constitutiones Prncipum)	55
2.4.7. Ранні кодифікації та законодавство Юстиніана	56
2.5. Основні норми римського права	59
2.5.1. Особове право (The Law of Persons)	59
2.5.1.1. Рабство (Slavery)	59
2.5.1.2. Громадянство (Citizenship)	60
2.5.1.3. Сім'я (Family)	60
2.5.1.4. Шлюб (Marriage)	61
2.5.1.5. Опіка (Guardianship)	62
2.6. Власність і володіння	63

2.6.1. Процедури цивільного права “ius civile”	63
2.6.1.2. Відбирання у незаконного володільця (In Jure Cessio)	64
2.6.1.3. Набувальна давність (Usucapio)	64
2.6.2. Процедури стосовно “ius gentium”	64
2.6.2.1. Заволодіння (Occupatio)	64
2.6.2.2. Приналежність (Accessio)	64
2.6.2.3. Власність на річ, виготовлену з майна іншої особи (Specificatio)	65
2.6.2.4. Скарб (Thesauri inventio)	65
2.6.2.5. Володіння, що переходить у власність (Traditio)	65
2.7. Суперфіцій та емфітевзис	66
2.8. Сервітути (Servitudes)	66
2.9. Володіння (Possession)	66
2.10. Зобов’язання (Obligations)	67
2.10.1. Делікт (Delict)	67
2.10.2. Контракт (Contract)	67
2.10.3. Спадкування за заповітом (Testamentary Succession)	69
2.10.4. Спадкування без заповіту (Intestate succession)	70
2.11. Процесуальне право (Procedure)	71
2.12. Історична доля римського права	72
Розділ 3. Канонічне право	74
3.1. Довідки про канонічне право	74
3.2. Канонічне право до Граціана	76
3.3. Діяльність Граціана та її наслідки	82
3.4. Канонічне право після Торентської ради	86
3.5. Кодекс канонічного права папи Бенедикта XV	88
3.6. Канонічне право Англії та англіканської общини	89
3.6.1. Англія	89
3.6.2. Ірландія	90
3.6.3. Шотландія	91
3.6.4. США	91
3.6.5. Південна Африка	92
3.7. Канонічне право Східної Церкви	92

Розділ 4. Англо-саксонське право	95
4.1. Довідки про загальне право (Common Law)	95
4.2. Право справедливості (Equity)	100
4.3. Основні риси англо-саксонського права	102
Розділ 5. Римсько-голландське право	107
5.1. Поняття “римсько-голландське право”	107
5.2. Література з римсько-голландського права	112
Розділ 6. Кодекс Наполеона	116
6.1. Довідки про Кодекс	116
6.2. Народження Кодексу	118
6.3. Основні норми Кодексу	121
6.4. Поширення Кодексу	122
Розділ 7. Римсько-германське право	127
7.1. Німецьке цивільне укладення	127
7.1.1. Підгрунтя Кодексу	127
7.1.2. Структура Кодексу	130
7.1.3. Основні норми Кодексу	133
7.1.4. Zobov'язальне право	135
7.1.5. Майнове право	137
7.1.6. Сімейне право	138
7.1.7. Спадкування	139
7.1.8. Післямова до підрозділу	140
7.2. Німецькео торговельне уложення	141
7.3. Німецький конкурсний статут	143
7.4. Німецьке цивільно-процесуальне право	145
Розділ 8. Кодекс Бустаманте	148
8.1. Довідка про Кодекс	148
8.2. Текст Кодексу	151
Вступний розділ — Загальні правила	151
Книга I. Міжнародне цивільне право	152
<i>Частина I. Про особи</i>	152
Глава I. Громадянство і натуралізація	152
Глава II. Доміцилій	154

Глава III. Виникнення, припинення і значення цивільної особи	155
Розділ I. Фізичні особи	155
Розділ II. Юридичні особи	155
Глава IV. Про шлюб і розлучення	156
Розділ I. Юридичні умови, які мають бути наявними для укладення шлюбу	156
Розділ II. Форма шлюбу	157
Розділ III. Наслідки шлюбу для особистості подружжя	157
Розділ IV. Недійсність шлюбу та її наслідки	158
Розділ V. Розставання і розлучення	158
Глава V. Батьківство і встановлення батьківства	159
Глава VI. Аліментні зобов'язання родичів	160
Глава VII. Батьківська влада	160
Глава VIII. Усиновлення	161
Глава IX. Відсутність без вісті	161
Глава X. Опіка	162
Глава XI. Марнотратство	163
Глава XII. Емансипація і повноліття	164
Глава XIII. Реєстрація актів громадянського стану	164
<i>Частина II. Майно .....</i>	<i>164</i>
Глава I. Класифікація майна	164
Глава II. Власність	165
Глава III. Спільне майно	166
Глава IV. Володіння	166
Глава V. Узуфрукт користування і проживання	167
Глава VI. Сервітути	167
Глава VII. Реєстри власності	168
<i>Частина III. Різні способи набуття власності .....</i>	<i>169</i>
Глава I. Загальна засада	169
Глава II. Дарування	169
Глава III. Спадкування взагалі	169
Глава IV. Заповіт	169
Глава V. Спадкування	170

<i>Частина IV. Зобов'язання і договори</i>	171
Глава I. Загальні положення про зобов'язання	171
Глава II. Загальні положення про договори	172
Глава III. Договори про майно за шлюб	174
Глава IV. Продаж, уступка вимоги, боргові зобов'язання і новація	175
Глава V. Найм	175
Глава VI. Рента	175
Глава VII. Товариство	176
Глава VIII. Позики	176
Глава IX. Заклад	176
Глава X. Ризикові договори	176
Глава XI. Мирова угод і арбітраж	176
Глава XII. Поручительство	176
Глава XIII. Застава, іпотечна застава і ручна застава нерухомості	177
Глава XIV. Квазі-договори	177
Глава XV. Співпадіння і першість боргів	178
Глава XVI. Набувальна давність	178
Книга II. Міжнародне торговельне право	179
Розділ I. Купці та торгівля взагалі	179
Глава I. Купці	179
Глава II. Статус торгівця і торговельних угод	179
Глава III. Торговельний реєстр	180
Глава IV. Торговельні місця та офіційне котирування державних паперів і паперів на пред'явника	180
Глава V. Загальні положення про торговельні договори	180
Розділ II. Спеціальні торговельні договори	180
Глава I. Торговельні товариства	180
Глава II. Торговельна комісія	181
Глава III. Торговельна застава і позика	182
Глава IV. Сухопутне перевезення	182
Глава V. Страхові договори	182
Глава VI. Договір векся та інші подібні торговельні	

папери	183
Глава VII. Підробка, крадіжка, розтрата, втрата кредитних паперів і паперів на пред'явника	183
Розділ III. Морська і повітряна торгівля	184
Глава I. Морські і повітряні судна	184
Глава II. Спеціальні договори морської і повітряної торгівлі	185
Розділ IV. Позовна давність	186
Книга III. Міжнародне кримінальне право	186
Глава I. Кримінальні закони	186
Глава II. Правопорушення, здійснені в іноземній дер- жаві, що є Договірною стороною	187
Глава III. Злочинні діяння, вчинені поза національною територією	187
Глава IV. Різні питання	188
Книга IV. Міжнародний процес	188
Розділ I. Загальні засади	188
Розділ II. Компетенція	189
Глава I. Загальні правила компетенції з цивільних і торговельних справ	189
Розділ 9. Видатні юристи світу	190
Аккурсій Франциск (Franciscus Accursius)	190
Бартол Саксоферратський (Bartolus of Saxoferrato) ...	190
Блекстоун Вільям (William Blackstone)	191
Бісмарк Отто фон (Otto Fürst von Bismarck-Schönhausen) .	192
Булгарій (Bulgarus)	193
Бустаманте Антоніо (Antonio Sanchez Bustamante y Sirven)	194
Блюнтчлі Йоганн Каспар (Bluntchli Johann Kaspar) ...	195
Гай (Gaius)	196
Граціан (Gratianus)	197
Гроцій Гуго (Hugo Grotius)	198
Дайсі Альберт (Albert Venn Dicey)	199
Діонісій Малий (Dionysius Exiguus)	200
Ірнерій (Irnerius)	201

Камбасерес Жан (Jean-Jacques-Regis de Cambasйгис)	201
Лабео (Markus Antistius Labeo)	203
Наполеон (Napoleon Bonaparte)	204
Папініан (Papinian; Aemilius Papinianus)	204
Савіньї Фрідріх (Friedrich Karl von Savigny)	205
Сторі Джозеф (Joseph Story)	206
Трібоніан (Tribonian)	208
Ульпіан (Ulpian; Donitius Ulpianus)	209
Юстиніан I (Justinian I)	210
ДОДАТКИ	211
<i>Додаток 1.</i> Перелік президентів і віце-президентів США	212
<i>Додаток 2.</i> Довідки про президентів США	217
<i>Додаток 3.</i> Довідки про віце-президентів США, які не ставали президентами США	252
<i>Додаток 4.</i> Перелік пап римських	269
<i>Додаток 5.</i> Перелік держав, що зникли, та невизнаних держав	281
<i>Додаток 6.</i> Англійські (британські) монархи	283
<i>Додаток 7.</i> Прем'єр-міністри Великобританії	284
<i>Додаток 8.</i> Шотландські монархи	288
<i>Додаток 9.</i> Прем'єр-міністри Австралії	289
<i>Додаток 10.</i> Прем'єр-міністри Канади	290
<i>Додаток 11.</i> Прем'єр-міністри Нової Зеландії	291
<i>Додаток 12.</i> Прем'єр-міністри Ірландії	293
<i>Додаток 13.</i> Керівники Південної Африки	294
<i>Додаток 14.</i> Президенти Франції	295
<i>Додаток 15.</i> Прем'єр-міністри Франції	296
<i>Додаток 16.</i> Керівники Німеччини	301
<i>Додаток 17.</i> Керівники Росії	303
<i>Додаток 18.</i> Керівники Московії, Росії та СРСР	305
<i>Додаток 19.</i> Перелік осіб, біографічні довідки про яких містяться в шеститомнику "Юридична енциклопедія"	309

<i>Додаток 20.</i> Перелік держав, державоподібних утворень та інших адміністративних і територіальних одиниць, довідки про які містяться в шеститомнику "Юридична енциклопедія" . . .	332
<i>Додаток 21.</i> Лауреати Нобелівської премії миру	338
<i>Додаток 22.</i> Українські гетьмани	342
<i>Додаток 23.</i> Керівники українських урядів ХХ-ХХІ ст. . .	345
<i>Додаток 24.</i> Керівники українських держав ХХ–ХХІ століть	348
<i>Додаток 25.</i> Перші секретарі Центрального Комітету Комуністичної партії України (радянських часів)	349
<i>Додаток 26.</i> Спікери Верховної Ради України	350
<i>Додаток 27.</i> Парламентські вибори 1990 р. в Україні	351
<i>Додаток 28.</i> Референдум та президентські вибори 1991 р. в Україні	352
<i>Додаток 29.</i> Вибори 1994 р. до Верховної Ради України . .	355
<i>Додаток 30.</i> Президентські вибори 1994 р. в Україні	356
<i>Додаток 31.</i> Вибори 1998 р. до Верховної Ради України . .	358
<i>Додаток 32.</i> Президентські вибори 1999 р. в Україні	359
<i>Додаток 33.</i> Вибори 2002 р. до Верховної Ради України . .	364
<i>Додаток 34.</i> Президентські вибори 2004 року в Україні . .	366
Рекомендована література	395

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

Іван Іванович Дахно

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Навчальний посібник

Керівник видавничих проектів Б. А. Сладкевич
Редактор Н.П. Манойло
Верстка О.А. Клевцова
Дизайн обкладинки Б. В. Борисов

Підп. до друку 02.02.2006. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Друк офсетний.
Ум.друк.арк. 25,5. Наклад - 1000 прим.

Видавництво “Центр навчальної літератури”
вул. Електриків, 23
м. Київ, 04176
тел./факс 425-01-34, тел. 451-65-95, 425-04-47, 425-20-63
8-800-501-68-00 (безкоштовно в межах України)
e-mail: office@uabook.com
сайт: WWW.CUL.COM.UA

Свідоцтво ДК №1014 від 16.08.2002